

חברה, צבא וביטחון לאומי

IJSMNS - The Israeli Journal of
Society Military and National Security

גיליון 10

ינואר 2026 - טבת תשפ"ו

כתב עת בנושא חברה, צבא וביטחון לאומי יוצא לאור ע"י "מערכות" - בית התוכן
המקצועי של צה"ל לצבא ולביטחון לאומי ואגודת חוקרי צבא-חברה בישראל

אגודת חוקרי
צבא-חברה
בישראל

The Association of
Civil-Military Studies
in Israel

מערכות

בית חוקים ומחקרים של צה"ל
לצבא ולביטחון לאומי

תוכן העניינים

3	דבר העורכת
	גישת המכסות – המקרה של תעסוקת נכי צה"ל ונפגעי חרבות ברזל פרופ'
7	אריק רימרמן וד"ר רינת גולד
	לאן נעלמה מחאת משרתי המילואים במלחמת "חרבות ברזל"?
	השיח ברשתות החברתיות בנושא המילואים כממתן ביקורת וכמעצב
33	סולידריות חברתית ד"ר מוטי ספראי
	כיצד אפשר להסביר את הטבח ומעשי הזוועה של מתקפת חמאס ב-7
60	באוקטובר 2023? פרופ' (אמריטוס) אברהם סלע
	בהתנדב עם - משמעות סוציולוגיות מניתוח דמוגרפי של נופלים דתיים
96	במלחמת "חרבות ברזל" פרופ' עוזי בן שלום וד"ר רועי נאון
	עיון מחודש
122	מחויבות וצייתנות בצבא: מקרה בוחן ישראלי ד"ר ראובן גל
	תקצירי עבודות מחקר
141	המוטיבציות של נשים לשירות קרבי בגדוד קרקל יעל סנה
	מקומם של גורמים אישיים, קהילתיים ולאומיים בעיצוב מדיניות ציבורית של
	פינוי אוכלוסייה בעימות ביטחוני – ישראל כמקרה בוחן אל"ם (מיל') ד"ר
151	שי בלאיש
	ביקורת ספרים
	AI, Automation, And War - The rise of military-tech
160	יוסי גולדברג Anthony King complex
166	על הכותבים

דבר העורכת

לראשונה זה זמן רב יוצא גיליון של כתב העת, כאשר התחושה במדינה היא של "אחרי המלחמה". עם זאת, נכון יותר לומר שמדובר ב"הפסקה בלחימה". חיילים נמצאים עדיין בעזה, בלבנון ובסוריה, חיילי המילואים טרם חזרו לשגרה אמיתית ולא ברור מה יהיה מבנה הכוח בעתיד הקרוב והרחוק. תפיסות תאורטיות ומעשיות שהיו לנו כחוקרים בנוגע לתפקידי הצבא, תפקידי המילואים, נושא משרתי הקבע, מוטיווציה, יחסה של החברה למחירים השונים של הלחימה, ועוד - עברו שינויים משמעותיים. ייתכן שאנחנו נמצאים בנקודת זמן שמאפשרת התחלה של עיון מחדש בתפיסות וברעיונות העבר.

בהמשך לכך, הגיליון הנוכחי מתאפיין בהצבעה על נושאים שנראה כי יהפכו למרכזיים בחודשים ובשנים שלפנינו. בכך הוא מציע תשתית תאורטית ומחקרית לעתיד.

הגיליון פותח במאמרם של אריק רימרמן ורינת גולד, "גישת המכסות -- המקרה של תעסוקת נכי צה"ל ונפגעי חרבות ברזל". הכותבים בוחנים את התפתחות מדיניות המכסות ביחס לתעסוקת נכי צה"ל לאורך זמן, מהדור הראשון המבוסס על חסד ופיצוי, לדור השני המבוסס על העדפה מתקנת ושיח הזכויות. המאמר מאיר את השינויים שהשוק הישראלי והשיח הציבורי עברו מתש"ח ועד "חרבות ברזל", ומעלה את הצורך להתאים את המדיניות ביחס למכסות ולשוויון באופן כללי מחד גיסא, אך את התפיסה שיש לתת יחס מתאים לנכי צה"ל מתוך הכרה בנסיבות המיוחדות של פציעתם מאידך גיסא. הנושא צפוי לעלות לסדר היום המחקרי והציבורי ביתר שאת בתקופה הקרובה, והמאמר הוא נקודת מוצא חשובה לקיום הדיון.

המאמר השני מאת מוטי ספראי מתמקד בשאלה "לאן נעלמה מחאת משרתי המילואים במלחמת חרבות ברזל?". ספראי מנתח את השיח ברשתות החברתיות בנושא המילואים ומראה כיצד במקום לעודד מחאה, למעשה הרשתות מנתבות תסכול לסולידריות ותמיכה. מעניין יהיה להמשיך ולעקוב אחרי הנושא בחודשים הקרובים לאחר סיום פרק זה של הלחימה: האם כעת כשאנשי המילואים מתחילים לחזור לשגרה נראה התעוררות של מחאה קולנית יותר?

המאמר השלישי מאת אברהם סלע עוסק בשאלה "כיצד אפשר להסביר את הטבח ומעשי הזוועה של מתקפת חמאס ב-7 באוקטובר 2023?". סלע מציע הסבר תאורטי למעשי האכזריות חסרי התקדים, תוך השוואה להקשרים היסטוריים ותרבותיים

נוספים של אלימות קיצונית, ודן בהיבט הדתי של מתקפת חמאס ומקומה של תרבות הג'האד. גם כאן מונחת תשתית למחשבה עתידית והצבת שאלות על עתיד הלחימה מול חמאס, שעדיין מתקיימת כתנועה רעיונית עם יכולות צבאיות.

המאמר הרביעי מאת רועי נאון ועוזי בן-שלום מציג ניתוח דמוגרפי של נופלים דתיים במלחמה הנוכחית. המאמר, שהוא מחקר המשך של החוקרים, בוחן מאפיינים דמוגרפיים של הכוח הלוחם דרך נתונים של מחויבות דתית ומנעד סוציו-אקונומי, תוך שימוש בנתוני הנופלים. אני תקווה כי בעתיד נוכל לראות מחקרי המשך שמבוססים על נתונים דומים של הכוח הלוחם בכללותו, ולא רק של הנופלים. יש חשיבות רבה בהבנת הרכב הכוח, בייחוד בדיונים שעוד נכוננו לנו על מבנה צבא העם - לא רק בישראל, אלא גם באירופה של השנים הקרובות.

במדור עיון מחדש במאמר קלסי בחרנו במאמרו של ראובן גל, "מחויבות וצייתנות בצבא: מקרה בוחן ישראל", שפורסם במקור ב־1985 בכתב העת. **Armed Forces & Society** המאמר עוסק במתח בין מחויבות וצייתנות במקצוע הצבאי דרך מקרה הבוחן של אל"ם אלי גבע במלחמת לבנון הראשונה. העיון המחודש במאמר מדגיש את הרלוונטיות המתמשכת של הסוגיות שהעלה גל להקשרים עכשוויים של יחסי צבא-חברה בישראל. לבקשתנו, גל חזר למאמר והסתכל על נושא הצייתנות והסרבנות לנוכח השינויים שעברה החברה הישראלית לפני המלחמה וגם במהלכה. בנקודת הזמן שבה אנו נמצאים, כאשר אפשר סוף סוף להקדיש תשומת לב לנושא טוהר הנשק, אתיקה בלחימה והתנהלות הלוחמים בזמן הלחימה העצימה, למאמר יש תרומה משמעותית ואנו מקווים שגם הוא יהווה בסיס לדיוני המשך.

במדור תקצירי עבודות מחקר לתארים מתקדמים אנו מארחים הפעם שני תקצירים - פרי עטם של יעל סנה וד"ר שי בלאיש. התקציר הראשון, עבודת התזה של יעל סנה, מציג מחקר על "המוטיווציות של נשים לשירות קרבי בגדוד קרקל". סנה בוחנת את המניעים המובילים נשים לבחור בשירות קרבי, את התפתחות המוטיווציות במהלך השירות ואת האתגרים והדילמות הייחודיות שנשים לוחמות מתמודדות איתם. גם נושא זה צובר חשיבות לנוכח הדיון המתחדש בנשים בתפקידי לחימה.

התקציר השני מאת ד"ר שי בלאיש מציג את מחקרו לדוקטורט על "מקומם של גורמים אישיים, קהילתיים ולאומיים בעיצוב מדיניות ציבורית של פינוי אוכלוסייה בעימות ביטחוני". המחקר, שנערך בזמן אמת במהלך מלחמת "חרבות ברזל", מנתח את תופעת המפונים והשלכותיה ברמה האישית, הקהילתית והלאומית. תובנות המחקר חשובות מאוד ויהיו נקודת פתיחה לכל דיון עתידני בנושא.

מדור ביקורות הספרים, בהובלתו של פרופ' איל בן ארי, כולל הפעם את סקירתו של יוסי גולדברג על ספרו של אנתוני קינג, **The rise - AI, Automation, And War of military-tech complex**.

גולדברג בוחן את טענתו המרכזית של הספר, שהבינה המלאכותית תנהל את המלחמה הבאה ותקבל החלטות אסטרטגיות באופן עצמאי. כמו בתחומים רבים אחרים בחיינו, הסקירה מראה שעל אף ההתקדמות הטכנולוגית, הבינה המלאכותית משמשת כיום ככלי עזר למפקדים ולא כמחליף שלהם, ומנתחת את עליית "הקומפלקס הצבאי-טק" - שיתוף הפעולה ההולך וגובר בין צבאות לחברות טכנולוגיה אזרחיות.

כפי שציינתי בתחילת דברי, ניתן לראות בגיליון הנוכחי התחלה של תקופה מחקרית חדשה.

בהמשך לכך, צוות העורכים של כתב העת יוצא אף הוא לדרך חדשה. פרופ' איל בן ארי, עורך ביקורות הספרים, איתמר ריקובר, עורך המשנה, ואני, עוברים הלאה לאתגרים הבאים.

היה לנו לכבוד לערוך את כתב העת בתקופת המלחמה - נכנסנו לתפקיד באביב 2023 לאחר יציאת גיליון 4 של כתב העת, ואנחנו מסיימים כעת, לאחר חזרת כל החטופים החיים וכמעט כל החללים. במהלך גיליונות 5-6, 7, 8, 9 ו-10 ניהלנו מערכת של כתב עת שבה כותבים ושופטים מתמודדים עם שירות מילואים, פינוי מבתיים, אובדן בני משפחה וקשיים נוספים. לצד הקושי, היינו עדים לסולידריות, קולגיאליות והתגייסות מחממת לב של הקהילה המחקרית שלנו. שופטים ושופטות שלמרות הקושי האישי שלהם, הבינו כי גם בתקופה זו יש חוקרים שזקוקים לפרסום שיסייע להם בקידום, ושלעיתים הדרך לשמור על יציבות עוברת בשמירה על שגרת עבודה. מובן שלמחקר עצמו שהתפרסם בתקופה זו היתה חשיבות מיוחדת. רק בעתיד נוכל לדעת אם התהליכים שזיהינו כאן במהלך המלחמה קיבלו ייצוג נכון במחקר האקדמי. עם זאת, גם לעצם הפרסום בעת מלחמה יש חשיבות, והגיליונות הללו יעידו על מה העסיק אותנו בתקופה זו.

נוסף על כל אלה זכינו לעיון מחדש במאמרים קלסיים, שהמלחמה המריצה את הכותבים המקוריים לעיין בהם במשנה יצירתיות. כולי תקווה כי עשינו את מלאכתנו

נאמנה, וכי הצלחנו לכוון זרקור לנושאים מהותיים שימשיכו להעסיק את כולנו בימים הבאים עלינו.

הגיליון יוצא בתיאום עם הכנס הדו־שנתי של אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל - אירוע חגיגי וחשוב שאנו גאים לתרום לו בעזרת כתב העת.

למדתי רבות מהתקופה שבה ערכתי את כתב העת. ראשית מאורי בר יוסף ואילת הראל - הצוות המייסד - וכמובן מחברי ועדת העריכה של כתב העת שתמיד עמדו לרשותנו. תודה גם לוועד המנהל של האגודה על האמון שנתנו בי ובנו.

איל ואיתמר היו לא רק חברים למערכת, אלא גם סוג של קבוצת תמיכה. תודה על היכולת לדון בכנות ובפתיחות בדברים המהותיים והמהותיים פחות שנתקלנו בהם בדרך, על הענקת זוויות ראייה וכיווני מחשבה ובכלל על נוכחות פעילה בחדר המערכת הווירטואלי במשך התקופה, גם בשעות לא שגרתיות.

עדי לרנר ואמיר גילת מ"מערכות" היו דוגמה מדויקת ל"ממני תראו וכן תעשו": תודה מעומק הלב על קולגיאליות אמיתית ושיתוף פעולה פורה ונעים. אני מאחלת לעצמי הזדמנויות לעבודה משותפת אתכם בעתיד.

באיחולי הצלחה לצוות העורכים החדש,

אלישבע

גישת המכסות – המקרה של תעסוקת נכי צה"ל ונפגעי חרבות ברזל

פרופ' אריק רימרן

אוניברסיטת חיפה

ד"ר רינת גולד

עורכת דין

תקציר

גישת המכסות (Quota) שאימצו בבריטניה אחרי מלחמת העולם השנייה ובישראל אחרי מלחמת העצמאות הייתה מיועדת לעלות את ההיצע של מקומות עבודה לנכי מלחמה. מעסיקים נדרשו לקבל אחוז מסוים (בישראל 5%) מנכי המלחמה לעבודה. המאמר סוקר את התפתחות גישת המכסות במשך הזמן, ושינוי תצורתה מגישה המבוססת על חסד, ובמקרה של נכי צה"ל גם על פיצוי (הדור הראשון של גישת המכסות או גישת המכסות המקורית) לגישה המבוססת על העדפה מתקנת ועקרונות שיח הזכויות (הדור השני של גישת המכסות או גישת המכסות העדכנית).

בעוד גישת הזכויות המקורית יושמה באופן ייחודי ביחס לנכי צה"ל, אולם באופן שהלך ופחת עם השנים עד לאי מימושה המוחלט, גישת המכסות העדכנית יושמה ביחס לכלל האנשים עם מוגבלויות, ללא העדפה מיוחדת לנכי צה"ל. עם העלייה הגדולה של שיעור נכי צה"ל בעקבות מלחמת "חרבות ברזל" עולה השאלה האם גישת המכסות המקורית רלבנטית לתקופתנו ויש לחדשה ביחס לנכי צה"ל ובאיזו תצורה?

למאמר כמה תובנות, כאשר העיקרית היא שגישת המכסות מהדור הראשון

רלוונטית כאשר המדינה מעורבת בשוק התעסוקה והמודל הרפואי ביחס לאנשים עם מוגבלויות הוא הרלוונטי. עם העלייה של גישות כלכליות שמרניות, המעדיפות הפרטה ויזימה חופשית, פוחתת מידת המעורבות של המדינה בשוק העבודה, המודל הביו-חברתי ותפיסת הזכויות תופסים את מקומם והרלוונטיות של הדור הראשון של גישת המכסות מתפוגגת. המאמר מנתח את המצב הקיים שדורש התאמה של גישת המכסות ביחס לנכי צה"ל לחקיקת זכויות ולדור השני של גישת המכסות.

Employment of Veterans with Disabilities: Is the Quota Approach Still Relevant Today?

Abstract

The hiring quota for veterans with disabilities was adopted in Great Britain after World War II and in Israel after the War of Independence. The quota in both countries was mandated by law, requiring public companies to hire a certain percentage of veterans with disabilities to increase their employment opportunities. This article examines the trajectory of the original hiring quota from its initial implementation through its gradual decline and eventual lack of enforcement in both Great Britain and Israel. Gradually, the quota approach has been replaced by the human rights model based on the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Under the updated quota approach, which is grounded in the human rights model, veterans with disabilities have no preference over other people with disabilities in hiring. The recent war in Israel, "Swords of Iron," has increased the number of IDF soldiers and veterans with disabilities, raising the question of whether the original quota approach is still

relevant for their employment. The article discusses whether it is preferable to apply the original quota approach specifically for IDF veterans or rather the human rights approach that favors affirmative action for all people with disabilities is the correct way: מילות מפתח: נכי צה"ל, תעסוקה, מכסות, חרבות ברזל, אנשים עם מוגבלויות, חוק השוויון, ייצוג הולם, גישת הקצבאות, גישת הזכויות.

מבוא

אחרי מלחמת העולם הראשונה באה לעולם גישת המכסות, כחלק משורה של שיטות שפותחו כדי להגביר את היצע מקומות העבודה לאוכלוסיות מועדפות (אנשים עם מוגבלות ולוחמים שחזרו מהחזית). הגישה מבוססת על הקצאת אחוז מסוים מכוח העבודה אצל מעסיקים, בדרך כלל ציבוריים, והיא יושמה לצד מדיניות קצבאות והכשרה מקצועית. בתחילה, אוכלוסיית היעד הייתה נכי מלחמה (Innesti, 2018). בהמשך התרחבה גישת המכסות באירופה לכלל האנשים עם מוגבלויות (Waddington, 1996). זוהי התצורה הראשונה של גישת המכסות, הדור הראשון, או גישת המכסות המקורית.

במאה ה־20 הייתה מקובלת גישה זו ברוב מדינות אירופה ויישומה נעשה בתצורות ומאפיינים שונים, לרבות גודל (אחוז) מכסת התעסוקה, תחולה (מגזר פרטי או ציבורי) ושיעור ההעסקה משתנה של אנשים עם מוגבלויות אשר נע בין 2%-7% וחייב היקף מינימלי של עובדים (15-50 רף תחתון). במדינות מסוימות אפשר היה להחליף את מכסת התעסוקה בהסכמים, שבמסגרתם מתחייבת חברה מסוימת להעסיק אנשים עם מוגבלות (Fuchs, 2014).

הגישה הייתה אופיינית למשטרים סוציאל־דמוקרטיים, ומשנות ה־80 של המאה ה־20 נשחקה בשל הדגשים של כלכלה קפיטליסטית שהעדיפה חירות אישית ואי התערבות המדינה במדיניות רווחה (מרכז אדוה, 2016; מרכז טאוב, 2017). שינוי התפיסה הכלכלית השפיע ישירות על שיח הזכויות וביחס לאנשים עם מוגבלויות בפרט (מור, 2009), כאשר מרכז הכובד עבר מגישה הרואה בנכה נזק שהמדינה צריכה לספק את צרכיו - לגישה הרואה בנכה בעל זכויות, שיש לסייע לו בעמידה על זכויותיו. תפיסה זו הייתה התשתית הרעיונית של הדור השני של גישת המכסות - הגישה העדכנית - המתמקדת במניעת אפליה בתעסוקה של אנשים עם מוגבלויות.

הדור הראשון של גישת המכסות וחקיקה נגד אפליה מתייחסים לתעסוקת אנשים עם מוגבלויות מנקודות מבט סותרות. נקודת המוצא של הגישה המקורית היא שאדם עם מוגבלות זקוק לתמיכה וסיוע כדי להתקבל לעבודה. מנגד, השקפת גישת המכסות העדכנית היא שכל אדם עם מוגבלות שווה לכל אדם בחברה, ועל כן אפלייתו היא אסורה (Fuchs, 2014).

לצד נקודות מבט שונות אלה, מוכרים שני מודלים מרכזיים ביחס לאנשים עם מוגבלויות: המודל הרפואי והמודל החברתי (Innesti, 2018). הראשון מתמקד בליקוי אצל הפרט, ובהשפעתו הקבועה על היכולת לביצוע נורמלי של פעילויות היום-יום, והוא תואם את גישת המכסות המקורית. המודל החברתי, שפותח מאוחר יותר, ממקם את הבעיה של אנשים עם מוגבלויות לא בפרט עם המוגבלות אלא בחברה. מתוך ביקורת על הגישה הרפואית והגישה החברתית גובש המודל הביחברתי שמתמקד בקשר שבין המגבלה הרפואית והחסמים החברתיים (Berghs, 2020), ותואם את הגישה העדכנית של המכסות.

גישת המכסות המקורית חוקקה בישראל לאחר מלחמת העצמאות, בעיצומה של תקופה סוערת מבחינה ביטחונית. היא יושמה, בדומה לתחילת דרכה באירופה, ביחס לנכי מלחמה בלבד. ברם, בניגוד לגישת המכסות המקורית באירופה, שהורחבה עד מהרה לכלל האנשים בעלי המוגבלויות, נותרה גישת המכסות המקורית בישראל ייחודית לנכי מלחמה. היא מוצאת את מקומה בארץ כחלק ממערך הטיפול והשיקום המורכב בנכי צה"ל, כאחת החלופות להשמה בתעסוקה של נכי צה"ל שהוא חלק ממערך הטיפול הכולל בנכי צה"ל, ובאופן ספציפי נועד להגדיל את היצע המשרות להם.

מאז ועד היום מקובל בקרב קובעי המדיניות בישראל לראות בזכויות נכי צה"ל חלק מהחובה המוסרית והערכית לנכי צה"ל חלק מתפיסת הביטחון של ישראל, וחלק אינטגרלי מהחוסן הלאומי. הדבר מצא ביטוי בדבריו המכוננים של דוד בן-גוריון עת הציג בפני הכנסת את חוק הנכים הראשון ב-1949:

מלחמת החירות של צבא הגנה לישראל לא הייתה כולה זרועה נחת, ניצחונות וכיבושים. היה גם צד שני למטבע. [...] נפלו מאות ואלפים מתפארת הנוער שלנו [...] אך החללים הם רק חלק מהאבדות. רבים נשארו לשמחתנו בחיים, אך גם הם שילמו מחיר יקר-איבר מן החי. הערב אני מגיש לכם בשם הממשלה חוק על החוב, נכון יותר – על חלק מהחוב, שאנו חייבים לאלה שבגופם עזרו לשחרור האומה והמולדת. חוק על תגמול ושיקום לנכי המלחמה [...] תשלום התגמולים אינו גורע

מזכותם של הנכים לשיקום [...] התגמול המגיע לנכה הוא נוסף לשיקום הכללי [...] התגמול אינו פוטר את המדינה מדאגה לשיקום הנכה. אנו נעזור לנכים, כמו לחיילים משוחררים אחרים, ללמוד מקצוע, להמשיך בלימודים, להסתדר בעבודה, בהתיישבות או בעסק אחר. (ד"כ 2, 1572-1573 (תש"ט).

הדבר מוצא ביטוי גם במאה ה-21, למשל בהצעת תקציב הביטחון לשנת 2013-2014 שקבעה את יעדי אגף השיקום במשרד הביטחון: "היעד הכללי: לתרום תרומה ייחודית לשמירת מורל הכוח הלוחם והחברה, באמצעות הבאת הזכאים לתפקוד מיטבי ולהשתלבות בחברה". יעדי המשנה בהצעת התקציב כוללים השתלבות בתעסוקה היוצרת הכנסה עצמאית מפרנסת. התייחסות זו לזכויות נכי צה"ל, שנותרה עקבית במהלך השנים, חובקת שתי אמירות. האחת עוסקת בחוב הערכי והמוסרי של המדינה כלפי נכי צה"ל, השנייה מתמקדת בחשיבות השיקום התעסוקתי ובשילוב נכי צה"ל כחלק תורם ויצרני בחברה. ההתייחסות לזכויות נכי צה"ל וחשיבות השמתם בעבודה נותרו ללא שינוי במשך השנים; כך גם ארגז הכלים למימוש המדיניות המוצהרת, שכן הסדרי ההעדפה להשמה בעבודה של נכי צה"ל, על פי גישת המכסות המקורית, נותרו כחלק ממערך החקיקה המחייב. עם זאת, בדומה לירידה בשימוש בגישת המכסות המקורית בבריטניה, השימוש בה בארץ פחת לאורך השנים גם ביחס לנכי צה"ל.

בינואר 2017 נכנס לתוקף תיקון מס 15 לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות (תשנ"ח-1998). התיקון עיגן בחוק חובת ייצוג הולם קונקרטי להעסקת אנשים עם מוגבלויות בשיעור של 5% ממצבת כוח האדם אצל המעסיק. כך, מול שחיקת יישומה של המכסות המקורית לנכי צה"ל, הוחלה גישה של העדפה מתקנת בתעסוקה ביחס לכלל האנשים עם מוגבלויות בישראל, ולפיכך נכנה אותה "הדור השני של גישת המכסות", או "גישת המכסות העדכנית".

השימוש בגישת המכסות המקורית אחרי מלחמות העולם מעלה את השאלה אם היא פתרון למצבים ייחודיים, כמו מלחמה, או שהיא רלוונטית לאורך זמן ויכולה להיות רלוונטית להשמתם בעבודה של נכי צה"ל כמו נפגעי המלחמה האחרונה של "חרבות ברזל". מתוך נתוני אגף השיקום במשרד הביטחון עולה כי שנה לפרוץ המלחמה נקלטו כ-12 אלף פצועות ופצועים באגף השיקום, בכל חודש נקלטים בממוצע כאלף פצועים וכ-500 בקשות חדשות להכרה מאירועי עבר. על פי הערכות אגף השיקום - עד 2030 יהיו כ-100 אלף נכי צה"ל, 50% מהם מתמודדי נפש. מציאות קשה ומורכבת זו מציבה אתגר ממשי של שיקום פצועי המלחמה, כאשר

השיקום התעסוקתי הוא רכיב מוביל בכל תהליך שיקום. לאנט ות'ורנטון היטיבו לקבוע כי תעסוקה מפרנסת מקובלת ככלי ראשון להערכת מקומו של אדם בחברה, ושינויים במבנה שוק התעסוקה לא שינו זאת מהותית (Thornton & Lunt, 1995).

מלחמות גדולות דוגמת "חרבות ברזל" מעצימות את האתגר. במלחמות קודמות לא היה אתגר השיקום התעסוקתי סיפור הצלחה בהכרח. למשל במלחמת יום הכיפורים נתקל אגף השיקום בקושי מיוחד בשילוב נפגעי ראש ונפש בשיקום תעסוקתי. הוא העדיף לפתור את הסוגיה על ידי תשלום מנהלי של תגמולי מחייה, שלאחריהם קיבל הנכה הודעה כי: "פרט להפניה למרפאה או לפקיד הרווחה לקבלת אישורים להנחות שנקבעו בחוק, הלשכה לא תוכל להגיש לו סיוע כלשהו נוסף" (נדב, 2008).

נוכח חשיבות השיקום התעסוקתי בהליך שילובם של נכי צה"ל, ונפגעי חרבות ברזל בפרט, במערך החיים החברתי והכלכלי, ביקשנו לבדוק את מידת הרלוונטיות של גישת המכסות המקורית ככלי המרכזי שקבע המחוקק בשנותיה הראשונות של המדינה לשלב את נכי צה"ל בתעסוקה בימינו. האם נכון לנסות ולשמר את גישת המכסות המקורית כתפיסת שיקום תעסוקתית של נכי צה"ל, או שהיא אינה ישימה במציאות המשתנה של שוק העבודה?

עם קום המדינה אימצו בישראל הסדרים רבים שהיו נהוגים בבריטניה ובאירופה, בהתאמות הנדרשות. בין השאר אומצה גישת המכסות המקורית ביחס לנכי מלחמה. בהצעת חוק חיילים משוחררים (החזרה לעבודה) מ-22 במרס 1949 צוין: "הוראות החוק המוצע מבוססות על חוקי מדינות שונות באותו עניין, ובעיקר על חוקי בריטניה, צרפת וצ'כוסלובקיה, בשינויים ובתיאומים שהתנאים במדינה מחייבים אותם". במאמר זה ננסה להשיב על שאלת הרלוונטיות של גישת המכסות המקורית לימינו, מתוך סקירה של התפתחות גישת המכסות בישראל. זאת תוך השוואה לבריטניה כנקודת ייחוס, מתוקף הסתמכות ההסדר בארץ בעיקר על הנהוג בה.

גישת המכסות בבריטניה

בכל הנוגע למדיניות תעסוקה, עד מלחמת העולם השנייה הייתה בבריטניה תוכנית ממלכתית לקידום תעסוקת אנשים עם מוגבלויות, היחידה לעניין זה (Malisoff, 1952). התוכנית לא טיפלה בכלל האנשים עם מוגבלויות, כי אם בנכי מלחמת העולם הראשונה בלבד שקיבלו קצבת נכות. התוכנית הייתה התנדבותית,

ועודדה להעסיק נכי מלחמה במכסה של 5% מכוח התעסוקה. מעסיקים שנרתמו לנושא קיבלו עדיפות במכרזים ממשלתיים. המקור הבסיסי לגישת המכסות, אם כך, נעוץ בחובה מוסרית לנכי מלחמה, אולם זו התפוגגה עם הזמן כאשר הגישה הורחבה לכלל הנכים (Thornton & Lunt, 1995).

ב-1943 נערכה הערכה מחודשת של תוכנית העסקה על פי מכסות על ידי ועדה בין-משרדית, כדי להתאימה לצרכים שאחרי המלחמה (Malisoff, 1952). בדיקה של הוועדה העלתה שתחת התוכנית המלכותית מעסיקים העסיקו דווקא נכי מלחמה עם נכות קלה, שלא היה להם קושי של ממש בשוק העבודה. עוד העלתה הבדיקה שההעדפה במכרזים רלוונטית למעסיקים גדולים בתעשיות הכבדות, שממילא מתאימים פחות להעסקת אנשים עם מוגבלויות, ואילו התעשיות הקלות יותר, המתאימות יותר להעסקת אנשים עם מוגבלויות, כלל לא הושפעו מההעדפה במכרזי ממשלה. מסקנה נוספת הייתה שנוכח תוצאות מלחמת העולם השנייה ופגיעות העורף, ההעדפה של נכי מלחמה לא נתפסה עוד לגיטימית בקרב הציבור. בהתאם לכך נמצא כי אי אפשר עוד להותיר את סוגיית העסקת אנשים עם מוגבלויות בתחום ההתנדבותי וכי יש לעבור לחקיקה מחייבת. עם זאת, גם אחרי כניסת החוק לתוקף המשיכה התוכנית המלכותית לפעול בה בעת לתקופה מסוימת, כדי שלא ליצור ואקום ולאפשר מעבר רציף בין ההסדרים.

שנה לאחר מכן חוקק The British Disabled Persons (Employment) Act (להלן: חוק ההעסקה הבריטי) והחל עידן חדש בטיפול של בריטניה בתעסוקת אנשים עם מוגבלויות. החוק מבוסס על הגישה הכלכלית הסוציאל-דמוקרטית (Clare, 2019) שהתפתחה בהשפעת השפל הכלכלי הגדול, חתרה למדינת רווחה ודגלה במעורבות פעילה של המדינה בשוק. ג'ון מיינרד קיינס (התאוריה הכלכלית של תעסוקה, ריבית וכסף 1935), מהוגיה המובילים של גישה זו, טען כי על מנת להבטיח צמיחה כלכלית יש צורך בהתערבות ממשלתית פעילה בשוק, כולל ניתוב מאקרו-כלכלי, לרבות באמצעות מגזר ציבורי רחב, הוצאות ציבוריות גבוהות, תעסוקה רחבה וחלוקה מחדש של ההון דרך מיסוי מצד אחד, ומנגד מדיניות רווחה. תפיסה זו הביאה לתור הזהב של הרווחה בבריטניה בין השנים 1940–1960.

חוק ההעסקה הבריטי עיגן את גישת המכסות וייחד מקצועות ייעודיים לאנשים עם מוגבלויות, לאו דווקא נכי מלחמה. מדובר בהסדרה התואמת את התפיסה בדבר מעורבות ממשלתית פעילה בשוק, לרבות בענייני תעסוקה. מאליסוף (Malisoff, 1952) בחן את החוק ויישומו בשנים שאחרי החקיקה, והצביע על כמה

יסודות מרכזיים בו ובדרכי יישומו. החוק חייב מעסיקים של 20 עובדים לפחות להעסיק נתח מסוים של אנשים עם מוגבלויות. השר, בהתייעצות עם התעשיות הרלוונטיות, קבע את אחוז ההעסקה הנדרש לכלל המעסיקים, תוך אפשרות לקבוע חריגים לתעשיות מסוימות. כמו כן נשמרה למעסיקים האפשרות לפנות בבקשה להפחית את המכסות לגביהם בשל נסיבות מיוחדות.

החוק חל על כשני שלישים משוק העבודה בבריטניה – 90 אלף מעסיקים ו־16 מיליון עובדים. היענות המעסיקים בשלב הראשון הייתה טובה מאוד. היו אלפי מפקחים שבדקו את ההיענות וב־1949 מצאו ארבע הפרות בלבד. שר התעסוקה ייחד שני מקצועות לנכים בלבד: מפעילי מעליות ומחנני מכוניות. ב־1945, עם פתיחת האפשרות לרישום אנשים עם מוגבלויות, נרשמה היענות גדולה. ב־1950 התייצב הרישום סביב 900–950 אלף אנשים עם מוגבלויות, 57.4% מתוכם נכי מלחמה. גישת המכסות במתכונתה זו סייעה במציאת עבודה למחצית מהנכים הרשומים.

עם זאת, אכיפה של חקיקה סוציאלית אינה מתאימה למסורת הבריטית. הטענה הרווחת היא שההיענות הגבוהה ליישום החוק מקרב מעסיקים לא הייתה בשל האכיפה, אלא בשל הלך הרוח בתקופה שאחרי המלחמה. ואמנם כבר ב־1952 תהה מאליסוף מה יעלה בגורלה של גישת המכסות בהיעדר אכיפה, כאשר השלכות המלחמה על שוק העבודה ותחושת החובה לאנשים עם מוגבלויות יתפוגגו. את הירידה ביישום גישת המכסות שחזה (1952) אפשר לראות בנתוני העמידה במכסות בבריטניה (Thornton & Lunt, 1995). בעוד ב־1961 עמד שיעור העמידה במכסות על 61%, ב־1993 עמד על 19%. ב־1975 עמדו 2% מהמעסיקים בדרישת המכסות, ואילו ב־1993 רק 0.7% עמדו בה.

המשבר הכלכלי של שנות ה־70 באירופה סימן את סוף תור הזהב של מדיניות הרווחה. בה בעת עלתה הגישה הניאו־ליברלית של השוק החופשי כאידיאולוגיה מרכזית (Bagenstos, 2002). הבחירה של מרגרט תאצ'ר ב־1979 לראש ממשלת בבריטניה, רייגן לנשיא ארצות הברית ב־1980 והלמוט קוהל לקנצלר גרמניה ב־1982, הביאה לניסוח מחדש של מדיניות הרווחה, לרבות הפרטה של שירותי הרווחה, הקשחת התנאים לקבלת קצבאות והכפפת שירותי הרווחה לתנאי השוק. ת'ורנטון ולונט (1995) התייחסו לתפיסה הכלכלית שבבסיס מדיניות התעסוקה ביחס לבעלי מוגבלויות, כגורם שחולל שינוי מעמיק בגישת המכסות המקורית. בעידן החדש, חקיקה נחשבת אמצעי לא מתאים, תפיסה שעמדה בניגוד גמור להתערבות המדינה בהיקף ההעסקה של אנשים עם מוגבלויות, כמתחייב מגישת המכסות.

דעיכת גישת המכסות המקורית בשלהי המאה ה־20

בבריטניה, וכפי שנראה בהמשך גם בישראל, התחלפה בסוף המאה ה־20 המדיניות הסוציאלית כלפי תעסוקת נכי מלחמה מגישה של ביטחון סוציאלי - לגישת זכויות. היה זה אחד הגורמים המרכזיים לשינוי בהתייחסות כלפי נכי מלחמה, וביישום גישת המכסות המקורית. בשנות ה־80 החלה להישמע ביקורת על גישת המכסות המקורית הן מצד המעסיקים הן מצד אנשים עם מוגבלויות. הביקורת נבעה, בין השאר, מתוך תפיסת הזכויות שאינה עולה בקנה אחד עם גישת המכסות המקורית, שנתפסה כסוג של "צדקה". בניגוד לתפיסה שרואה בנכה בעל זכויות, אשר יש לסייע לו לממשן, גישת המכסות המקורית מגלמת את ההנחה שללא העדפה מכוונת לא יוכלו בעלי מוגבלויות להשתלב בשוק העבודה. היא אף מניחה שמעסיקים לא יעסיקו אנשים עם מוגבלויות, אלא אם יחויבו לעשות זאת.

נכי צה"ל, עליהם הוחלה גישת המכסות המקורית בימיה הראשונים של המדינה, הציפו את הבעייתיות בגישה זו ודרשו השמה בעבודה ברוח שיח הזכויות, באופן שהקדים בעשרות שנים את זמנו. כך אמרו נציגי נכי צה"ל בשיבה עם רוח"מ שנערכה ב־7 במאי 1950 אמרו הנציגים של נכי צה"ל: "עלינו להתאים את העבודה לנכה... ולא את הנכה לעבודה... אין לפטר את הנכה אשר אינו מתאים לעבודה. יש להתאים את העבודה עבורו".

מעבר לכך, אפשר למצוא את ניצני הביקורת של אנשים עם מוגבלויות על גישת המכסות כבר בשנות ה־70. הביקורת כוונה להנחת המוצא בדבר חוסר מסוגלות של אנשים עם מוגבלויות, ועלתה דרישה להתמקד בחסמים של החברה במסגרת שהתגבשה בהמשך כתפיסה החברתית. במהלך שנות ה־80, בו בזמן להתבססות הגישה הכלכלית הניאו־ליברלית, חלה שחיקה בזכויות של אנשים עם מוגבלויות והחל הליך צמצום הקצבאות בבריטניה (Social Security Act, 1980).

באמצע שנות ה־90 הובילו צמצומן מחד גיסא וטענות של אנשים עם מוגבלויות להדרה מאידך גיסא לשינוי קיצוני בתפיסה ביחס לאנשים עם מוגבלויות, וברוח התפיסה החברתית החל גל של חקיקת חוקי שוויון. שנות ה־70 וה־80 בבריטניה קיבלו את הכינוי שנות הרווחה החברתית הפסיבית, ובמהלך שנות ה־90 התחלפו ברווחה אקטיבית. ב־1994 התנהל בבריטניה שיח סביב מגילת זכויות הפרט, ועלתה שאלה כיצד להתמודד עם תעסוקה של אנשים עם מוגבלויות. שלוש חלופות נבחנו: המשך גישת המכסות המקורית, גישה וולונטרית המבוססת על חינוך ושכנוע, וגישה

חדשה המבוססת על הזכות לאי אפליה - מה שהתפתח בהמשך לדור החדש של גישת המכסות (Thronton & Lunt, 1995).

ואמנם, ההיסטוריה של המכסות באירופה ובבריטניה בפרט אכן מראה שכאשר השיטה מתבססת על הרעיון של קידום קבוצה הנמצאת בנחיתות, לא ניתן להשיג הצלחה מהותית ולאורך זמן והמעסיקים ינסו לחמוק מחובה זו (Waddington, 1996). חקיקה נגד אפליה, לעומת זאת, מתבססת על ההנחה שאנשים עם מוגבלויות מסוגלים להתמודד בהצלחה בשוק בעבודה על בסיס כישוריהם, בהינתן סביבה שאינה מפלה. אם יוסרו חסמים, אנשים עם מוגבלויות יוכלו להתחרות בשוק העבודה.

הרעיון של מניעת אפליה אנשים עם מוגבלויות דומה לאופן ההתמודדות עם אפליה על רקע מגדר ומגזר, אולם יישומו במקרה זה מורכב הרבה יותר כיון שהמוגבלות יוצרת חסמים אובייקטיביים, ולא רק תפיסתיים. חקיקה נגד אפליה לאנשים עם מוגבלויות מחייבת את המעסיק להתייחס גם להיבט זה ולעשות התאמות במקום העבודה. בעיה נוספת שהיא ייחודית לאנשים עם מוגבלויות היא עצם הגדרתם. בניגוד למגדר ומגזר, מוגבלות היא עניין של רצף, וגם אינה בהכרח קבועה (אלבין ומור 2018).

על רקע תפיסות אלה נחקק בבריטניה ב־1994 Disability Discrimination Act, שבהמשך הוטמע ב־2010 Equalities Act (להלן: חוק השוויון; Clare, 2019). במסגרת החוק בוטלה גישת המכסות המקורית, והחוק התמקד בשיח של זכויות. הוראות החוק המרכזיות נוגעות לאיסור אפליה ודרישה ממעסיקים לבצע "התאמות סבירות" שיאפשרו העסקת אנשים עם מוגבלויות. בהמשך חוקקו חוקים נוספים להסדרת קצבאות בד בבד עם הזכות לעבודה. עוד מונה נציב לאנשים עם מוגבלויות המפקח על יישום חוק השוויון. החקיקה בשלב זה התבססה על ההיבט ההתנדבותי בהעסקת אנשים עם מוגבלויות, תוך יצירת הזכות לאי אפליה של אנשים עם מוגבלויות והימנעות מאכיפה ממשלתית ישירה (Thornton & Lunt, 1995). במקום חובת העסקה של אחוז מסוים של אנשים עם מוגבלויות, תחול חובה כללית על המעסיק לנקוט צעדים סבירים לצורך העסקת אנשים עם מוגבלויות. תפיסה זו ניתנת לאכיפה רק כאשר פרט יתבע את המעסיק (Waddington, 1996).

ת'ורנטון ולונט (1995) טענו כי חוק השוויון פותח פתח שלא קיים בגישת המכסות המקורית לסייע בקידום אנשים עם מוגבלויות בעבודה, ומאפשר להעלות טענה של חוסר קידום בעבודה על רקע אפליה. עם זאת, כדי שהיבט זה ייכנס לפעולה

צריך שבעל המוגבלות יהיה מועסק בכלל, ובעניין זה החוק פחות מסייע. בנסיבות אלה קשה למדוד את יעילות החוק. האם מיעוט תביעות לפי החוק משמע שהחוק יעיל? איך אפשר למדוד עלייה או ירידה בתעסוקת אנשים עם מוגבלויות, כאשר על המעסיקים אין חובת דיווח? למרות כל האמור, רבים גורסים כי יש לראות בחוק השוויון אמירה חינוכית, המעמידה את בעלי המוגבלויות בשורה אחת עם כל המועסקים.

המשבר של 2008 הביא לשינוי נוסף במדיניות הרווחה כאשר מדינות רבות, ובריטניה בהם, נאלצו להזרים כספים לייצוב נכסים פיננסיים שקרסו. מהלך זה בא על חשבון קיצוצים נוספים במדיניות הרווחה, ובריטניה נכנסה לתקופה של חמש שנים (2010–2015) בשם "תקופת הצנע". בתקופה זו כיהנה ממשלה שהנהיגה קיצוצים נרחבים בתקציב (Clare, 2019). התפיסה שניסו קובעי המדיניות להטמיע בקרב המעסיקים באותה עת הייתה כי העסקת אנשים עם מוגבלויות היא "היגיון עסקי טוב", והמסר של לשכות ההשמה היה שבהדרת אנשים עם מוגבלויות המעסיק עלול להחמיץ את המועמד הטוב ביותר לתפקיד. תרומה נוספת למעסיק הייתה דימוי של מעסיק טוב הצועד עם הזמן. למרות מסר זה מאת קובעי המדיניות אל המעסיקים, הנתונים, כאמור, מצביעים על כך שעם חקיקת חוק השוויון הפער בין העסקת אנשים עם מוגבלויות להעסקת אנשים ללא מוגבלויות רק עלה. (Thornton & Lunt, 1995).

גישת המכסות ומודלים ביחס לאנשים עם מוגבלויות. גישת המכסות המקורית עומדת בהלימה עם המודל הרפואי המסורתי כמדיניות סעד. עם עליית המודל הביורחברתי היא נתפסה כבלתי רלוונטית. בבריטניה הוביל הדבר לדעיכה של גישת המכסות המקורית עד לביטולה ב־1994, אולם בצרפת הביאה הביקורת על גישת המכסות המקורית לשינוי תצורה של הגישה, והפיכתה לכלי למניעת אפליה ופיתוח הדור החדש של גישת המכסות. השימוש בכלי המכסות למניעת אפליה היה מקובל בכל הנוגע למגדר וגזע, ובצרפת יישמו אותו גם ביחס לאנשים עם מוגבלויות. על פי רוויאר (Revillard, 2023), גישת המכסות המקורית של אחרי מלחמת העולם השנייה ניתבה אנשים עם מוגבלויות לעבודות ברמות הנמוכות - באופן המחליש אותם. חוקי השוויון הוסיפו ממד, ואפשרו התערבות במבנה החברתי. בדור השני של גישת המכסות, בתצורה של מניעת אפליה, היא שימשה כדי להתמודד עם כשלים מבניים בחברה (אלבין ומור, 2018).

גישת המכסות בישראל ומדרג זכויות הנכים. במערכת קצבאות הרווחה לאנשים עם מוגבלויות בישראל מספר רב של הסדרים, שעיקר ההבדל ביניהם נוגע לנסיבות

הנכות. שלושה מודלים מרכזיים של זכויות במערכת זו: נכי צה"ל, עבודה ונכים כלליים – לפי סדר היררכי (מור, תשס"ח; פרוקצ'יה ומילר, 1974). תפיסה זו בולטת בספרות העוסקת בחקיקה סוציאלית (גל, תשס"ב; מור, תשס"ח) וכן בפסיקה ענפה של בית המשפט העליון, בין השאר ע"א 7678/98 קצין התגמולים נ' דוקטורי (לעיל ולהלן פס"ד דוקטורי); רע"א 8183/07 שמואל פאר נ' קצין התגמולים, סעיף 17 (לעיל ולהלן פס"ד פאר); בג"ץ 8487/03 ארגון נכי צה"ל נ' שר הביטחון, סעיף 23; ובג"ץ 5304/02 ארגון נפגעי עבודה נ' מ"י, סעיף 8. היררכיית הזכויות הסוציאליות מאתגרת יותר ויותר בשנים האחרונות (גולד גזית, 2019).

גישת המכסות המקורית לנכי צה"ל. כאמור, גישת המכסות המקורית חוקקה בישראל לאחר קום המדינה, ויושמה, בדומה לאופן שבה יושמה בתחילת דרכה באירופה, ביחס לנכי מלחמה בלבד. ואולם, בניגוד לגישת המכסות באירופה, שהורחבה לכלל האנשים בעלי המוגבלויות, נותרה גישת המכסות בישראל לנכי מלחמה במתכונת המקורית במשך עשרות שנים. כבר מהדיונים שהתקיימו בוועדות הכנסת בימיה הראשונים של המדינה ברור היה שגישת המכסות תוכננה לתקופה קצובה. למשל בדיון בוועדת העבודה (לימים ועדת העבודה והרווחה) מ-2 בינואר 1950 אמר היו"ר ע. גלברמן: "במשך שנת 1950 צריך אגף השיקום לסיים את כל פרשת החיילים המשוחררים והנכים". בתשובה לשאלה מדוע אגף השיקום עצמו אינו קולט נכים לעבודה, השיב י. גוריון, ראש אגף השיקום דאז: "אגף השיקום קיבל נכים לעבודה, אבל לא יותר מדי, מסיבה פשוטה: אני חושב שאגף השיקום יחוסל תוך שנה, ואינני רוצה להכניס את הנכים לעבודות זמניות אלא קבועות ובטוחות".

גם ציבור נכי צה"ל ראה באותה עת את ההשמה במכסות כפתרון זמני. ב-7 במאי אותה שנה, בסיכום ישיבת מועצת איגוד החיילים בתל השומר, נכתב אחרי פגישה עם דוד בן-גוריון: "הוכחנו שהעבודה על ידי המכסה אינה משמעה מקום אלא פתרון זמני". עם זאת, למרות הרצון להתייחס אל מכסות תעסוקה כאל חלופה ארעית נותרה הגישה חקוקה בספר החוקים, גם בלי להיות מיושמת. ביטוי מובהק לכך אפשר למצוא בדוח מבקר המדינה (2014), שקבע כי התקנות בנוגע להשמת נכי צה"ל במכסות תעסוקה הפכו ל"אות מתה".

חוק הנכים (תגמולים ושיקום) (נוסח משולב), התשי"ט-1959 מסדיר את הסיוע והטיפול לנכי צה"ל, וכולל שלושה רכיבים עיקריים: טיפול רפואי, קצבה חודשית

ושיקום. רכיבים אלה דומים לסיוע לנכי מלחמה שהיה מקובל בבריטניה (רימרמן, 2021). השיקום כולל הקניית מקצוע לנכים והכשרתם לעבודה, על חשבון המדינה, תשלומים ומלוות לנכים לשם הקניית מקצוע והכשרתם לעבודה, ומלוות לנכים לשם יצירת מקורות פרנסה או ביסוסם. כל אלה עוגנו בחוק הנכים עוד בגרסתו המוקדמת ב-1949. שילוב קצבה חודשית לצד שיקום בא לידי ביטוי ברור בדברי ראש אגף השיקום י. גוריון בפני ועדת הכנסת מ-31 במאי 1949, כאשר סקר את פעילות אגף השיקום מול נכי צה"ל:

הטיפול שנ ניתן עד כה היה סוציאלי גרידא כלומר, תשלום פיצויים או יותר נכון תשלומים חודשיים קבועים להחזקת האנשים האלה. מאז שקם אגף השיקום התחלנו לשים את הדגש על הסידור הקונסטרוקטיבי... ולעבד הצעה של חוקת תשלומים אשר תבטיח לנפגעים הנכים תשלום פיצויים או פנסיה קבועה. הסידורים הקונסטרוקטיביים יכולים להיעשות בכמה דרכים: ע"י המצאת מקומות עבודה לאלה מהם המסוגלים למלא תפקיד במקומות עבודה בעבודות קלות.... אולם הסידור המלא של כל המאות אשר לא הסתדרו בעבודה, יכול לבוא רק ע"י הטלת מכסה על מוסדות שונים.

גישת המכסות המקורית, אם כך, מצאה את מקומה בארץ כחלק ממערך הטיפול והשיקום המורכב בנכי צה"ל, כאחת החלופות להשמה בתעסוקה של נכי צה"ל, שהוא חלק ממערך הטיפול הכולל בנכי צה"ל, וספציפית נועד להגדיל את היצע המשרות להם. ואולם בראשית ימיה של המדינה עולה אינדיקציה שהסיוע שניתן במסגרת גישת המכסות תוכנן כסיוע שיהיה רלוונטי לתקופה קצובה בלבד.

התפיסה שביסוד חוק הנכים של 1949 אינה תפיסה של סעד אלא קונסטרוקטיבית, המכוונת לשיקום והיעדר תלות בקצבאות מהמדינה. ואכן, בעת עיצוב ההסדר המשפטי לזכויות נכי צה"ל בראשית שנות ה-50 הושם דגש ניכר על קליטת נכי צה"ל בעבודה, לרבות חוק חיילים משוחררים (החזרה לעבודה) ותקנות העסקת נכי מלחמה מ-1951. במסגרת זו עוגנה גישת המכסות המקורית בחקיקה והוקמה "רשות מוסמכת" מכוח סעיפים 5-6 לתקנות. על פי סעיף 6 רשות מוסמכת רשאית:

- (א) לקבוע לכל נכה מלחמה את סוג העבודה שהוא מסוגל לעשות ואת תורו לקבלת עבודה.
- (ב) למסור לכל נותן עבודה, החייב בהעסקת נכי מלחמה לפי תקנות אלה, הודעה

בכתב בדבר נכה המלחמה שמחובתו להעסיק ובדבר סוג העבודה שבה יועסק, ונותן העבודה חייב, תוך שבועיים מיום מסירת ההודעה, לקבל לאותו סוג עבודה את נכה המלחמה ששמו נקוב בהודעה.

(ג) לנהל משא ומתן עם נותני עבודה בכל הנוגע לביצוע תקנות אלה.

(ד) לדרוש מכל נותן עבודה, בהודעה בכתב, למסור לרשות המוסמכת פרטים על מספר העובדים שהוא מעסיק במפעלו, ונותן העבודה חייב למלא אחר דרישה זו בתוך שבועיים מיום מסירת ההודעה.

ואולם, התפיסה השיקומית (קונסטרוקטיבית) שבבסיס תמריץ שיקום נכי צה"ל בתעסוקה לא הייתה האינטרס היחיד בבסיס המאמץ המיוחד לשיקום נכי צה"ל בתעסוקה, כי אם אינטרס ביטחוני מובהק. במסגרת הדיונים בגישת המכסות בעשור הראשון לקיומה של המדינה, אפשר למצוא התייחסות ייחודית למכסות כאמצעי לשמירה על מורל הצבא. למשל מכתב מ-27 במרס 1957 מאת מחלקת שיקום (פינק שהיה ראש אגף השיקום) לנש"מ (נציבות שירות המדינה): "מצב התעסוקה החמור בשוק העבודה הכללי השפיע גם על האפשרויות לקליטת נכי צה"ל, המוגבלות בלאו הכי... למרות המאמצים הרבים רשומים כיום בשלכות השיקום קרוב ל-300 נכים מחוסרי עבודה ומספרם הולך וגדל מיום ליום. למותר לציין כי מצב זה גורם להוצאות כספיות מרובות ונוסף לכך יש לו השפעה שלילית על מורל הצבא".¹ כך גם בהצעה מ-20 באוקטובר 1958 למועצה המייעצת – קליטת נכים: "המצב בשטח בכי רע, ישנם נכים רבים בלתי מסודרים בעבודה. נכים אלה, מלבד הנטל הכספי שהם מהווים, הרי הם גורמים לירידה ניכרת של המורל הן לעצמם והן לסביבתם".² הנימוק של שימור מורל הצבא מרמז שגישת המכסות מכוונת הרחק מההווה ומהנכה – היא צופה פני עתיד על שימור הכוח הלוחם. היבט זה אינו רלוונטי לאופן יישום גישת המכסות בבריטניה, שכן זו מתייחסת לכלל האנשים עם מוגבלויות, ואולי גם משום שהבריטים לא ראו צורך בהיערכות למלחמות קיומיות עתידיות.

ואמנם, ההתייחסות למורל הכוח הלוחם מוצאת ביטוי בישראל גם במאה ה-21. למשל הצעת תקציב הביטחון לשנת 2013–2014 קבעה בין יעדי אגף השיקום

1 מתוך מסמכים מארכיון המדינה

2 שם

במשרד הביטחון את "היעד הכללי לתרום תרומה ייחודית לשמירת מורל הכוח הלוחם והחברה, באמצעות הבאת הזכאים לתפקוד מיטבי ולהשתלבות בחברה". לתפיסה זו שורשים היסטוריים עמוקים, והיא מוצאת ביטוי למשל במכתבו של גנרל גרין בעיצומה של מלחמת העצמאות של ארצות הברית, ביוני 1776, אל ג'ון אדמס, ראש ועדת המלחמה בקונגרס: "אם יספק הקונגרס תמיכה לאותם חיילים שנפצעו או נהרגו, יגדיל צעד זה בפני עצמו את שיעורי המתגייסים וישרה על הלוחמים אומץ רב יותר מכל אמצעי שניתן להחליט עליו" (מקלאו, 2006).

השאלה הרחבה יותר - האם זכויות נכי צה"ל הן חלק מהמערכת הסוציאלית - הייתה שנויה במחלוקת כבר עם קום המדינה. באחת הישיבות הראשונות של הממשלה הזמנית, ב־20 במאי 1948, שבה נדונה הצעה להקים משרד ממשלתי לנפגעי מלחמה, התנגד בן־גוריון לצירוף הטיפול בנפגעים אזרחיים למשרד הסעד וטען כי: "נפגעי המלחמה אינם חלק של סעד" (נדב, 2008). מחלוקת זו, שחזרה וצפה בשנים הבאות שיקפה שתי גישות שונות. אחת, זו של בן־גוריון שלא ראה בזכויות נכי צה"ל זכויות סוציאליות גרידא, ועמד על כך שהטיפול בנכי צה"ל יהיה תחת סמכותו של משרד הביטחון. השנייה, זו של שר הביטחון פנחס לבון, שביקש לשלב את הטיפול בנכי צה"ל במערכת הסעד במדינה. את ההסבר לגישה הייחודית שנדרשה ביחס לנכי צה"ל סיפק בן־גוריון בדיוני הממשלה ב־28 ביולי 1948, עם כניסת ההפוגה השנייה במלחמת העצמאות לתוקפה: "אני יודע על אלפיים אנשים שנהרגו... דבר גרוע מהריגת אנשים אלה הם 500 חיילים גידמים וקיסעים. אינני יודע חוב גדול מחוב העם היהודי לאנשים אלה" (נדב, 2008).

כמו בחקיקה, גם בפסיקה נתפסה ההעדפה התעסוקתית של נכי צה"ל כחלק מחוב מוסרי. הדבר בא לידי ביטוי למשל בבג"ץ 5945/00 מנקר נ' משרד האוצר - מדינת ישראל, שם נקבע: "תקנות חובת המכרזים, התשנ"ג-1993, קובעת במפורש פטור ממכרז לניהול מזון במשרד על ידי נכה צה"ל. הבחנה זו בין נכה שאינו נכה צה"ל לנכי צה"ל, מבטאת את החוב המוסרי שהחברה חבה לנכי צה"ל". בתוך כל אלה ניתן למצוא בפסיקה ענפה של בית המשפט העליון ביטוי מובהק להעדפה של נכי צה"ל מבין כלל האנשים עם מוגבלויות כמי שהמדינה חבה להם חוב ערכי ומוסרי נעלה.³

בהתאמה לחובה הערכית-מוסרית לנכי צה"ל, והאינטרס הביטחוני שבבסיס זכויות

3 בג"ץ 9863/06 קר"ן - עמותת קטועי רגליים לוחמים נ' מדינת ישראל משרד הבריאות, סעיף 14 (28.7.2008), בג"ץ 5304/02 ארגון נפגעי תאונות עבודה ואלמנות נפגעי תאונות עבודה נ' כנסת ישראל, פ"ד נט(2) 135 (2005)

נכי צה"ל ושיקומם, יוחדה גישת המכסות המקורית לנכי צה"ל, ומשרד הביטחון דחה פניות להחילה על כלל האנשים עם מוגבלויות. כבר ב־29 במרס 1964 פנה שר העבודה יגאל אלון במכתב אישי לשר הביטחון בנוגע לתעסוקת נכי תאונות עבודה, נכים כלליים וקשישים, וביקש להרחיב את יישום גישת המכסות המקורית גם ביחס לאנשים עם מוגבלויות שאינם נכי צה"ל: "לשמחתנו אין משרד הביטחון זקוק בשנים האחרונות לניצול מלאו האפשרויות החוקיות המוקנות לו... מאידך הולך ומחמיר מצב תעסוקתם של נכים אחרים... נראה לי כי הדרך הטובה והיעילה לפתרון הבעיה היא ע"י הטלת מכסת חובה של תעסוקה על מפעלים... כדרך שהדבר מופעל בהצלחה לגבי נכי צה"ל. אני מציע... לשלב במסגרת רחבה את מכלול בעיות ההעסקה לנכים מכל הסוגים תוך מתן עדיפות ראשונה, כמובן, לנכי צה"ל".⁴ משרד הביטחון דחה בקשה זו, תוך הבהרה כי היעדר מיצוי המכסות נובע מהקושי בהשמה בכפייה ולא בשל היעדר נכי צה"ל הזקוקים להשמה. גישת המכסות המקורית, אם כך, נותרה ייחודית בישראל לנכי צה"ל בלבד.

הגישה וייחודה לנכי צה"ל היו גורם מרכזי להצלחה בשילוב נכי צה"ל בעבודה לאחר מלחמת העצמאות. למשל בדיווח של ארגון נכי מלחמת השחרור נמסר כי 68% מ־3,460 הנכים שהוכרו באותה עת סודרו באמצעות המכסות (נדב, 2008). ואולם, ההסדרים החקיקתיים יושמו במידה הולכת ופוחתת במהלך השנים.

בשנים הראשונות לקיומה של המדינה, ולמרות שיעורי ההשמה העבודה הגבוהים בתקופה זו, נכי צה"ל מתחו ביקורת על גישת המכסות בשני היבטים שהקדימו את זמנם. הם מחו על סוג ההעסקה במסגרת גישת המכסות המקורית, ולאחר סקירה של סוגי העבודות בהם הושמו נכי צה"ל, בחצרנות, גננות וכד', טענו ב־3 במאי 1950 במכתב ועד נכי מלחמת השחרור אל נציג שר הביטחון: "זמן רב מאוד ארך לוועד וגם לך לשכנע את ציבור הנכים שהעבודה שיקום בטוח הוא... האם לצורך מציאת מקומות עבודה אלה היה צורך בהטלת מכסות? האם זהו השיקום שאתם מציעים לבחורים צעירים נפגעי המלחמות? האם לכך נתכוונו מחוקקי החוק?".⁵ כמו כן מתחו ביקורת ברוח שיח הזכויות שהקדימה את זמנה. בישיבה ב־7 במאי אותה שנה עם ראש הממשלה טענו נכי צה"ל: "עלינו להתאים את העבודה לנכה... ולא את הנכה לעבודה... אין לפטר את הנכה אשר אינו מתאים לעבודה. יש להתאים את העבודה עבורו".⁶

4 מסמכים מארכיון המדינה

5 שם

6 שם

כדי לבדוק את אופן מימוש המדיניות במשך השנים ניסינו להתחקות אחר שיעור ההשמה של נכים בעבודה על ציר הזמן, והתברר כי לא ניתן למצוא מעקב שיטתי אחר שיעור ההשמה בתעסוקה של נכי צה"ל בפילוח לפי שנים או בכל פילוח אחר. אי אפשר למצוא ריכוז נתוני השמה, צווי תעסוקה או מעקב אחר אחוזי העסקה של נכי צה"ל אצל מעסיקים שונים. מתשובת משרד הביטחון לפנייה לפי חוק חופש המידע עולה, כי אין רישום מסודר של נתוני השמה בעבודה במהלך השנים. הנתונים שעלה בידינו לחלץ מתוך המסמכים הם נתוני קצה בלבד. מצד אחד נתונים מ־1949 ונתוני השמה מהשנים 1961–1964. מצד אחר נתוני השמה בשנים 2011–2018 (ראו: לוח 1).

הנתונים בלוח אינם חלק ממסד נתונים מוסדר ויש בהם הטיות רבות, לרבות מספר הנכים שבגיל העבודה, כאשר בשנים הראשונות לקום המדינה הנכים, רובם ככולם, היו בגיל עבודה, בעוד בשנים האחרונות, ועד מלחמת "חרבות ברזל", רוב הנכים אינם בגיל העבודה. ואולם, גם אם ניקח בחשבון את ההטיה הנ"ל והטיות נוספות, לא יכול להיות ספק בדבר ירידה פעילות ההשמה בעבודה של נכים של משרד הביטחון בשנים הראשונות למדינה ובשנים האחרונות.

לוח 1: שיעור ההשמה של נכי צה"ל בתעסוקה

שנים	מספר ממוצע נכי צה"ל	ממוצע הנכים שהושמו בעבודה בכל שנה	שיעור ממוצע של הנכים שהושמו בעבודה מכלל הנכים
1949 ¹	3500	898	25.65%
1961-1964	7217 ²	545 ³	7.5%
2011-2018	כ-57,000	283 ⁴	0.49% (נכים בגיל העבודה בלבד 2022 – 1.05%)

הערות: ¹ ארכיון משרד הביטחון – דיווח לראש הממשלה ושר הביטחון, 4 באפריל 1950; ² נדב, 2008; ³ מסמך ארכיון משרד הביטחון 114; ⁴ דוח חוק חופש המידע של משרד הביטחון 2018.

ואמנם, דוח ביקורת שנתי מס' 64 של מבקר המדינה בחן ב־2013, בין השאר, את מידת ביצוע תקנות העסקת נכי מלחמה, ומסקנתו לעניין זה הייתה כי ההסדרים

הפכו לאות מתה, וכי על אגף השיקום במשרד הביטחון לפעול נמרצות לעדכן את התקנות. אולם לא חלה כל התקדמות מאז. הדברים נאמרו במפורש על ידי ר' אגף השיקום בדיון בוועדת חוץ וביטחון ב־16 בפברואר 2016 במסגרת "דיווח עתי על פעילות אגף השיקום בהתאם להוראות סעיף 45ב. (א) לחוק הנכים (תגמולים ושיקום), התשי"ט-1959 [נוסח משולב]"⁷.

גישת המכסות המקורית נותרה חקוקה בספר החוקים בתחולה ביחס לנכי צה"ל בלבד, אולם יישומה דרך ככל שחלפו השנים, בדומה לדעיכת גישת המכסות המקורית בבריטניה. אפשר היה לשער כי גישת המכסות המקורית לנכי צה"ל תשמש "קטר" ותמשוך אחריה את כלל האנשים עם מוגבלויות, כפי שהתרחש בבריטניה אחרי מלחמת העולם השנייה, אולם הדבר לא קרה. יש הטוענים כי היחס המועדף לנכי צה"ל היה, בעשורים הראשונים של המדינה, דווקא חסם לקידום תעסוקת אנשים עם מוגבלויות שאינם נכי מלחמה (הולר, 2013). ואולם, דווקא זכויות כלל אנשים עם מוגבלות התקדמו בארץ, והותירו את זכויות נכי צה"ל במסלול נפרד ושונה, מאחור.

חקיקת זכויות בתעסוקה של כלל האנשים עם מוגבלויות בישראל

בשנות ה־90 של המאה ה־20 החל עידן הזכויות של אנשים עם מוגבלויות בישראל, עם חקיקת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות (התשנ"ח-1998) שכלל פרק תעסוקה ובו איסור אפליה (אלבין, מור 2018). במהלך השנים מאז התפתחה החקיקה העוסקת בקידום אנשים עם מוגבלויות בתעסוקה וחלו שינויים בממשק בין מדיניות הקצבאות והתעסוקה, ובינואר 2017 נכנס לתוקף תיקון מס 15 לחוק, שענין חובת ייצוג הולם קונקרטי להעסקת אנשים עם מוגבלויות בשיעור של 5% ממצבת כוח האדם אצל המעסיק. כך, אל מול גוויעת יישום גישת המכסות המקורית ביחס לנכי צה"ל, הוחלה גישה של העדפה מתקנת בתעסוקה ביחס לכלל האנשים עם מוגבלויות בישראל – הדור השני של גישת המכסות.

ב־2014 פורסם דוח מבקר המדינה (64ב) בנוגע לפעולות הממשלה לשילובם של אנשים עם מוגבלויות בתעסוקה. בספטמבר 2012 אשררה ישראל את האמנה הבין־

7 ועדת חוץ וביטחון מיום 16.2.2016. פרוטוקול ישיבת ועדת החוץ והביטחון של הכנסת ה־20. מדובר בדיון משודר שאפשר לצפות בו באתר הכנסת, אולם פרוטוקול הוועדה הוגדר "חסוי".

לאומית בדבר זכויותיהם של אנשים עם מוגבלויות. בהתאם לאמנה, התחייבה לקדם את זכותם של אנשים עם מוגבלויות לעבוד, לקדם בעבורם הזדמנויות תעסוקה וקריירה בשוק העבודה ולסייע במציאת תעסוקה, קבלתה והתמדה בה. למרות זאת זיהה המבקר: "תמונת מצב עגומה בכל הנוגע לשילובם של אנשים עם מוגבלויות בתעסוקה... השינויים שחלים בתחום זה הם מצומצמים ומתבצעים באיטיות"⁸.

ביוני 2014 נחתם הסכם קיבוצי בין הסתדרות העובדים הכללית החדשה ונשיאות הארגונים העסקיים, שחייב מעסיק עם מאה עובדים או יותר להעסיק אנשים עם מוגבלויות כמשמעם בחוק השוויון בשיעור של 3%. בספטמבר חתם שר הכלכלה צו הרחבה לעידוד והגברת התעסוקה של אנשים עם מוגבלויות, אשר החיל את ההסכם הקיבוצי האמור על כלל המשק, תוך החלת חובה על מעסיק למנות אחראי לתעסוקת אנשים עם מוגבלות מטעמו (פורסם 5.10.2014).

ב־1 בינואר 2017 נכנס לתוקף התיקון. במסגרת דברי ההסבר להצעת החוק צוין:

כיום קבועה בחקיקה הראשית חובת ייצוג הולם בתעסוקה לאנשים עם מוגבלות, אך היא אינה מוגדרת. בהצעת החוק המתפרסמת בזה מוצע להגדיר ייצוג הולם מזערי נדרש של אנשים עם מוגבלות במקומות עבודה בגופים ציבוריים, ולקבוע כי לפחות 5% מכלל העובדים של גופים ציבוריים מסוימים יהיו עובדים עם מוגבלות.

עוד הובהר בהצעת החוק כי צו ההרחבה שניתן ב־2014 ימשיך לחול ולחייב את כל המעסיקים אשר מעסיקים לפחות 100 עובדים. תיקון חוק השוויון, והוספת פרק ד' שעניינו תעסוקה בשנת 2017, אכן מדברים בשפה של מניעת אפליה. כך, סעיף 8 לחוק קובע:

- (א) לא יפלה מעסיק בין עובדיו או בין דורשי עבודה, מחמת מוגבלותם, ובלבד שהם כשירים לתפקיד או למשרה הנדונים...
- (ב) לענין סעיף קטן (א), רואים כהפליה גם קביעת תנאים שלא ממין הענין.
- (ג) אין רואים כהפליה לפי סעיף זה, פעולה או הימנעות מפעולה, המתחייבת מהדרישות המהותיות של התפקיד או של המשרה.
- (ד) הוראות סעיף זה יחולו, בשינויים המחויבים, גם על מי שהיה בעבר אדם עם מוגבלות, על מי שנחשב לאדם עם מוגבלות ועל בני משפחתו של אדם עם מוגבלות המטפלים בו.

8 מבקר המדינה דוח שנתי 64 (2014). משרד מבקר המדינה ירושלים

התיקון שנכנס לתוקף ב־1 בינואר 2017 קובע מפורשות את הדור החדש של המכסות ("ייצוג הולם") בסעיף 39: "לא יראו ייצוג הולם אצל מעסיק ציבורי גדול, אלא אם כן 5% לפחות מקרב עובדיו הם עובדים עם מוגבלות משמעותית".

כך, בה בעת לגישת המכסות המקורית לנכי צה"ל שהתרוקנה מתוכן, חוקק חוק השוויון לאנשים עם מוגבלויות בישראל שבתחילה, בדומה למצב בבריטניה, לא החיל חובת העסקה ישירה על המעסיקים, אולם בהמשך, והחל מ־2017 (בחקיקה מ־2014 מכוח הסכם קיבוצי וצו הרחבה) התקדם מעבר לחוק השוויון בבריטניה והחיל חובת העסקה של אנשים עם מוגבלויות על פי מכסות, מתוך שיח זכויות של תיקון אפליה. בתוך חוק השוויון לאנשים עם מוגבלויות בישראל אין חובת העדפה לנכי צה"ל, ונכון לכתיבת שורות אלה, לא ננקטה מצד משרד הביטחון כל יוזמה למתן העדפה כזו.

הדור השני של גישת המכסות ונכי צה"ל

גישת המכסות העדכנית מתייחסת לכלל האנשים עם מוגבלויות, ולא כוללת העדפה ספציפית לתת־אוכלוסייה מקרב האנשים עם מוגבלויות. כשנשאלה נש"ח, מרכזת טיפול באוכלוסיות מיוחדות בחברת החשמל, אם מבחינת חברת החשמל נכה צה"ל הוא כמו כל נכה אחר, תשובתה היה חד משמעית: "כן... אותו דבר מבחינתי. באמירה הארגונית". עם זאת, ניתן למצוא בקרב העוסקים בכך מטעם המעסיק חוסר נוחות בעניין. כך, בהמשך לדבריה, אמרה: "בשטח זה אחרת. אם שומעים נכה צה"ל אז מתאמצים יותר". כך גם זל"ד, סמנכ"לית משאבי אנוש אצל מעסיק גדול: "יש בי תחושה גדולה מאוד של פספוס. עבדתי איתם [אגף השיקום] ואני אעבוד איתם [...] בגלל שיש לי פינה חמה בלב לעניין. אם לאדם אין נגיעה אישית ואין מחויבות זה לא יקרה וזה מאוד חבל. [...] לא יכול להיות שאת החוק של 3% [לפי חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות] יכירו אבל שבתוך 3% לא יהיו הכי דומיננטיים נכי צה"ל. עם כל הכבוד, אני לא יכולה לשים באותו מקום מי שנולד עם לקות ראייה ומי שאיבד את מאור עיניו אחרי שהוא בחר הסתכן לטובת המדינה".⁹

אלבין ומור (2018) ממפות שלושה היבטים קולקטיביים של גישת המכסות העדכנית: קולקטיב קבוצת הזהות, קולקטיב מקום העבודה וקולקטיב החברה בכללותה. היבט

9 מתוך עבודת הדוקטורט שמאמר זה מתבסס עליה

קולקטיב החברה בכללותה יוצא מנקודת הנחה שהחברה כקולקטיב חבה חוב לאנשים עם מוגבלויות בשל עוולות העבר, וכי על המדינה לקבל אחריות נרחבת בתיקון העוול ההיסטורי שבהדרה מבנית של אנשים עם מוגבלויות. אלבין ומור אף מכנות זאת "צדק תועלתני", הסדרה שנועדה למקסם את תועלת החברה.

לצד הצדק התועלתני בקידום כלל האנשים עם מוגבלויות, ביחס לנכי צה"ל יש צדק נוסף הנובע מההיבט הביטחוני בשיקום נכי צה"ל בעבודה והחוב הערכי מוסרי של המדינה ביחס לנכיה. בהתאם לכך מתבקשת המסקנה כי כדי למקסם את התועלת לחברה ולהתמודד עם החוב המיוחד של המדינה ביחס לנכי צה"ל, יש מקום לתת להם עדיפות על פני כלל האנשים עם מוגבלויות במסגרת יישום גישת המכסות העדכנית.

דין

מלחמת העולם השנייה ומלחמת העצמאות היו מאורע מכונן בבריטניה ובישראל בהתאמה. אירועים אלה היו קרקע מתאימה לעיגון ויישום גישת המכסות המקורית ביחס לנפגעי מלחמה, ובבריטניה בהמשך ביחס לכלל האנשים עם מוגבלויות. ככל שחלף זמן רב יותר מאירועים מכוננים אלה חלו שינויים פוליטיים בשתי המדינות. שינויי מדיניות כלכלית וחברתית פינו את מקומם לגישות נאו-ליברליות. הגישה הייחודית שהייתה ביחס לפצועי מלחמה השתנתה, ואיתה נשחקה גישת המכסות המקורית ולא יושמה. לפי דברי מבקר המדינה היא הפכה ל"אות מתה".

המסקנה היא כי גישת המכסות המקורית התבססה על גישת ביטחון סוציאלי של מדינת הרווחה ותפיסה שיקומית לפי מודל רפואי. לעומת זאת, גישה נאו-ליברלית נשענה על שיח הזכויות ותואמת את הדור השני של גישת המכסות. נוכח דעיכת גישה זו ביחס לנכי צה"ל וכינונו של הסדר להעדפה מתקנת בתעסוקה ביחס לכלל האנשים עם מוגבלויות - הדור השני של גישת המכסות - ונוכח ההעדפה לנכי צה"ל מבין כלל האנשים עם מוגבלויות, ניכר כי הגישה הרלוונטית כיום להשמה בעבודה של נכי צה"ל צריכה להיות מתוך העדפה מתקנת והגישה העדכנית של גישת המכסות ולא לפי גישת המכסות המקורית, תוך ביצוע התאמות אשר יביאו לידי ביטוי את ההעדפה הייחודית לנכי צה"ל.

ראינו כי היתרון הגדול של גישת המכסות המקורית היה אפקטיבי בשנות ה-50

של המאה ה-20, עת הייתה אבטלה קשה בשל היעדר הצע עבודות לנכים שחזרו מהמלחמה. נראה שגישת המכסות המקורית התאימה להתמודדות עם מצוקה אקוטית של מלחמות גדולות, שבה יש היצע עבודות קטן. החיסרון הגדול של גישת המכסות המקורית הוא התמקדות בכמות ההשמות בתעסוקה, ולא באיכות ומגוון מקומות עבודה.

כאשר מסתכלים על היישום כיום בנוגע לפצועי מלחמת "חרבות ברזל", דומה כי האיזון בין כמות ואיכות ההשמה בעבודה צריך לעמוד כעת בלב השיח. נראה כי אין עוד הצדקה לגישת המכסות המקורית כפי שזו מעוגנת כיום בחקיקה, אולם אי אפשר להתעלם מהעובדה שדבר חקיקה זו נותר עלי ספר ומשקף התייחסות מיוחדת לנכי צה"ל ברמת החוב הערכי מוסרי וכשיקול ביטחוני. בהתאם לכך, יש לעמוד על פיתוח ושכלול של גישת המכסות לנכי צה"ל, תוך יציקת תוכן של שיח הזכויות והמודל הביורחברתי לתוכו. פיתוח זה יכול להיעשות, למשל, על ידי מתן עדיפות לנכי צה"ל במסגרת המכסות העדכניות לפי חוק השוויון, בין שבאופן רשמי בחקיקה ובין שבעזרת תמרוץ מעסיקים, מתוך התמקדות באיכות ההשמה בעבודה לנכי צה"ל. כל זאת כחלק מתפיסה ביטחונית לקידום מורל הכוח הלוחם שרלוונטית בעידן "חרבות ברזל" יותר מתמיד, וכחלק מהחוב הערכי מוסרי הכפול לנכי צה"ל מעצם היותם אנשים עם מוגבלויות והנסיבות הייחודיות שהביאו אותם למצב זה – הקרבה מגופם ונפשם לטובת ביטחון המדינה ולטובת הכלל.

מאמר זה מבוסס על חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטת חיפה: בנושא בחינת נרטיבים של גישת המכסות בהקשר של העסקת נכי צה"ל.

מקורות

ספרות מחקר

אופיר, א' ואורנשטיין, ד' (2001). חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998: אמנציפציה בסוף המאה ה-20", בתוך א. ברק ואח' (עורכים), ספר מנחם גולדברג (עמ' 87-43). סדן.

אלבין, ע' ומור, ש' (2018). ייצוג הולם של אנשים עם מוגבלויות בתעסוקה בישראל, עבודה חברה ומשפט טו (1), 75-117.

גולד גזית, ר' (2019). זכויות נכי צה"ל. בורסי.

גל, ג' (2002). עקרון הפיצוי במערכת הביטחון הסוציאלי לאנשים עם מוגבלות בישראל והשלכותיו, עבודה חברה ומשפט ט(115), 121-130.

דורון, א' (2007). תנועת העבודה ומדיניות הרווחה בישראל, 1948-1977", ביטחון סוציאלי

דניאל, נ' (2008) בדרכי שיקום – אגף השיקום במשרד הביטחון 1948-2005, הוצאת משרד הביטחון

הובנה, א' (1961). כח העבודה בישראל. מרכז פאלק למחקר כלכלי בישראל.

הולר, ר' (2013). מדיניות תעסוקתית כלפי אנשים עם מוגבלויות בישראל-1948-1965 (דוקטורט). האוניברסיטה העברית בירושלים.

הלוי, נ' וקלינוב מלול, ר' (1968). ההתפתחות הכלכלית של ישראל.

מור, ש' (2008). לקראת רדיקליזציה של קצבת נכות כללית, דילמות של מאבק לשינוי חברתי. בתוך מ' אייזנשטדט וג' מונדלק (עורכים), העצמה במשפט (עמ' 157-91). הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב.

מור, ש' (2009). בין המשגה פוליטית להכרה משפטית: חסמים במימוש זכויות אנשים עם מוגבלויות. בתוך ג' גל ומ' אייזנשטדט (עורכים), נגישות לצדק חברי בישראל (עמ' 133-79). מרכז טאוב.

מקלאו, ד' (2006). 1776 – המלחמה ששינתה את ההיסטוריה של העולם המערבי

(ע. גינצבורג הירש, מתרגמת). אריה ניר.

מרכז אדוה (2016). 30 שנה למהפכה הניאו-ליברלית בישראל.

מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל (2017). מדיניות רווחה בראייה משווה: כיצד להגדיר את ישראל?

נדב, ד' (2008). בדרכי שיקום – אגף השיקום במשרד הביטחון 1948–2005. משרד הביטחון.

פרוקצ'יה, א' ומילר, א'. ל' (1974). זכויות הנכים בישראל: בעיות יסוד. הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים.

קלוזנר, ד' (1988). כלכלת מלחמה ומימונו של חזון חברתי. הרבעון לכלכלה, ל"ד, 119-121.

Bagenstos, S. R. (2002). Comparative disability employment law from an American perspective. *Comparative Labor Law & Policy. Journal*, 24, 649.

Barnett, C. (1986). *The audit of war: The illusion and reality of Britain as a great nation*. Macmillan.

Berghs, M. (2020). *Biosocial model of disability*. Springer, 2020.

Clare, B. (2019). From quotas to sanctions: The political economy of rehabilitation in the UK. In I. Haslof, I. Poulsen, & K. Larsen (Eds.), *New dynamics of disability and*

Fuchs, M. (2014). Quota system for disabled persons: Parameters, aspects, effectivity (policy brief). European Center for Social Welfare Policy and Research.

Innesti, A. (2018). Disability quotas: Past or future policy? *Economic and Industrial Democracy*, 39(3), 404-421.

Malisoff, H. (1952). The British Disabled Persons (Employment) Act. *ILR Review*, 5(2), 249-257. <https://doi.org/10.1177/001979395200500209>

Revillard, A., (2023). The disability employment quota, between social policy and antidiscrimination. *Global Social Policy*, 23(1), 92-108

Shalev, M., & Gal, J. (2018). Bullets and benefits in the Israeli welfare state. In H. Obinger, K. Petersen & P. Starke (Eds.), *Warfare and welfare: Military conflict and welfare state development in western countries* (pp. 393-425). Oxford University Press.

Thornton, P., & Lunt, N. (1995). Employment for disabled people – Social obligation or individual responsibility? *Social Policy Research Unit, University of York*.

Waddington, L. B. (1996). Reassessing the employment of people with disabilities in Europe: From quotas to anti-discrimination laws. *Comparative Labor Law Journal*, 18(1), 62-101.

חקיקה

- [חוק] חיילים משוחררים (החזרה לעבודה), התש"ט-1949
- [חוק ה] נכים (תגמולים ושיקום), התש"ט-1949
- [חוק ה] נכים (תגמולים ושיקום), התשי"ט-1959 [נוסח משולב]
- [חוק] שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998, פורסם ס"ח תשנ"ח מס' 1658 מיום 5.3.1998 עמ' 152
- [תקנות] העסקת נכי מלחמה, התשי"א-1951

פסיקה

- בג"ץ 8487/03 ארגון נכי צה"ל נ' שר הביטחון, פ"ד סב(1) 296 (2006)
- בג"ץ 5304/02 ארגון נפגעי תאונות עבודה ואלמנות נפגעי תאונות עבודה נ' כנסת ישראל, פ"ד נט(2) 135 (2005)
- בג"ץ 5945/00 מנקר נ' משרד האוצר – מדינת ישראל (27.11.2000)
- רע"א 8138/07 פאר נ' קצין התגמולים משרד הביטחון (21.6.2011)
- ע"א 7678/98 קצין התגמולים נ' דוקטורי, פ"ד ס(1) 489 (2005)
- בג"ץ 9863/06 קר"ן – עמותת קטועי רגליים לוחמים נ' מדינת ישראל משרד הבריאות (28.7.2008)

מקורות אחרים

- ה"ח כנסת 618, כ"ג בשבט התשע"ו, 2.2.2016, עמ' 46. הצעת חוק, תיקון מס' 15 לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות
- הצעת תקציב לשנות הכספים 2013–2014 ודברי הסבר, סעיפי ביטחון שונים מוגשים לכנסת התשע עשרה, חוברת כט 54
- מבקר המדינה דוח שנתי 64 (2014), משרד מבקר המדינה ירושלים
- מבקר המדינה דוח שנתי 64 (2014), משרד מבקר המדינה ירושלים
- ד"כ 2, 1572–1573 (תש"ט).
- צו הרחבה לעידוד והגברת התעסוקה של אנשים עם מוגבלויות לפי חוק הסכמים קיבוציים, התשי"ז 1957, כו באלול התשע"ד, 21 בספטמבר 2014. י"פ תשע"ה מס' 6891 מיום 5.10.2014, עמ' 48.
- ynet 14.2.2024 ענבר טוויר, אגף השיקום במשרד הביטחון נערך לזינוק גדול בהיקפם של נכי צה"ל ומתמודדים עם פוסט טראומה, בעקבות המלחמה
- התחזית לשנת 2030: 100 אלף נזקקי שיקום - שליש מתוכם עם פוסט-טראומה. https://www.mako.co.il/news-lifestyle/2024_q1/Article-d7786bab947ad81026.htm
- YNET, 15.2.2024. ענת לב אדלר, המילואימניקים שהופקרו: "בפעם הבאה אנשים יחשבו פעמיים אם להתייצב". <https://www.ynet.co.il/economy/article/ryz0vxiip>

לאן נעלמה מחאת משרתי המילואים במלחמת "חרבות ברזל"? השיח ברשתות החברתיות בנושא המילואים כממתן ביקורת וכמעצב סולידריות חברתית

ד"ר מוטי ספראי

מכללת הרצוג

תקציר

למרות ההפעלה האינטנסיבית של מערך המילואים והשיח על אי השוויון בנטל במערך המילואים, לא נצפו בשנה הראשונה למלחמת "חרבות ברזל" מחאות חברתיות רחבות היקף בהובלת משרתי מילואים, וזאת בניגוד לאירועים שרווחו במלחמות עבר. מלחמה זו היא המלחמה הגדולה הראשונה שבה הרשתות החברתיות מתפקדות כמדיום חברתי מרכזי. ניתוח השיח ברשתות החברתיות ביחס למילואים מלמד כי מרבית השיח שזכה לתהודה רחבה ברשת נושא אופי של התכנסות סביב הדגל והזדהות עם ערכי השליחות והנתינה. מממצאי המחקר עולה דפוס שבו דווקא במציאות שבה השיח הרשתי בכללותו נתפס כמקטב וכמקצין, בנושא המילואים הסולידריות הרשתית ממתנת את התסכול והמרמור שיכל להיות פוטנציאל למחאה בדרך שהיא מנתבת אותו לסיוע קונקרטי למשרתי המילואים, בעיקר בתחום התעסוקה, לאוּזן קשבת ולתמיכה רגשית, ולאופציה להצגה חיובית של העצמי דרך שירות המילואים כביטוי להצלחה בריבוי משימות בחיים ולהתמודדות עם קשיים.

What Happened to the Reservists' Protest? The Discourse on Social Media as a Moderator of Criticism and a Shaper of Social Solidarity Regarding Reserve Service

Abstract

Despite the intensive activation of the reserve system and the public discourse surrounding the inequality in the burden of reserve service, almost no widespread social protests led by reserve service members were observed during the first year of the “Swords of Iron” War, contrasting with events prevalent in past wars.

This war marks the first major conflict where social media platforms function as a central social medium. An analysis of the social media discourse concerning reserve service indicates that most of the highly resonant discussion online adopts a **rally-around-the-flag** dynamic and expresses identification with the values of mission and self-sacrifice. The study's findings reveal a pattern where, despite a reality where the general online discourse is often perceived as polarizing and extremist, **online solidarity** concerning reserve service mitigates the frustration and resentment that could have become potential for protest. It achieves this by channeling the frustration into concrete aid for reserve service members - primarily in the area of employment, emotional support, and a listening ear. The social media becomes an arena for positive self-presentation through reserve service as an expression of successful multitasking and resilience in the face of challenges

מילות מפתח: שיח בנושא מילואים, יחסי צבא-חברה, רשתות חברתיות, מחאה חברתית, מגויסות חברתית, סולידריות ברשתות חברתיות

רקע

מלחמת "חרבות ברזל" מתאפיינת בהפעלה אינטנסיבית וממושכת של מערך המילואים, שכמותה לא נצפתה ממלחמת יום הכיפורים. אולם, לצד הדמיון, יש פער מהותי בתגובה החברתית לנטל המילואים. במלחמת יום הכיפורים, שאמנם הייתה שונה במאפייניה, תרמה פתיחת האוניברסיטאות למחאה החברתית, לתחושת ניכור בין חזית ועורף (אורקיבי, 2024) ולשורה של לחצים שנגרמו בעקבות התביעה לשוויון בנטל במהלך המילואים (ספראי, 2010). ואכן באותה תקופה, בשל צורכי הגידול אך גם בעקבות לחצים אלה, נערכו מערכים ארגוניים חסרי תקדים להרחבת ההשתתפות והנשיאה בנטל במערך המילואים, שכללו בין השאר בחינה מחדש של פטורים מגיוס והסבה של עשרות אלפי משרתי מילואים לתפקידי לחימה ולתפקידים נחוצים (ספראי ובן-ארי, 2021). לעומת זאת במלחמת "חרבות ברזל" - למרות התמשכות המלחמה והגיוס הממושך - אי אפשר לזהות במהלך השנה הראשונה למלחמה תנועת מחאה ותסיסה חברתית רחבה בשטח, השמה במוקד את השוויון בנטל בעוצמות הדומות לאלה של אחרי מלחמת יום הכיפורים. זאת על אף שמשרתי המילואים בישראל נוטים לעשות שימוש בשירות המילואים שלהם כמרכיב מרכזי בתהליכי מחאה מרכזיים שהם שותפים להם.

דוגמה עדכנית היא הפסקת ההתנדבות של משרתי מילואים ב־2023 במסגרת המחאה נגד הרפורמה המשפטית שיזמה הממשלה (Harel, 2024). גם במחאה החברתית בעקבות מלחמת לבנון השנייה השתתפו אנשי המילואים, והשתמשו בזהותם כמשרתים עוד במהלכה ומיד לאחריה (Ganji, 2021).

אפשר להציע כמה הסברים לכך, כולל תחושת האיום הקיומי המייצרת התגייסות סביב הדגל (Tiargan-Orr and Eran-Jona, 2016), השינויים בהרכב החברתי של הצבא ועוד. אולם מאמר זה מתמקד בהיבט אחר לגמרי - השפעת הרשתות החברתיות על מיתון השיח. לרשתות החברתיות התנהלות שונה מלתקשורת הממוסדת. הדומיננטיות שלהן, במיוחד בקרב משרתי מילואים צעירים שגדלו לתוך השיח הרשתי, עשויה לסייע בעיצוב השיח החברתי הכולל ולהסביר את מאפייניו.

השיח הרווח בעקבות "האביב הערבי" הוא כי רשתות מעודדות תנועות חברתיות ומחאה חברתית (Dolata, 2017, Tusa, 2013). לכן לכאורה הרשתות היו אמורות לעודד מחאה מאורגנת בקרב אנשי המילואים. שאלת המחקר היא מהם המנגנונים ומבני העומק שאפשרו את אותו דפוס סולידרי וממתן מחאה חברתית בנושא, בעידן שבו השיח הרשתי מתאפיין בקיטוב והקצנה?

רשתות חברתיות ומחאה חברתית

עוד בעידן התקשורת הממוסדת עסקו הגישות המבניות הפונקציונליות בתפקידים החברתיים שהיא ממלאת. נוסף על ארבעת התפקידים הבסיסיים של ניהול, פירוש העברה חברתית ובידור, הוסיף רייט (Wright, 1960) את גיוס הציבור בעתות משבר. הוא עסק בשאלה באיזו מידה התקשורת מעוררת מעורבות חברתית, או דווקא מייצרת אדישות וחוסר פעילות (Wright, 1974), שאלה שמקדימה את הדיון במאמר זה ביחס לתקשורת כמעוררת אקטיביזם או כמדכאת אותו.

בהקשר הישראלי, רייט מביא את מאמרו של כץ שעוסק בתפקיד התקשורת בבניין אומה, ומנתח את כניסת הטלוויזיה לישראל. בנייתו הוא מצוין נורמות מקצועיות דיס־פונקציונליות בהקשר בינוי האומה, שהועתקו לטענתו מהרדיו לטלוויזיה וקשורות לשידור ללא הפסקה וחתירה לחדשות מעודכנות, אולם ברמה שטחית - תופעות שמדכאות תהליכים פונקציונליים של יצירתיות והנחלת ערכים תרבותיים החשובים לבינוי האומה (Katz, 1973).

בתוך התאוריה המבנית־פונקציונלית רייט מייצר אבחנה בין הדיון בפונקציות החברתיות של התקשורת, שהן ממוקדות בהשלכות של התקשורת, ובין תאוריית השימושים והסיפוקים המתמקדת במניעים מזווית הפרט (Wright, 1974). בין הסיפוקים שמופו אפשר למנות קוגניטיביים, רגשיים, אינטגרטיביים הקשורים לאמינות, ביטחון ויציבות, צרכים אינטגרטיביים הקשורים לקשרים שבין האנשים וצרכים הקשורים לשחרור מתח ואסקפיזם (Katz et al., 1973).

רוג'ירו טוען שלאחר שסר חינה של תיאוריית השימושים והסיפוקים החל משנות ה־70 של המאה ה־20 כחלק מהדעיכה של הגישות הפונקציונליות, היא חווה תחייה מחודשת עם כניסת התקשורת הממוחשבת בשל הבחירה הרבה של הפרט והמעורבות האינטראקטיביות שלו, שמחזירה את המניעים לקדמת הבמה (Rugierro, 2000). עשרה שימושים וסיפוקים נמצאו במחקרים על הרשתות החברתיות, והם כוללים בין השאר מניעים של חיפוש מידע, שיתוף במידע, חיפוש תועלתני, קשרים חברתיים, הפגה רגיעה וביוליו ועוד.

דולטה (Dolata, 2017) טוען, בחזרה עדכנית לשאלתו הקלסית של רייט על תפקיד התקשורת החברתית בעידוד מעורבות או יצירת אפאטיות, ביחס לרשתות החברתיות, כי יש קונצנזוס יחסי בקרב חוקרים כי הרשתות החברתיות הרחיבו את טווח הפעולה ואת השפעת המחאה של תנועות חברתיות. הרשת משקפת מבנה

חברתי חדש של זהויות פלואידיות והתארגנות חברתית ביזורית, במקום הצורך הישן בזהות קולקטיבית חזקה של "אנחנו" ובדמויות הנהגה חזקות כתנאי להנעת פעילות חברתית קולקטיבית (Castells, 2015). עם זאת, שאלה שנותרת פתוחה היא עד כמה התארגנות רשתית פלואידית ללא מיסוד ומבנים ארגוניים יכולה להתמיד למשך זמן (Dolata, 2017).

במחקר שבחן את אירועי "האביב הערבי" לנוכח תאוריית השימושים והסיפוקים, עלה כי בשעת משבר לצרכים של מידע ושל תהליך החיפוש (תדירות ומגוון מקורות) היו קשרים הדוקים יותר עם שביעות הרצון מהתהליך, לעומת צרכים חברתיים שבחירותם תפסו פחות מקום (Sheetz et al., 2019). התמשכות מלחמת "חרבות ברזל" מייצרת שונות מול מחקר זה, שמתאר את הצרכים בעיצומה של ההתקוממות והכאוס שנלווה אליה.

תאוריית גיוס המשאבים עוסקת ספציפית גם בתנועות חברתיות, וטוענת כי למדיה המסורתית היה תפקיד מרכזי בשלושה היבטים בהיווצרות ופעולה של תנועות חברתיות - גיוס, תיקוף מידע והגדלת טווח ההשפעה. המדיה החברתית ברשתות ממשיכה לשרת את התפקידים הללו, אולם מוסיפה עליהם גם את הממדים של יכולת התארגנות ותקשורת בין הפעילים (Lopes, 2014).

אלכסנדר (Alexander, 2014) מזהה שבעה תפקידים של רשתות חברתיות בחירום:

1. מתן פלטפורמה להקשבה לדיונים וקולות שלא תמיד זוכים למקום. ההקשבה יכולה להיות פסיבית, אך גם כזו שמובילה לתמיכה בשיח ובפעולה.
2. ניטור והבנת המצב בפועל. כחלק מתפקיד זה מובילי דעה ברשת לא רק מהדהדים שמועות, אלא גם מסייעים להכחשת שמועות ומידע כוזב.
3. מתן אפשרות לניהול שיתופי של מאמצי הסיוע בחירום באמצעות איסוף ותכלול הידע מהשטח. לרוב רשויות החירום מתאפיינות באופי ריכוזי ביורוקרטי ומתקשות בניהול רשתי של מאמצי הסיוע.
4. הפרטת האירוע מהרשויות להמונים באמצעות שיתוף במידע, הצעת משאבים ותמיכה, ופיתוחים משותפים (crowd sourcing) - שימוש ברשת כמנגנון שבאמצעותו פעולות התמיכה מבוצעות לא על ידי הרשויות המוסמכות, אלא על ידי הציבור הרחב.
5. קידום סולידריות חברתית ומהלכים תרפויטיים ברשת באמצעות תמיכה ואמפתיה.

6. קידום מטרות של גורמים חברתיים באמצעות מימון המונים. הרשת היא דרך שבה יזמים או גורמים הזקוקים לתמיכה יכולים לגייס משאבים ממספר רב של בעלי עניין.

7. הרשת כפלטפורמה למחקר שבאמצעותה ניתן ללמוד על התגובות החברתיות לאירועים.

תובנות אלה ביחס לתפקידים המרכזיים של הרשתות החברתיות בטיפול במצבי מלחמה ומשבר תוקפו בעשור האחרון בבחינה של שורה של עימותים, החל בטיפול בפליטי מלחמת האזרחים בסוריה (Alencar, 2018) וכלה בטיפול בנפגעי המלחמה באוקראינה (Ye et al., 2023). מתוך גורמים אלה, הרלוונטיים לשאלת המחקר הם שניים: הראשון מתמקד בתפקיד הרשת כמקור הקשבה, סולידריות ותמיכה רגשית. השני מתמקד ברשת כאתר שעושה מיקור חוץ להמונים של תפקידים חברתיים ושל גיוס משאבים.

חלק גדול מהתפקידים מתקשרים לפונקציה של יצירת המגויסות החברתית שציין רייט בגישה המבנית-פונקציונלית - מה שמערער על התפיסה הדומיננטית של הרשתות החברתיות כגורם מתסיס ומעורר מחאה בהכרח. אפשר לראות ביטוי לשתי הגישות במטא-אנליזה של אוג'י ואחרים (Ogie et al., 2022). היא מונה שורה של פונקציות, ובהן את אלה המגייסות שמנה אלכסנדר, אך לצידם מראה כי המדיה החברתית משמשת גם כלי להעברת ביקורת כלפי גורמי כוח, למעבר משיח רגשי לתביעה לצדק וללקיחת אחריות - לקריאה לתרגום פוליטי של הלקחים מהאסון ועוד.

השאלה במאמר זה נוגעת בהבנה של המנגנונים שאפשרו את אותו דפוס סולידרי וממתן מחאה חברתית בנושא המילואים. זאת בשל הטענה כי המחאה החברתית של משרתי המילואים ב"חרבות ברזל" הייתה מצומצמת יחסית. ההבנה קיבלה משנה תוקף באוקטובר 2025, לאחר כניסת הפסקת האש לתוקף, מה שמאפשר לעשות סיכום ביניים. לנוכח הספרות בתחום אפשר להניח כי לפונקציה של הגיוס בחירום שמציין רייט תפקיד משמעותי, וכן לדפוסי הפעולה של הסיוע וגיוס משאבים בחירום (Alexander, 2014). הניתוח של דפוסי הפעולה הרשתית במלחמת רוסיה-אוקראינה שם דגש נרחב על סולידריות במובן של תמיכה בנזקקים, בדרך של מיקור המונים למידע ולמשאבים, וגיוס המונים ברשת (Ye et al., 2023).

בהקשר הישראלי אפשר להניח שהשיח הרשתי ישקף את המגויסות החברתית

וההתכנסות סביב הדגל שמאפיינת את החברה הישראלית בעתות משבר (Tiargan-Orr and Eran-Jona, 2016). ככזה, הוא לא ייתן ביטוי נרחב לקולות ביקורתיים וחתרניים גם מקרב חיילי המילואים, וישים דגש על האופן שבו החברה מתגייסת, תומכת ותורמת למערך. טענה זו לא באה לחלוק על הטענה הרווחת כי השיח הרשתי מעודד קיטוב חברתי ומפחית את הסולידריות באמצעות אלגוריתמים של מיקוד בדומים לך; הבלטה לדעות מוקצנות המייצרות מעורבות וריגוש; וצמצום היקף המידע לתחומי עניין מובהקים, תוך מניעת חשיפה לתהליכים חברתיים מחוץ למעגלי ההשתייכות המיידיים (Couldry, 2023).

מגמה זו מגובה במחקרים רבים שבחנו את תופעת חדרי התהודה (echo chambers) - סביבות שבהן אנשים מחזקים את עמדתם באמצעות אינטראקציות חוזרות ונשנות עם בעלי דעות דומות - דבר שהתחזק בעידן הרשתי בין השאר בשל בועות הסינון, שהם אלגוריתמים הממליצים לאדם לצרוך תכנים שיש לו העדפה אישית אליהם (ומתאפיינים בדמיון לעמדות הקיימות שלו). מטא־אנליזות שנערכו לאחרונה מלמדות כי אפקט חדרי התהודה חזק במיוחד ברשתות החברתיות פייסבוק ו־X ובסרטונים קצרים, ובאופן פחות מובהק בחוויית הרשת הכללית (Hartman et al., 2025). מחקרים בקרב בני נוער מראים כי יש אינדיקציות להומוגניות, קיטוב, הקצנה וחיזוק זהות ושייכות חברתית בשימוש ברשת בהלימה להשערת חדרי התהודה, אולם הם גם מציגים יכולת בקרה עצמית חלקית ביחס לתכנים אלה (Ahmmad et al., 2025).

מול הממצאים המראים כי המגמה הרווחת ברשת היא הקצנה וקיטוב, מאמר זה מתמקד באופן שבו סוגיה ספציפית בשיח של משרתי מילואים בעת מלחמה מזמנת מענה לצרכים של סולידריות ולכידות, המתקיימים לצד השיח המקטב הדומיננטי המתקיים בעוצמה במגוון נושאים אחרים.

תאוריית השימושים והסיפוקים ממקדת את הדיון ברמת הפרט והמוטיווציות שלו, שמקבלות משנה תוקף בעידן הרשתי המתאפיין בממדים רבים של בחירה באופן צריכת התקשורת. בשל כך ההנחה היא כי העצמת הפרט מתקשרת למיקוד של הרשת בזווית של תמיכה רגשית והקשבה פרטנית החורגת מהאידיאולוגיה, ומביאה את הדיונים ברשת סביב שירות המילואים לשאת פחות אופי קולקטיבי, עקרוני וערכי שעשוי להוביל למחאה - ולהתמקד בסיפורים, בחוויות ובתחושות של הפרט. הנחה זו מוצאת תימוכין במחקרם של שטרן ובן־שלום על השימוש שעושים חיילים בצה"ל ברשתות החברתיות (Stern and Ben-Shalom, 2021). לדבריהם, בנטייה

לבחון את השיח של חיילים ברשת מול הדיונים הפוליטיים כמו סוגיית הכיבוש והיחס לפלסטינים, רוב הדיון נושא אופן אינדיווידואלי של מחאה מצד אחד מול חוויה של נקשות, קשיים ובירוקרטיה, ומצד אחר תיאור אוהד של חוויית השירות בארגון המהווה את שער הכניסה לחברה הישראלית.

ממד נוסף של השיח הרשתי שעשוי להיות רלוונטי למחקר זה הוא ההטיה החיובית של הרשתות החברתיות. מדובר בנטייה של אנשים לחשוף ברשתות מידע חיובי, ולהסתיר מידע שלילי אודות עצמם (Reinecke and Trepte, 2014). מחקרים רבים מראים כי לנטייה זו עלולות להיות השלכות שליליות בקרב הנחשפים למידע הרשתי, אולם בנסיבות מסוימות הצגה חיובית זו עשויה לעורר השראה בקרב הנחשפים אליה (Meier et al., 2020).

הנטייה להציג את הדברים באופן חיובי עשויה להשפיע גם על האופן שבו משרתי מילואים מציגים עצמם במרחב הרשתי - כזו שפחות שמה דגש על הזעם, המרמור והתסכול, שלפי חלק מהתאוריות בתחום המחאה החברתית יש לו תפקיד גדול בהתנתות גל של מחאה וביצירתו (Muliavka, 2021). לאור זאת הטענה היא כי משרתי המילואים יטו להציג את השירות באופן חיובי, שאינו שם במוקד את המרמור ותחושת העוול מאי השוויון בחלוקת הנטל.

השיטה

איסוף הנתונים נעשה באמצעות טכניקת סקרייפינג (Web Scraping), שנועדה לשלוף באופן שיטתי ומקיף מידע פומבי מרשתות חברתיות - פייסבוק, X ואינסטגרם. לצורך כך נעשה שימוש בכלי אוטומטי שביצע חיפוש לפי פוסטים שמופיעה בהם מילת המפתח "מילואים", בניכוי מופעים של המונח "הותר לפרסום" שהיו בבדיקה מוקדמת חלק ניכר מההודעות ברשת, אזכרו את המונח מילואים וזכו לתהודה. הם אינם מעניינו של מחקר זה.

כדי לשמור על צנעת הפרט אספתי רק מידע פומבי שאינו דורש גישה לחשבונות פרטיים, הסרתי פרטים מזוהים ככל שנדרש ושמרתי את הנתונים במאגר מוגן. לאחר האיסוף ביצעתי פעולות ניקוי והכנת הנתונים לניתוח תוכן/ניתוח כמותי. החיפוש מתייחס לתקופה מפרוץ המלחמה ועד 17 בספטמבר 2024. הכלי הוריד נתונים כמו תאריך פרסום; מספר לייקים/תגובות; טקסט הפוסט כפי שהופיע באופן גלוי

למשתמשים.

במסד הנתונים שנשלף בחיפוש נכללו 7,970 רשומות של מידע פומבי. כדי להתמקד במופעים ברשת שיש להם הדהוד חברתי משמעותי יחסית ברשתות, נעשה סינון בשלב זה לפי מספר ה־engagements (הכוללים סכימה של כלל הפעולות שנעשו עם הפוסט – לייקים, שיתופים, תגובות), להלן – הדהודים שמערכת ה־web scraping סוכם כחלק מובנה מהשאלתה (דוגמה לשימוש בסינון על פי מספר תגובות ראה – Barrera et al., 2023).

המחקר התייחס רק לפוסטים שיש להם 100 הדהודים לפחות, בשל הצפת המידע ברשת והרצון להתחקות ולהתמקד במחקר בתמות שיש להן הסכמה חברתית רחבה יחסית, ולכן ניתח את כלל 1,712 הפוסטים שעמדו בקריטריון זה, שהם גוף הידע שעליו מתבסס מחקר זה. אין אמירה שמדובר בכלל ההתייחסויות הרשתיות למילואים, אולם מדובר בגוף ידע נרחב שמייצג את מאפייני השיח הרשתי בנושא בתקופה המדוברת.

על גוף ידע זה ערכתי ניתוח איכותני־מטי. בשלב ראשון תייגתי את כלל הפוסטים לפי המידה שבה הם משקפים מחאה חברתיות – מביאים לידי ביטוי ביקורת מערכתית כלפי ההנהגה והצבא, או קוראים למחאה ולפעולה חברתית. ביחס למרבית הפריטים שלא נכללו בקבוצה זו בדקתי מדגם מקרי של למעלה מ־200 פוסטים ובניתי טבלת קידוד. הקטגוריות שזוהו בשכיחות בינונית וגבוהה הן: בקשת עזרה (במציאת עבודה, דיור ועוד); בקשת תמיכה נפשית; שיתוף בקושי רגשי או משפחתי; עומס; שחיקה; גאווה; הוקרה; הטבות; שליחות ואזרחות טובה; אי שוויון בנטל וחוק הגיוס; חוויית השחרור; אחדות ביחידה; אחדות בעם; תרומות ומגויסות חברתית; התנדבות למילואים; פצועים ונפגעים. לאחר קטלוג כלל הפוסטים לקטגוריות חולצו התימות המרכזיות שינותחו להלן.

ניתוח הממצאים

אפשר לזהות חמש תמות מרכזיות בנוגע לתפקוד של המרחב הרשתי: החלל בניתוח הרשת כמרחב לארגון מחאה חברתית – תמה נמוכה יחסית בשכיחותה; וכלה בניתוח התמות השכיחות יותר – הרשת כמרחב של סולידריות באמצעות גיוס המונים לסיוע למציאת עבודה למשרתי המילואים, כמרחב לתמיכה רגשית, להצגה עצמית חיובית וכפלטפורמה להבעת עמדות לא ביקורתיות.

השיח הרשתי - בין מחאה חברתית לשליחות

הממצא המרכזי בהתאם לשאלת המחקר הוא הרמות הנמוכות של המחאה של משרתי המילואים בהיבטי אי שוויון בחלוקת הנטל. פוסטים הקשורים לחוק הגיוס ולאי גיוס חרדים לא היו אחת מהתמות השכיחות בשנה הראשונה, וגם הדיון שנערך לא עשה שימוש נרחב במונח השוויון או הנטל. מחקר זה נערך בנקודת זמן מסוימת - ספטמבר 2024 - ואין בכוונתו לגזור מהניתוח שלא צפויה בעתיד מחאת מילואים. יש סבירות לא מבוטלת שעם שינוי הגדרת המצב ישתנו הדברים, שכן לאחר מלחמת יום הכיפורים המחאה נעשתה בתקופה של מתיחות בקווים ולא של לחימה פעילה. אולם הרמות הנמוכות של המחאה עד כה אומרות דרשני.

מבין הניסיונות ליישר שיח מחאתי, בלט הדיון בי שוויון בחלוקת הנטל ובניסיונות לארגן מחאה מול חקיקת חוק גיוס המקנה פטור משירות לאוכלוסייה החרדית, תוך אזכור הנטל הכבד על המשרתים:

אתמול חתמו חברי הליכוד סמוטריץ' ובן גביר על הארכת השתמטות... תסתכלו מסביב. אתם מנותקים עד כדי כך? אין לכם חיילי מילואים במשפחה? משרתי סדיר שמסכנים את חייהם? אתם לא רואים את כמות הפצועים והחללים? מעבר לכאב האדיר יש לזה משמעות. איפה אתם? אתם לא מקבלים דיווחים על העומס המטורף של חיילי מילואים שכבר שמונה חודשים כמעט לא בבית? לא יכול להיות שלא הצלחתם להציג חלופה ציונית בזמן הרב שיש לכם... אחרי הניצחון יהיו בחירות ועדת חקירה ממלכתית אתם תלכו גם אם נדמה לכם אחרת. המילואימניקים יהיו שם.¹

הטקסטים הביקורתיים נאמרו גם מפייהם של משרתי המילואים:

מאז שחזרתי מהמילואים אני די באוויר צריך להתרגל שוב לחיים שלפני וזה לא קל. אכנס עוד אלף פעמים לעזה אם צריך אבל אני צריך לדעת מה קורה איתי. להגיד שחוק הגיוס זו יריקה בפרצוף זה לשון המעטה יש פה ניצול ציני של הערכים שגדלנו עליהם. בגדוד שלי יש חילונים מסורתיים וכיפות סרוגות. התחושה היא שהממשלה מנצלת את האהבה שלנו למדינה ויעמיסו עלינו עוד שנים של התנדבות. זה קל מאוד לשבת בכנסת ולהגיד 'ביחד ננצח' אבל איפה הביחד הזה? הפוליטיקאים מתעלמים מאיתנו אומרים עאלק תודה אבל יש פה חברה שלמה שלא נוגעים בה.

1 יועז הנדל. (2024, 11 ביוני). פייסבוק. <https://www.facebook.com/1014606256696325>

אני באופן אישי אוהב את התורה לומד אותה אפילו אבל מה שנעשה פה זה עוול.²

הדבר הוביל גם לניסיונות לנקוט פעולות מחאה אקטיביות:

אנחנו מקבלים צווי מילואים. הם מקדמים חוק השתמטות תוך כדי יום הזיכרון והעצמאות. לא ניתן לזה לקרות. מחר ב־19:30 בבית העצמאות תל אביב. אומרים כן לשוויון בנטל ולא לחוקי ההשתמטות.³

יותר מאשר התארגנויות להפגנות, השיח הקלסי כלל כמה איומים ורמיזות על הפסקת התנדבות, סרבנות או פגיעה בהיקף ההתייצבות למילואים. צעד שיוביל לפגיעה בכשירות המערך ובביטחון המדינה:

כבר עכשיו יש כ־50% אי התייצבות למילואים בגלל עומס מטורף של ימי מילואים. להוסיף לזה שלוחמי מילואים ומפקדי מילואים יאבדו אמון גם בשר בטחון שיחוקק על ראשם חוק השתמטות ולא מבין כלום [לפני הדיונים על מינוי גדעון סער, מ.ס.]. ושום דבר במערכה ובמלחמה שצריכה להיפתח בצפון.⁴

מצד אחד הם יורקים על חיילי הסדיר והמילואים שנאנקים וכורעים תחת הנטל הלא נורמלי ומצד שני מארגנים פטור המוני לחרדים לצד תקציבי עתק. אם זה יעבור אל תתפלא שהמוני חיילי מילואים ישקלו טוב טוב את צעדיהם ויעשו חושבים. יש גבול כמה אפשר לירוק בפרצופם.⁵

המהלך נועד להכשיר חוק פטור מגיוס לחרדים. למה שהוא יעשה כל כך הרבה מילואים במשך זמן רב בזמן שהממשלה רוצה לתת מעמד חוקי למשתמטים? זכותו. גם ימני גם ציוני.⁶

מי שיקראו לו למלחמה אחרי 200 ימי מילואים בזמן שמעבירים חוק השתמטות-

2 ynet (29 במרץ, 2024). פייסבוק. <https://www.facebook.com/992143582270163>

3 יאיר פיוק. (15 במאי, 2024). טוויטר. <https://www.facebook.com/995815171900683>

4 אילן שילוח. (16 בספטמבר, 2024). טוויטר. [/https://twitter.com/IlanShiloah/status/1835786795214119178](https://twitter.com/IlanShiloah/status/1835786795214119178)

5 יאיר נבות. (16 בספטמבר, 2024). טוויטר. [/https://twitter.com/Navot_Yair/status/1835725192842109020](https://twitter.com/Navot_Yair/status/1835725192842109020)

6 Parker. (16 בספטמבר, 2024). טוויטר. [/https://twitter.com/cootalx2/status/1835766586495688971](https://twitter.com/cootalx2/status/1835766586495688971)

וילך? צריך הסתכלות של קב"ן.⁷

אני מתחיל לשקול להפסיק לעשות מילואים אם יעבור חוק גיוס (השתמטות) לחרדים. לא בגלל החוק אני יודע שזה זמני עד שתגיע ממשלה אחרת גרועה אבל לא כל כך גרועה והמצב ישתנה. אבל! עזות המצח של אנשים שכועסים על משרתי מילואים שלא מוכנים להמשיך להיות פראירים משגעת אותי. מי אתם?⁸

לצד השימוש בנשק אי ההתייבשות מול חוק הגיוס, זיהיתי ניסיון להשתמש בנשק זה בהקשר של מחאה נגד הממשלה באופן כללי:

יאיר גולן בהתבטאות חריגה: "עד שהממשלה לא מתחלפת - אנחנו לא עושים מילואים."⁹

אידיוט מי שמתנדב לעשות איתך מילואים. לך למות לבד למען ממשלה פשיסטית.¹⁰

אתם משרתי מילואים? ילדיכם במילואים? נראה לכם הגיוני שהמפקיר הלאומי יחליט האם יחיו או ימותו? נראה לכם הגיוני שאחרי שואת העוטף - הוא ימשיך בניהול המדינה? הוא יחליט אם ואיזו מערכה תהיה בצפון? אתם מוכנים לשים את חייכם בידיו?? ביביסטים - תתעוררו אתם וילדיכם תהיו קורבנות כמו כולם.¹¹

צעדים הכרחיים לשמירת הדמוקרטיה. אין חטופים אין מילואים.¹²

והיה גם פוסט שזכה להדהוד ועסק במתן עצות בנוגע לאופני מימוש הסרבנות:

7 ליאור מאירי. (2024, 17 בספטמבר). טוויטר.

[/https://twitter.com/GlorioMundi/status/1835878450684371262](https://twitter.com/GlorioMundi/status/1835878450684371262)

8 Parker. (2024, 16 בספטמבר). טוויטר.

[/https://twitter.com/cootallx2/status/1835771480686080213](https://twitter.com/cootallx2/status/1835771480686080213)

9 מעריב אונליין. (2024, 29 במאי). פייסבוק. <https://www.facebook.com/753161547030251>

10 אמיר חצרוני. (2024, 9 בספטמבר). טוויטר.

[/https://twitter.com/AmirHetsroni/status/1832354902057652593](https://twitter.com/AmirHetsroni/status/1832354902057652593)

11 ליזי פיניגן. (2024, 14 בספטמבר). טוויטר.

[/https://twitter.com/LizzyFinigen/status/1835038008497598644](https://twitter.com/LizzyFinigen/status/1835038008497598644)

12 שלמה ניצן. (2024, 15 באוגוסט). פייסבוק.

<https://www.facebook.com/8571925589485173>

טכניקה של סירוב: חלק 3 – יידוע היחידה הצבאית לפני שמתייצבים ביום הסירוב - כדאי ליידע את היחידה הצבאית. מפקדים ומפקדות שמופתעים.ות בלשכת הגיוס בבקו"ם בלשכת הקישור או בשלישות נוטים לשלוח "הפתעות" מהשרוול כאשר הסירוב מפתיע אותם. ואין להם פתרון מוכן. כשאנשי הצבא מודעים לסירוב - חלק מהכעס עליו מתפוגג. אם לא מדובר בסרבנות גורפת כאשר מודיעים המערכת גם מקבלת זמן להציע פתרונות אפשריים כמו הוצאה מהשטחים הכבושים לסרבן מילואים סלקטיבי שלא מעוניין לשרת שם תמיד ישנה האפשרות להפתיע את המערכת בסירוב פומבי ובהגעה לכלא וכך לעורר עניין ציבורי. במצב זה אין צורך ליידע אף אחד. אך חשוב להבין את היתרונות והחסרונות של בחירה זו. פעמים רבות עצם היידוע על כך שהמלש"ב החייל.ת או המילואימניק.ית מבקשים להגיע לאחת מהוועדות המשחררות - ועדת מצפון ועדת התאמה או הוועדה הרפואית - מקל על קבלת הזימון לוודעה ומביא לדחיית מועד ההתייצבות לשירות. אם ברצונך לשוחח על כך מוזמנ.ת לפנות אלינו - כאן או בקו החם: 026250271 *פוסט זה הוא החלק השלישי סדרה שלנו בנוגע לסרבנות והתנגדות. לינק לסדרה המלאה שהכנו בתקופת ההפיכה המשטרית - בתגובה הראשונה. תנועת יש גבול מלווה סרבניות ומתנגדים כבר עשרות שנים וכחלק מההתנגדות למלחמה ולממשלה נשמח שתעזרו לנו להעביר את הטיפים לאי-הציות אזרחי נכון לכמה שיותר א.נשים.¹³

אולם, כאמור, הפוסטים העוסקים בניסיון לייצר תנועת מחאה חברתית הדרכים של התנדבות, ובעיקר של עידוד לסרבנות ולאי התייצבות, היו מועטים יחסית - פחות מאחוז אחד של הפוסטים היו ברוח זו של ניסיונות להניע ולארגן מחאה חברתית, ומרבית השיח ברשת הלך בכיוונים אחרים ואף מנוגדים. התמה הבולטת ביותר בשיח ברשתות הייתה השיח השליחותי סביב מערך המילואים - של הקרבה, שליחות וגאווה בשליחות, על אף המחירים והקשיים הכבדים, כפי שניתן ללמוד מפוסט אחד מני רבים:

לחזור מהמילואים לעבודה זה להבין שהזמן של כולם זו קדימה בזמן שהזמן שלך נעצר ב־7.10. לחזור מהמילואים לעבודה זה לנסות ולהמציא את עצמך מחדש כי בזמן שהיית מגויס אנשים אחרים התקדמו וקודמו ואתה עדיין באותו מקום שהיית לפני המלחמה. לחזור מהמילואים לעבודה זה להבין שכל מיני פרויקטים שסגרת לפני המלחמה באחד הגופים שעבדת איתם כבר בוצעו על ידי מישהו אחר שלא

13 תנועת יש גבול. (2024, 30 באוגוסט). פייסבוק.
<https://www.facebook.com/910771577782165>

גויס למילואים. לחזור מהמילואים לעבודה זה לחפש פרויקטים חדשים כי המישהו האחר הזה שלא עושה מילואים סגר עוד פרויקטים קדימה עם הגוף שעבדת איתו כי: "תבין הוא לא במילואים בכלל ואפשר לקבוע איתו קדימה" ואתה חייב להבין אותם. לחזור ממילואים לעבודה זה להבין את המקום הזה שלא יכול לסמוך שאתה לא פתאום תצא לעוד סבב מילואים ועדיף להם לקחת מישהו שלא יתגייס פתאום. לחזור מהמילואים לעבודה זה להבין שעוד רגע אתה נכנס לבעיה כלכלית כי אתה לא יכול להתחייב לפרויקטים עתידיים כשאוכלי עוד שבוע תקבל עוד צו 8. ובזמן שאתה על הגדר אתה פשוט מפסיד כסף. הרבה כסף. לחזור מהמילואים לעבודה זה להבין שבזמן שאתה היית מגויס נוצרו כל מיני דינמיקות חברתיות חדשות ופתאום אתה מרגיש פחות שייך. לחזור מהמילואים לעבודה זה להבין שהבוסית שלך עם כל ההערכה שלה כלפיך הייתה חייבת לאייש את המשרה שלך באנשים אחרים כי בזמן שאתה "נעלמת" הם היו איתה ואי אפשר עכשיו שוב לשנות. ושוב נשאר מאחור... לחזור מהמילואים לעבודה זה לדעת שלמרות הכספים שהפסדת ולמרות הפרויקטים שלא תקבל ולמרות הניתוקים ולמרות שיש כאלה שעקפו אם תקבל צו מילואים לא תהיה לך שנייה אחת של התלבטות כי אתה חונכת על זה שאם אתה יכול לתרום למען העם והמדינה שלך אתה תעשה את זה עוד מיליון פעם כי תמיד הבנת שאם אתה תגיד שאתה לא יכול אז מי כן יכול.¹⁴

השיח הרווח רואה בשירות במילואים זכות וחובה שיש לבצע אותה ללא תנאי וללא סייג:

עוד סבב מילואים הפעם בצפון. אולי בתקופה הכי פחות מוצלחת (אם בכלל יש דבר כזה תקופה מוצלחת...) בבית נשארים 3 ילדים מתוקים בחופש הגדול עם אמא אלופה שצריכה לחשוב איך היא מתמרנת בין קריירה ילדים בחופש הגדול הכנות לכיתה א ובין לבין גם דאגה בכל אזעקה שיש בגזרה שבה אני נמצא ואני? אני בכלל רוצה לבלות עם הילדים בבריכה לצאת לטייל עם המשפחה ואולי לגנוב מידי פעם איזה סיבוב קצר על האופנוע. אבל אמרו שזאת מלחמת אין ברירה. שאם לא נהיה שם לא תישאר לנו מדינה. אז אין ברירה. ואנחנו בהחלט שם. בכל הכוח!¹⁵

השיח הפטרייטי והמגויס שרווח במאות פוסטים מהדהד את אותה מגויסות ישראלית

14 אוהד קנולר. (2024, 27 ביוני). פייסבוק. <https://www.facebook.com/10160442200587858>

15 מתן קורצוויל. (2024, 30 ביולי). פייסבוק.

<https://www.facebook.com/10161416762216665>

סביב אירועי חירום במרחב הרשתי, שמיתרגמת למגוון רחב של היבטים סולידריים.

הרשת כמרחב לתמיכה במשרתי המילואים בהיבט התעסוקתי והכלכלי

קריאות לתמיכה בעסקים של משרתי מילואים או לסיוע בחיפוש עבודה למשוחררים משירות מילואים היו הרכיב המרכזי בשיח הרשתי, לצד פניות רבות נוספות לתרומות, סיוע בהיבטים שונים (בעיקר בדיר), בקשה להוקרת עסקים שתומכים באנשי המילואים ועוד. נושא זה זכה לבולטות הרחבה ביותר בדיון הרשתי ביחס למילואים, למעט נושא הנפגעים שכאמור סוּן ברובו מהניתוח.

אמנם השיתופים שזכו לתפוצה רחבה במיוחד היו כאלה שידוענים, משפיעני רשת או גורמים מוסדיים הפיצו, כאשר הבולט בהם היה חנוך דאום:

קהילת ההייטק בואו נעזור לרעות המקסימה!! היי חנוך קוראים לי רעות קורצווייל ואני בת 29. שירתתי כסמלת מבצעים בחטיבת הצנחנים מילואים 646. החטיבה שלנו יצאה אחרונה מעזה ובעוד כמה ימים אני משתחררת לאחר 140 ימי מילואים. אני בוגרת 8200 ובעלת תואר ראשון במדעי המחשב ומתמטיקה מהאוניברסיטה העברית עם ניסיון של שנה כמפתחת Backend. אני מחפשת עבודה בתור מפתחת Backend באיזור המרכז (משרת Junior וזה הקאץ' בגדול). לפני ההתנדבות למילואים חיפשתי עבודה באופן אינטנסיבי והחיפוש נגדע עקב השירות כולל החמצה של כמה משרות שהתמיינתי אליהן.¹⁶

אולם מעבר להפצות של ידוענים שזכו לתפוצה רחבה, קרוב למחצית מבקשות התמיכה היו בפנייה עצמית של המשרת או בת זוגו. גם פניות אלו זכו כאמור לעבור את רף 100 ההדהודים, ורבות מהן זכו לאלפי הדהודים, לדוגמה:

נעים להכיר אני תומר למי שממהר או אוהב אמל"קים אז אני אתחיל מהסוף - אני עורך וידאו סיימתי מילואים אחרי 193 ימים מאז אותה שבת ארוה. מחזיר את העסק (והמוח) לפעילות אז אם יש לך צורך בעריכות וידאו שלחו לי הודעה ותקבלו סרטונים מעולים. אז למעוניינים ולמעונינות תגיבו כאן ונכיר.¹⁷

16 חנוך דאום. (2024, 28 בפברואר). פייסבוק.

<https://www.facebook.com/987053129456986/>

17 תומר מיכאלוב. (2024, 9 במאי). פייסבוק.

בהלימה להנחות היסוד של המחקר – אפשר לראות איך הפנייה הרשתית לקבלת תמיכה היא גורם המנתב זעם ותסכול פוטנציאלי לכיוון של סולידריות. בדרך שעבירות לכאורה על החוק מנותבות לפניה לסיוע ולא ליצירת זעם והתארגנות מחאתית:

שלום לכולם פונה אליכם בבקשה לעזרה במציאת עבודה עבור בעלי המהמם הלוחם והגיבור שמסיים היום (סוף סוף) מילואים בעזה אחרי כמעט 140 ימים אינטנסיביים וקשים. לצערנו הוא חוזר לאזרחות ללא עבודה (פוטר במילואים אך זה לא פוסט לזה). התלבטתי רבות אם לכתוב פוסט סיוע אך לאחר שהקדיש כל כך הרבה חודשים קשים מסוכנים ומעייפים למלחמה השאיר אישה ושני ילדים (וכלב שובב) בבית הנחתי שיהיו אנשים טובים שירצו לסייע לו ולא יתנו לו ליפול כלכלית.¹⁸

זומנתי לשימוע לפני פטורים. שלושה שבועות אחרי שסיימתי שירות מילואים ארוך (התייצבתי עוד לפני שקיבלתי צו רשמי בבוקר ה-8 לאוקטובר) הודיע לי הבוס שלי שברצונו לזמן אותי לשיחת שימוע לפני פטורים. מבלי להיכנס לחוקיות הדברים ואפילו לבחינה אם יש או אין קשר בין ההיעדרות הארוכה שלי לבין ההחלטה לסיים את תפקידי במקום – אני מוכרח לומר שהצעד הזה פגע בי. במקום לתת לי את הקרדיט קצת זמן לפחות להתאפס על עצמי ועל החזרה לשגרה בום שלום ולא להתראות. ובכל זאת – המדינה לפני הכל. עם ישראל לפני הכל. כשיקראו לי שוב למילואים – אני אגיע. כשצה"ל יחליט שהוא צריך אותי שוב – אני אחזור. גם אם יהיה לכך מחיר אישי מעצבן. ובהזדמנות זו חברים עיתונאי משפטן פעיל חברתי כתב עורך ויועץ תקשורת יד רביעית שוב בשוק.¹⁹

גם בקרב העצמאים, התסכול על הנזקים הכלכליים שגרמו המילואים לא תורגם למחאה קולקטיבית כלפי אי השוויון או היעדר התמיכה, אלא לבקשה ישירה לתמיכה ולסולידריות חברתית:

לנדב יש עסק לצנרת מוצרי גינה מוצרי השקייה ומחברים לתשתיות מים. ב7 באוקטובר הוא הוקפץ יחד עם כולם היה בצפון נלחם בעזה ועכשיו בתעסוקה בשומרון הוא עשה כבר כמעט 200 ימי מילואים ... העסק ספג הפסדים רבים בשנה

<https://www.facebook.com/1822496024891757>

18 חנוך דאום. (2024, בפברואר). פייסבוק.

<https://www.facebook.com/983081809854118>

19 נחמן שפירא. (2024, 25 בינואר). פייסבוק.

<https://www.facebook.com/10218925893337832>

האחרונה ובכל זאת הוא המשיך לשרת עם חבריו בחיך ומכל הלב. לפני 4 חודשים רגע לפני החתונה שלו פרצו לו לעסק וגנבו ציוד בשווי עשרות אלפי שקלים ומאז הביטוח לא הסכים להאריך את הכיסוי בשבוע שעבר פרצו לו שוב למחסן והפעם גנבו ממנו ציוד בשווי 100 אלף ש"ח. נדב איש ישר וצנוע ולא רוצה עזרה בתרומות אלא רק הפצה של העסק.²⁰

אפשר לראות איך הרשת כמרחב לסולידריות ול-crowd sourcing היא מנגנון שמנתב את השיח לכיוון פרקטי של עזרה, גם במקרים שהייתה תשתית לזעם ולמרמור כבסיס למחאה חברתית. לצד מובילי דעה שמקדמים את הסולידריות ברשת, התהווה דפוס של הפצה ושיתופים נרחבים גם בקרב הציבור הרחב. הרשת היא אפוא מרחב שבו ההתכנסות של החברה הישראלית סביב הדגל מתורגמת לתמיכה ספציפית ופרטנית בייצוגים של הדגל והקולקטיב - משרתי המילואים.

הרשת כמרחב להשמעת קול ולתמיכה רגשית

לצד ניתוב הרשת לסולידריות במובן הפרקטי, יש שימוש לא מבוטל ברשת כמרחב לסולידריות ותמיכה בפן הרגשי. אנשים המשתפים בתחושותיהם ומצוקותיהם ללא תביעה לשינוי חברתי. הדבר בא לידי ביטוי בכמה ממדים. ראשית בהיבט התעסוקתי:

בוגר פה וגם בוגר סבב א' ארוך במיוחד במלחמה. מנסה למצוא עבודה ואחד המקומות שהתחלתי בו אמר שאני לא מתאים כי אני לא מספיק ממוקד ומאוד מוטרד ולכן אין אפשרות להמשיך להעסיק אותי. איך אחרי מילואים אני אמור למצוא עבודה? אני בטיפול אצל 3 גורמים בקושי חודש משוחרר אבל עדיין צריך להתפרנס.. הלוואי המעסיקים היו מגלים הבנה למרות שהם גם ספגו נזקים וכנראה במצב הנוכחי שלי אני פחות "רווחי"

"אני בת 28.5 סיימתי תואר ראשון ושירתתי 4 חודשים בצו 8 מאז ה 7.10. הייתי אמורה להתחיל מאסטר במאי המנחה אמרה שהיא לא מוכנה כי יצאתי מה"לופ" בגלל הלימודים. אז זה יורד מהפרק לפחות עד אוקטובר. אני צריכה למצוא איזו עבודה עד אז (כי זהו יש לי אנטגוניזם ואני לא מעוניינת להמשיך לעבוד איתה) .

20 ינון מגל. (2024, 16 בספטמבר). טוויטר.

<https://x.com/YinonMagal/status/1835568389885989120>

בנוסף יש לי צו 8 נוסף מאמצע מאי עד אמצע יוני והאמת היא שאני ממש חוששת מראיונות עבודה. אני מפחדת להגיד למעסיקים שאני עושה מילואים ובגלל זה הם יחליטו לא להעסיק אותי. כל מי שעושה מילואים יודע שהרבה זימונים הולכים להגיע בשנתיים הקרובות. אני מפחדת שהדבר הזה ידפוק לי את הסיכוי להתקבל לעבודה כמו שנדפק לי המאסטר. כי איזה מעסיק רוצה עובד שפתאום יכול לקבל צו 8 להיעלם לחודש אם לא יותר ואז גם צריך לקבל אותו בידיים פתוחות ואסור לפטר. אופ.²¹

אפשר לראות שיש כאלה שבחרו לנתב את המציאות המתסכלת לכיוון של שיתוף חברתי, גם ללא ציפיה למענה קונקרטי. נושא שני שזכה לכמה שיתופים היה העיסוק בטרואמה ובפוסט-טרואמה של משרתי המילואים, וגם הוא ממוסגר כפניה לקבלת סולידריות ותמיכה מהרשת:

אני כועס על החמאס כן על השביעי באוקטובר וכל מה שבא אחרי ולפני. אבל אני כועס על החמאס ממקום יותר אישי אחרי 150 יום במילואים מעל 120 בעזה אני כועס עליו על מה שהוא לקח ממני המילואים היו קשים.. אבל הם חצי מההתמודדות של אחרי.. התחושה שרק אלה שהיו איתך מבינים אותך אבל ביום שהשתחררתם התפזרתם חזרה כל אחד לחייו ונשארת להתמודד לבד.. אני כועס על החמאס הייתי בן אדם חברותי וכריזמטי הפכתי לבן אדם שמעדיף להישאר בבית.. ולכם אני אומר תחבקו אותנו.. אנחנו פה ביניכם תכילו אותנו גם כשאנחנו לא מכילים אתכם.. נלחמנו בשבילכם מתוך הגיהנום תלחמו עלינו בחזרה.²²

הקריאה המפורשת לתמיכה רגשית במרחב הרשתי חזרה על עצמה בכמה פוסטים:

חובש מילואים בפלס"ר. עשיתי הרבה פעילויות בשירות הסדיר שלי שהסתיים לא מזמן. ראיתי המון דם והצלתי חיים. כלום לא הכין אותי לריח לתחושה של העור. ושום דבר בעולם לא משנה כמה שיעורי זוועות וכמה דם אתה רואה לא מכין אותך לסיוטים בלילה להתעורר באמצע הלילה מריח מתוק של ריקבון של בשר. שום דבר לא מכין אותך לתחושה של העור המתקלף של הגויות. הדבר היחיד שמסייע לי זו החברה שלי. היא עמוד התווך שלי. אבל תהיו שם בשביל החברים שלכם. בבקשה. אתם לא מבינים כמה צריכים. תשאלו לשלומם תתעניינו תדחקו בהם להשיג טיפול

21 Technion Confessions (2024, 26 באפריל). פייסבוק.

<https://www.facebook.com/781648150697493>

22 רותם זילבר. (2024, 11 במאי). פייסבוק. <https://www.facebook.com/3723921667822041>

ועזרה. בתודה מילואימניק מצולק.²³

סוג שלישי של סוגיות שבהם מבקשים משרתי המילואים תמיכה רגשית הן סוגיות אישיות, שבראשן קשיים במציאת זוגיות:

אני מת מבושה. בחיים לא חשבתי שאגיע למצב הזה. אני אחרי כמעט 9 חודש מילואים בעזה. גרוש. ואני רואה את החברים שלי כל אחד חוזר למשפחה שלו אחרי 9 חודש. איך הנשים שלהם מחבקות אותן בחום. לי אין את זה. ובטח שלא חום של בית משפחה או אישה. מעולם לא הייתי צריך משהו ממישהו. ופתאום אני מתמודד עם השיט שלי לבד. ומרגיש קצת את הצורך של חיבוק אוהב ממישהי. להרגיש שייך למשהו אישי. אבל זה בדוק יעבור. סתם רציתי לפרוק כי זה לא נותן לי מנוח. ירגע ביומיים הקרובים.²⁴

תיאור המחירים של המילואים בפן הזוגי מיתרגם אף הוא בבקשה לאוזן קשבת ותמיכה רגשית:

לוותר על אהבה לא חשבתי שיקרה לי... פגשתי מישהי מהממת בטירוף שהתלהבתי ממנה מאוד עושה רושם שגם היא ממני... אז אחרי כמה חודשים... התחילו סימני שחיקה. היא חיה בת"א. בעולם שכולו חיים. חברות שלה מתחתנות ומביאות ילדים והיא תקועה במקום.. בגללי. בסוף נפרדנו... מרגיש בודד מתמיד. עצוב ובעיקר מיואש וחסר תקווה. האם אני צריך לחכות שהמלחמה תיגמר בשביל לאהוב? ולקבל אהבה? ואיך לסלוח לה ולשחרר אותה מהלב שלי? מה לעשות? בן 31.²⁵

כפי שאפשר לראות, הנתונים תומכים בטענת המחקר שהרשת משמשת כמרחב בו לתמיכה הרגשית תפקיד משמעותי, גם בסיטואציות שיש להן פוטנציאל לייצר תחושת זעם, תסכול ומרמור.

23 IDF Confessions (2024, 5 במאי). פייסבוק.

<https://www.facebook.com/849847867175669>

24 יוסי מורג. (2024, 27 ביוני). פייסבוק. <https://www.facebook.com/1419685818665748>

25 רותם זילבר (2024, 5 במאי). פייסבוק. <https://www.facebook.com/3723919794488895>

הצגה חיובית עצמית בדיון בשירות המילואים ברשתות החברתיות

בהמשך לטענה על הטיית החיוביות ברשת, עשרות רבות של פוסטים שיקפו זאת במגוון וריאציות. המסגור החיובי הראשון הרווח הוא של משרתי המילואים ובנות זוגם כ"גיבורי על", ואולי בעיקר "גיבורות על" שמילואים הוא רק סעיף אחד באינספור המשימות שהן מבצעות בהצטיינות. החל מהעובדות המצטיינות:

תקוה - בת 27 מראשון לציון עובדת בביטוח לאומי 4 וחצי שנים בתפקיד מנהלת מוקד ביטחון ארצי באגף הביטחון. כשהיא לא במוקד בטוח תמצאו אותה בביקור אצל המשפחה והאחיינים החמודים שלה או בטיול בארץ ובעולם יום אחרי תחילת המלחמה תקוה לקחה את תחום השמירה על הביטחון אל מחוץ למוקד ושירתה במילואים במשך 3 חודשים!!! בתור קצינת מבצעים של גדוד רפואי בצפון בדרגת סרן במסגרת תפקידה בביטוח הלאומי היא מנהלת אירועים ביטחוניים בזמן אמת ומתעדת אותם מנהלת ביקורות פנימיות בענייני ביטחון ובנוסף עובדת על כתיבת נהלי ביטחון והפצתם למאבטחים ולכלל עובדי הארגון. (רק לנו נגמר האוויר?²⁶ וואו תקוה!).

עבור דרך אלה המשלבות מילואים עם תרומות חברתיות יוצאות דופן כדוגמת פונדקאות:

לליאור גולן ישראלי יש שני ילדים משלה ובנוסף היא פונדקאית בפעם השנייה בחייה. זה לא מנע ממנה לשרת עכשיו בחודש שביעי 200 ימי מילואים בצפון. "כבר בדייט השני עם בעלי סיפרתי לו על הרצון שלי לאמץ או להיות פונדקאית. הוא חשב שאני צוחקת ושאני לא מתכוונת לזה ברצינות. מדי פעם העליתי את הנושא אבל החלטנו להזיז את החלום שלי לצד עד שנסיים להקים משפחה משלנו. ואז בגיל 36 אחרי שילדתי את הבת הבכורה שלי רוני ואת הבן שלי עידו התפנית לפונדקאות הראשונה". הנה סיפורה של ליאור.²⁷

וכלה בסטודנטיות הרבות המשלבות את הלימודים והמילואים:

משלבת מילואים ולימודים עוד לפני שזה נהיה טרנד סתם וברצינות זה לא מובן

26 ביטוח לאומי. (2024, 3 במרץ). פייסבוק. <https://www.facebook.com/714701954170524>

27 שבועון לאישה. (2024, 25 באוגוסט). פייסבוק. <https://www.facebook.com/903344698494728>

מאליו ללמוד במוסד שמוקיר את האתגרים של הסטודנטים המילואימניקים של מהיום הראשון ללימודים. אז תודה ל אוניברסיטת רייכמן - Reichman University אבל בעיקר לאנשים- למרצים ולחברים למסלול שמאפשרים לי לקפוץ בין העולמות Carl Hamburger Maryon Hamburger הכל בשבילכם ולזכותכם.

בנוסף ל"גיבורי העל", יש כאלה המציגים את החיוביות בממד הזמן - היכולת להספיק אין-ספור משימות ב"שנה המטורפת בחיי":

אם נאמר את האמת לפני שנה "שחגגתי" יום הולדת 30 לא דמיינתי שכך תראה השנה שחלפה. סיום התמחות בפרקליטות עבודה במד"א דולמיטים באיטליה משלחת פצועי צה"ל לאפריקה תכנית אחים למידה למבחני לשכה מבחני לשכה ירח דבש (טייק 2) לגיאורגיה טראקים הסמכה כעורך דין חוויות אחרונות עם אבא אבא נפטר לוויה שבעה 7 באוקטובר חרבות ברזל פצועים הרוגים מוקד שטח מד"א מילואים חברים ומפקדים שנפלו שוב לוויה שוב שבעה קבלת תפקיד חדשה.²⁸

לצד הדגשת ההספק וריבוי המשימות, היו שהתייחסו למורכבות כמכשול שצלחו אותו למרות המשוכה של המילואים:

חן המתוק סיים את התמחותו במשפטים במשרד עורכי הדין הרצוג פוקס נאמן וכבר נקרא (שוב) לשירות מילואים בעזה. למרות שכולם אמרו לו לא לשוב למילואים שהוא נתן מספיק בסבב הקודם ושהוא צריך להישאר וללמוד למבחני הלשכה הקשים הוא לא ויתר ארז את התיק לקח איתו חלק מספרי הלימוד ויצא להילחם (וגם ללמוד קצת) בעזה. בשבילנו.²⁹

"החלטתי שאם אני כבר במילואים אז אני גם אטפס עם הדיסקית שלי עליו" - לאחר 5 חודשי מילואים מור ספיר זכה במדליית הכסף בגביע העולם בטיפוס פראלימפי.³⁰

היבט נוסף שקשור להצגה העצמית החיובית ברשת הוא הנטייה להעלות פוסטים מסכמים ביום השחרור מהמילואים. עובדה זו מקנה מסגור "חגיגי" לדברים,

28 עמית אקרמן. (2024, 20 במרץ). פייסבוק.

<https://www.facebook.com/8226827307333946>

29 חנוך דאום. (2024, 2 במרץ). פייסבוק. <https://www.facebook.com/988812912614341>

30 החדשות הטובות. (2024, 28 ביוני). פייסבוק.

<https://www.facebook.com/988735016378287>

ומאפשרת הצגה חיובית של הקשיים במבט מפויס לאחר בבחינת "סוף טוב הכל טוב". ההטיה החיובית היא גורם המאפשר הצגה של מציאות קשה ומורכבת כאתגר וכביטוי להתמודדות מעוררת השראה.

דין

הדין בזיקה בין הרשתות החברתיות למחאה חברתית לווה בעמדה רווחת על תרומתן של הרשתות להיווצרות ולתדלוק מחאות חברתיות רחבות היקף, בעיקר בעקבות אירועי "האביב הערבי" שהמחישו את הפוטנציאל הרשתי בקידום מחאה. זאת לצד התפיסה המגובה בממצאים על השיח הרשתי כגורם המגביר קיטוב חברתי. מחקר זה משתייך לזרם של מחקרים ההולכים בגישה המבנית-פונקציונלית ומראים כי באירועי אסון ועימותים אלימים, בדגש על מלחמת רוסיה-אוקראינה, הזרקור מופנה לתפקודים הסולידריים של הרשת. הכתיבה מלפני יובל שנים על התקשורת כמכשיר לבינוי אומה מקבלת במחקר משמעות חדשה ומציפה מנגנונים ופרקטיקות חדשות, המחזקים את הפונקציה של המגויסות החברתית שהדגיש רייט בכתיבתו (Wright, 1974).

משרתי המילואים בישראל הם אבן בוחן למפגש בין שני כוחות מנוגדים אלה. מסורת ארוכת ימים של משרתי מילואים כמובילי מחאות חברתיות, שאף השתקפה במחאה החברתית נגד הרפורמה המשפטית ב־2023 מחד גיסא, ומשרתי המילואים כביטוי של המגויסות החברתית וכגורם המייצר תנועות של תמיכה ומגויסות במילואים ובבני משפחותיהם מאידך גיסא. אשר על כן, חקר המקרה הנוכחי מצוי בצומת בין שתי מגמות מנוגדות בהתנהלות הרשתית בשעת חירום, והעמידה על הדפוסים המאפשרים את השיח הסולידרי יכולה להוות בסיס לניתוח השוואתי כולל ורחב יותר של התנהלות רשתית במצבי משבר נוספים בישראל ובעולם.

ניתוח השיח הרשתי שם זרקור על מנגנונים רבי עוצמה ותהודה שמנתבים פוטנציאל נפיץ של עומס, אי שוויון, פגיעות אישיות ואף אפליה במקומות התעסוקה לכיוונים של סולידריות חברתית. השיח הסולידרי משתקף הן בהיבט של גיוס ההמונים לטובת מציאת תעסוקה, הן בהיבט של האמפתיה והתמיכה הרגשית. זאת בהלימה ליישומים של תאוריית השימושים והסיפוקים ברשתות החברתיות, המדגישה את תחושת התמיכה והקהילתיות שהרשתות מעניקות כאחד המניעים לשהות ולפעולה במרחב תקשורתי זה.

נראה כי דווקא בעידן שבו השיח הרשתי בכללותו מתאפיין בקיטוב ובהקצנה, הדיון במילואים הוא זירה ייחודית המשקפת את החברה המגויסת במיטבה – הנחות היסוד של השליחות, התרומה והגבורה ביחס למשרתי המילואים, מיתרגמות לשיח פרטני ולאינטראקציות חברתיות. ביטוי בולט לכך הוא התרגום של אתוס הגבורה הקולקטיבי לשיח של גיבורי על בהיבט של multitasking, העומד בבסיס ההצגה העצמית החיובית ברמת המיקרו.

נוסף על כך, הדיון הרשתי במילואים מתאפיין בדפוסים המכוונים לעשייה פרטנית ונותנים צוהר ומתעלים את האנרגיות לרמת המיקרו של החברה, מול המחאה שנשענת על דפוסי מקרו. דפוסי המיקרו כוללים הצגה עצמית חיובית וחגיגית, פנייה לתמיכה ולעזרה מול קושי ובדידות ובקשות סיוע בתעסוקה ובדיוור.

נושא נוסף שאינו קשור למאפיינים של השיח ברשתות, אך צף בעוצמה בניתוח הנושאי (תמטי) הוא שיח השליחות והתרומה שהיה חזק מאוד בפוסטים שזכו להדהוד ברשתות. אפשר לראות שעבור רבים ממשרתי המילואים שיח השליחות איננו רק בגדר סיסמה, אלא גוזר מבחינתם נכונות להקרבה חוזרת ונשנית בלי לצפות לתרומה או להלין על המחיר. זאת ועוד, שיח האחדות הלאומית שבלט בדברי משרתי המילואים אף הוא גורם שממסטר את הביקורת וממתן אותה. כך, לצד המאפיינים הרשתיים של השיח שעמדו במוקד הניתוח, יש תהליכים וגורמים נוספים המעצבים את הסולידריות וממתנים את הביקורתיות והמחאה בשיח בנושא.

ממצאי המחקר מעלים שאלות רבות לבחינה עתידית בהקשר זה. לדוגמה כיצד שיח האחדות והקונצנזוס חוצה המגזרים שמאפיין את השלבים הראשונים בלחימה משפיע על הדפוסים של חדרי התהודה? האם הוא מייצר פתיחות לדעות נוספות, או שמא חדר תהודה של שיח האחדות? ומה משתנה בדפוס זה עם התקדמות הלחימה והיחלשות השיח ההסכמי?

מגבלות המחקר

מחקר זה נעשה במהלך לחימה, וככזה הניתוח כולל צילום מצב בעוד הקרבות בעיצומם, ואין בכך כדי להסיק שזו תהיה תמונת המצב העתידית. דפוסים אלה יכולים להשתנות במהירות לתביעות מערכתיות ולמחאה חברתית עם שינוי הגדרת המצב המלחמתי, וכן לאכזבה אם ההקרבה לא תוביל לתוצאה המוחלטת הרצויה

ועם התקדמות החקיקה בנושא גיוס החרדים.

כמו כן, הניתוח כולל רק התייחסויות פומביות ברשתות חברתיות (בעיקר פייסבוק, אינסטגרם ו-X). הניתוח איננו משלב את התקשורת הממסדית, ורשתות חברתיות נוספות כדוגמת טלגרם, ווטסאפ וטיקטוק לא זכו לבחינה, בשל ההתמקדות של אלגוריתם החיפוש בפרסומים פומביים ברשתות אלה. גם פוסטים שזכו לפחות מ-100 התייחסויות לא נותחו, ובשל כך המחקר מעביר את תחושות משרתי המילואים דרך המסננת של התמיכה החברתית הרחבה, וסביר שקולות יותר ביקורתיים שאינם בקונצנזוס לא זכו בתמיכה הנדרשת.

תחילת הניתוח סביב מונח המילואים מצמצם את הניתוח, ואיננו כולל מרכיבים רלוונטיים כדוגמת דיון בחוק הגיוס ובשוויון בנטל בלי להזכיר את שירות המילואים, וסביר שמסגרת ניתוח כזו תציף שיח יותר מקוטב ומוקצן. עם זאת, התקופה שחלפה מזמן ביצוע הניתוח ועד לפרסום המחקר - יותר משנתיים לאחר פרוץ הקרבות וכמה שבועות לאחר הפסקת האש - מחזקים את הטענה כי הפרופיל הנמוך יחסית של מחאת משרתי המילואים במציאות של סבבים חוזרים, ולצד חוק גיוס שאיננו עומד בציפיות ארגוני המילואים המשרתים, חורג מהציפיות, מפתיע ודורש חקירה מעמיקה. ההתבוננות הרשתית חושפת שיח המאפשר סולידריות ופירוק פרטני של האתגר החברתי הרחב, ופותחת צוהר להבנת חלק מהמאפיינים הייחודיים של שירות המילואים ומשרתיו כיום בישראל.

מקורות

אורקיבי, א' (2024) מחאת הלוחמים המשוחררים לאחר מלחמת יום הכיפורים ותרבות המחאה בישראל. בתוך: ז' דרורי (עורך) ותרעד הארץ: קובץ מאמרים על מלחמת יום הכיפורים, עמ' 457-483. הוצאת אוניברסיטת בר-אילן.

ספראי, מ' (2010). מדיניות ניהול כוח האדם בעקבות מלחמת יום הכיפורים: צוהר ארגוני להבנת יחסי צבא-חברה [חיבור לקבלת תואר "ד"ר לפילוסופיה"]. האוניברסיטה העברית.

ספראי, מ' ובן-ארי, א' (2021). "מאחורי הקלעים" של הגידול בכוח האדם בעקבות מלחמת יום הכיפורים: ניתוח המנגנונים הארגוניים. בין הקטבים, 26-27, 151-164.

- Ahmmad, M., Shahzad, K., Iqbal, A., & Latif, M. (2025). Trap of Social Media Algorithms: A Systematic Review of Research on Filter Bubbles, Echo Chambers, and Their Impact on Youth. *Societies*, 15(11), 301.
- Alencar, A. (2018). Refugee integration and social media: A local and experiential perspective. *Information, Communication & Society*, 21(11), 1588-1603.
- Alexander, D. E. (2014). Social media in disaster risk reduction and crisis management. *Science and engineering ethics*, 20, 717-733.
- Barrera, R., Poindexter, K., & Dashti, H. S. (2023). Amplifying the experiences of total parenteral nutrition users through the thematic analysis of social media posts. *Clinical Nutrition ESPEN*, 58, 580.
- Castells, M. (2015). *Networks of outrage and hope: Social movements in the Internet age*. John Wiley & Sons.
- Christou, P. A. (2022). How to use thematic analysis in qualitative research. *Journal of Qualitative Research in Tourism*, 3(2), 79-95.
- Couldry, N. (2023). On social media, solidarity, and the catastrophe of climate change. *Social Media+ Society*, 9(2), 20563051231177907.
- Dolata, U. (2017). *Social movements and the Internet: The sociotechnical constitution of collective action* (No. 2017-02). SOI Discussion Paper.
- Ganji, S. K. (2021). The Dialectic of Military Dissent: Civil Militarism in Israel and the 2006 Reserve Soldiers' Protest. *Israel Journal of Foreign Affairs*, 15(1), 107-123.
- Harel, A. (2024). Refusal to serve in the Israel Defense Forces reserves in an era of anti-democratic judicial reform. *Critical Military Studies*, 1-6.
- Hartmann, D., Wang, S. M., Pohlmann, L., & Berendt, B. (2025). A systematic review of echo chamber research: comparative analysis of conceptualizations, operationalizations, and varying

outcomes. *Journal of Computational Social Science*, 8(2), 52.

Katz, E. (1973). *Television as a horseless carriage*. Communications Technology and Social Policy, New York: Wiley.

Katz, E., Haas, H., & Gurevitch, M. (1973). On the use of the mass media for important things. *American sociological review*, 164-18

Lee-Won, R. J., Shim, M., Joo, Y. K., & Park, S. G. (2014). Who puts the best “face” forward on Facebook?: Positive self-presentation in online social networking and the role of self-consciousness, actual-to-total Friends ratio, and culture. *Computers in Human Behavior*, 39, 413-423.

Lopes, A. R. (2014). The impact of social media on social movements: The new opportunity and mobilizing structure. *Journal of Political Science Research*, 4(1), 1-23.

Meier, A., Gilbert, A., Börner, S., & Possler, D. (2020). Instagram inspiration: How upward comparison on social network sites can contribute to well-being. *Journal of Communication*, 70(5), 721-743.

Muliavka, V. (2021). Bringing grievances back into social movement research: the conceptual and empirical case. *Social Movement Studies*, 20(6), 686-704.

Ogie, R. I., James, S., Moore, A., Dilworth, T., Amirghasemi, M., & Whittaker, J. (2022). Social media use in disaster recovery: A systematic literature review. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 70, 102783.

Reinecke, L., & Trepte, S. (2014). Authenticity and well-being on social network sites: A two-wave longitudinal study on the effects of online authenticity and the positivity bias in SNS communication. *Computers in Human Behavior*, 30, 95-102.

Ruggiero, T. E. (2000). Uses and gratifications theory in the 21st century. *Mass communication & society*, 3(1), 3-37

Sheetz, S. D., Kavanaugh, A. L., Fox, E. A., Hassan, R., Yang, S., Magdy, M., & Shoemaker, D. J. (2019, January). Information Uses and Gratifications Related to Crisis: Student Perceptions since the Egyptian Uprising. In ISCRAM.

Stern, N., & Ben-Shalom, U. (2021). Confessions and Tweets: Social media and everyday experience in the Israel Defense Forces. *Armed Forces & Society*, 47(2), 343-366.

Tiargan-Orr, R., & Eran-Jona, M. (2016). The Israeli public's perception of the IDF: Stability and change. *Armed Forces & Society*, 42(2), 324-343.

Tusa, F. (2013). How social media can shape a protest movement: The cases of Egypt in 2011 and Iran in 2009. *Arab Media and Society*, 17(2013), 1-14.

Wright, C. R. (1960). Functional analysis and mass communication. *Public opinion quarterly*, 24(4), 605-620.

Wright, C. R. (1974). Functional analysis and mass communication revisited. *The uses of mass communications*, (86), 197-212.

Ye, J., Jindal, N., Pierri, F., & Luceri, L. (2023). Online networks of support in distressed environments: solidarity and mobilization during the Russian invasion of Ukraine. *arXiv preprint arXiv:2304.04327*.

כיצד אפשר להסביר את הטבח ומעשי הזוועה של מתקפת חמאס ב־7 באוקטובר 2023?

פרופ' (אמריטוס) אברהם סלע

המחלקה ליחב"ל באוניברסיטה העברית, חוקר במכון טרומן

תקציר

כיצד אפשר להסביר את ממדי הטבח, האכזריות, וההתעללות חסרי ההבחנה באזרחים שבאו לידי ביטוי במתקפת חמאס ב־7 באוקטובר? מעבר להוראות מפורשות לכוח התוקף לפעול כך, נקודת המוצא של המאמר היא שלא ניתן להבין מעשים אלו במנותק מגורמי רקע היסטוריים, חברתיים, פוליטיים ודתיים שיצר הסכסוך הממושך ורווי הדמים בין ישראל והפלסטינים בכלל, ואלה החיים ברצועת עזה בפרט. גורמי רקע אלה נידונים בהקשרים של היסטוריה ותאוריה של מעשי אלימות קיצוניים מצד ממשלות, חברות מדוכאות וקבוצות אתניות יריבות במקומות וזמנים שונים. המאמר עוסק גם בהיבט הדתי של מתקפת חמאס ומקומה של תרבות הג'האד וביטוייה המעשיים בימינו בעיצוב דרך הפעולה של חמאס.

How can we explain the massacre and atrocities of the Hamas attack on October 7, 2023?

Abstract

How can we possibly explain the horrific dimensions of Hamas' assault on October 7 of indiscriminate massacre and atrocities against Israeli civilians. Beyond the unequivocal instructions to the attackers to commit all these and more, the article's point of departure is that their extreme manifestations of brutality cannot be explained in separation from historical, social, political and religious background factors resulted by the long and bloody conflict between Israel and the Palestinians in general, and with the population in the Gaza Strip in particular. These factors are discussed in the context of history and theory of extreme violence performed by governments, oppressed societies and rival ethnic groups in various places and times. Special attention is given to the religious aspect of Hamas' assault and the role of current jihadist thought and practice in shaping its own modus operandi.

מילות מפתח

חמאס; 7 באוקטובר; רצועת עזה; ג'האד; אסלאם; יחיא סנואר, ישראל, מעשי זוועה; התעללות

הקדמה

המתקפה הרצחנית של חמאס על יישובים וערים בקרבת גבול רצועת עזה ב־7 באוקטובר 2023 הייתה חסרת תקדים וחריגה במובנים רבים בסכסוך הישראלי-פלסטיני ובכלל זה בין ישראל וחמאס: ההפתעה של עצם המתקפה, היקף הכוח התוקף ואמצעי הלחימה שהפעיל, הטבח ההמוני וחסר ההבחנה ב־1,163 אזרחים, חיילים, אנשי ביטחון ועובדים זרים, מעשי זוועה בקורבנות כמו אונס, התעללות בגופות, ושריפת בתים על יושביהם, וחטיפת 251 נשים וגברים, ילדים וזקנים, רובם בחיים, והעברתם אל תוך רצועת עזה.

גם לאחר למעלה משנתיים נותרו בעינן שאלות בלתי מוסברות דיין בנוגע למניעה ולמטרותיה של המתקפה, ובעיקר בנוגע להיקף ולעוצמת מעשי הזוועה שביצעו משתתפיה, והזיקה בינם ובין מטרותיו האסטרטגיות של המהלך נגד ישראל. יש לציין כי ממדי המתקפה, ומעשי האכזריות וההתעללות שנעשו באזרחים חסרי ישע היו כה חריגים, שאף ארגון מודיעין בישראל ובעולם לא העלה על דעתו כתסריט אפשרי, למרות העבר הרצחני של של חמאס והג'האד האסלאמי במאבקם נגד ישראל.

אמנם מהקמתה בדצמבר 1987 חרתה חמאס על דגלה את הג'האד, שאותו הגדירה כחובת יחיד (פרץ' [פרד] עין) וכאסטרטגיה היחידה לשחרור פלסטין והשלטת האסלאם על אדמתה. במהלך שנות קיומה יצאו אנשיה לפעולות רצח של יחידים וקבוצות באמצעות מתאבדים ומטעני נפץ במקומות ציבוריים, והפגינו את אכזריותם גם כלפי יריביהם מפת"ח כשהשליכו כמה מהם מבניינים רבי קומות בשיאה של הידרדרות אלימה בין שני הארגונים שהסתיימה בהשתלטות חמאס על עזה ביוני 2007. עם זאת, שלא כמו בפיגועים מסוג זה שבהם יש קשר עמום בלבד בין הרוצח לקורבנותיו, ב־7 באוקטובר רצחו התוקפים והתעללו בקורבנותיהם במו ידם, תוך מתן ביטוי מילולי ותקשורתי לגאוותם על מעשי הזוועה שלהם והפצת צילומים בזמן המעשה לנוכח הדם והסבל של הקורבנות.

ממדי הטבח חסר ההבחנה באזרחים חסרי מגן ומעשי הזוועה שהתלוו אליו השתקפו במאמץ התקשורתי שעשו מנהיגי חמאס עם פתיחת המתקפה להציגה כפעולה הגנתית ולגיטימית בלתי נמנעת בתגובה להיסטוריה של דיכוי, הרג וגזל זכויות העם הפלסטיני, ובכלל זה הכיבוש המתמשך של אדמת פלסטין על ידי ישראל. מאמץ זה החל כבר בבוקר המתקפה בנאום המשודר של ראש הזרוע הצבאית של חמאס, מוחמד צ'יף (דף), שבצד הוראות להרוג ולגרש את היהודים מאדמת פלסטין, קרא

גם לכבד את כללי המלחמה המקובלים באסלאם האוסרים על פגיעה בנשים, זקנים וילדים במלחמה (צ'יף, 2023). בימים שלאחר המתקפה ביקשו ראשי חמאס להתנער מאחריות לטבח אזרחים ולמעשי הזוועה בטענה שמעשים כאלה, אם נעשו, היו של אזרחים מעזה שנכנסו ליישובים בעקבות פריצת קו ההגנה הישראלי ושלחמאס לא הייתה שליטה עליהם (עארורי 2023). גישה זו קיבלה משנה תוקף במסמך הרשמי מטעם חמאס שפורסם בינואר 2024 תחת הכותרת "זהו הנרטיב שלנו", ובו הוצגה מתקפת 7 באוקטובר כלגיטימית על פי המשפט הבין-לאומי חמאס 2024 (ר' להלן).

מעשי טבח ואונס המוניים, והתעללות באזרחי האויב ובשבויי מלחמה הם תופעה היסטורית שכיחה. כמו אונס הנשים, כריתת ראשים והתעללות בגופות לוחמים, שימשו בתור נשק שמטרתו להשפיל את האויב ולסמל את הכרעתה עד עפר של קבוצת השייכות שלו - המשפחה, השבט, הלאום ופגיעה בבמעמד של מנהיגיה שכשלו בהגנה על אזרחיהם. כנושאות בגופן את עתידה של קבוצת השייכות שלהן, אונס ופגיעה בכבודן של נשים במחנה האויב, בסכסוכים אתניים בעשורים האחרונים הפך אונס הנשים במחנה היריב לנשק שנועד לפגוע בזוהרה ובעצם קיומה של הקבוצה היריבה על ידי הפריית הנשים בידי האנשים ובה בעת לחזק את הסולידריות בקרב האחרונים (Cohen 2013; Wood 2018).

פגיעותן של נשים במלחמה עומדת בשורש הרתיעה בחברות אנושיות שונות מפני השתתפות נשים בלחימה מחשש לפגיעה בכבודן ובכבוד קבוצת השייכות שלהן ידי בני העם הזר. החרדה מפני פגיעה בכבוד הנשים הייתה כנראה אחד הגורמים המרכזיים ליציאתם של הערבים-הפלסטינים מכפריהם במלחמת העצמאות ב־1948, כאשר במקרים רבים קדם לכך פינוי הנשים והילדים (Sela 2008). על פי מחקר שדה שנערך מיד לאחר מלחמת ששת הימים, הברחה של למעלה מ־200 אלף פליטים פלסטינים מהגדה המערבית לירדן נבעה במידה רבה מהחשש מפגיעה בכבוד נשותיהם (חביבי 1970).

מתקפת חמאס, על הזוועות שנעשו בה, מצטרפת להיסטוריה ארוכה של פרשיות טבח והתעללות המוניים בעידן המודרני, שהתרחשו במגוון מצבי עימות (כמו בין קבוצות יריבות במלחמות אזרחים, צבאות כיבוש, משטרים קולוניאליים, ממשלות נגד מיעוטים ומורדים נגד שליטים, ועוד) בחלקי עולם שונים בלא הבחנה בין אנשי צבא ואזרחים. ראויים לציון בהקשר זה הטבח ההמוני של שבויים ואזרחים, לרבות נשים וילדים, מלווה במעשי אונס, ביזה, הצתה ועינויים מחרידים שביצע הצבא

היפני במלחמת יפן-סין השנייה עם כיבוש ננג'ינג בדצמבר 1937; מעשי זוועה שהיו זרים אפילו לפיקוד הצבא.¹ כמו כן ב"פרהוד" - הפרעות שעשו ערבים ביהודי בגדאד בחג השבועות, יוני 1941, נרצחו כ-160 יהודים ויותר מ-2,000 נפצעו, ובמהלכן נעשו מעשי התעללות כמו ריטוש איברי תינוקות, זקנים ונשים ומעשי אונס, בצד פגיעות בבתי כנסת וחילול ספרי תורה.

בשלהי מלחמת העולם השנייה אנסו חיילים סובייטים כמיליון נשים גרמניות במהלך התקדמותם ותוך כדי כיבוש ברלין בעידוד הפיקוד העליון של הצבא האדום. היתה זו נקמה על הפלישה הגרמנית לבריה"מ, על ממדי ההרג וההרס העצומים שזרעה במהלך המלחמה, ואולי גם כמעשה של השפלה של האומה הגרמנית. במלחמה בווייטנאם אירעו מעשי טבח שבמפורסם שבהם, מיי לאי (1968), רצחו חיילים אמריקאים כ-500 נשים, ילדים וגברים קשישים, אנסו נשים ונערות, השחיתו גופות, הרגו חיות משק ושרפו את הכפר. ביולי 1995 טבחו סרבים כ-8,000 מוסלמים בסרברניצה שבבוסניה, נוסף על מעשי אונס המוניים וטיהור אתני של עשרות אלפים מהאוכלוסייה הבוסנית-מוסלמית. במאבק האלים בין מיליציות אתניות של מן'אהדין באפגניסטן לאחר כיבוש קאבול וחיסול השלטון הקומוניסטי ב-1992, ביצעו אנשיהם מעשי אונס קבוצתיים באורח שיטתי אלה נגד אלה כאסטרטגיה שנועדה להשפיל ולהחליש את יריביהם (Rashid 2001).

במלחמת האזרחים באלג'יריה (1991-2002), ביצעה "הקבוצה האסלאמית הצבאית" (AIG) מאות מעשי טבח בכפרים ובערים במהלך המרד נגד הממשלה הצבאית השלטת, שבהם נרצחו מאות אלפי בני אדם. בעיראק, לוחמי המדינה המוסלמית (דאעש) אנסו, רצחו והתעללו באלפים רבים של נשים יזידיות. הם טבחו ביריביהם, כולל מוסלמים, ערפו ראשי שבויים ושרפו אחד מהם בעודו בחיים, וכל זאת בפומבי ולעין המצלמות. דוגמה נוספת להתנהגות זו אפשר למצוא בהשתלטות על רצועת עזה ביוני 2007 - אז הרגו אנשי חמאס עשרות מנאמני פת"ח והשליכו כמה מהם חיים מגג בניין גבוה אל מותם. במיאנמר נעשו מעשי זוועה בבני הרוהינגיה המוסלמים, בעידודם של נזירים בודהיסטיים, כולל אונס, התעללות בנשים וגברים, רצח חסר אבחנה, שריפת כפרים וגירוש המוני. גם במלחמת רוסיה-אוקראינה (2022-) יש עדויות רבות על מעשי אונס והתעללות של חיילים רוסים בנשים ובשבויים אוקראיניים, שבגינם הוציא בית הדין הפלילי הבין-לאומי צו מעצר

1 מחקר סיני מקיף (Zhang Xianwen et.al. 2012) על ידי קבוצת חוקרים טוען כי באירוע זה נרצחו 200-300 אלף בני אדם וכ-20 אלף נשים נאנסו.

לנשיא רוסיה ולדימיר פוטין.

לכאורה, מתקפת 7 באוקטובר של חמאס אינה יוצאת דופן ברמת אכזריותה בהשוואה לדפוסים התנהגות של ארגוני ג'האד באפגניסטאן, בפקיסטאן ובצפון ניגריה, שבעשורים האחרונים לחמו אלה באלה כמו גם נגד גופים אזרחיים ומוסדות של המדינות שבשטחן פעלו (Ahmad 2019). עם זאת, המתקפה של חמאס הייתה כה ייחודית ובלתי צפויה בכוונותיה, היקפה ומאפייניה המבצעיים, שגם בלי לעסוק בהערכות של אדריכליה בנוגע לתוצאותיה ולהשלכותיה, קשה להימנע מהשאלה כיצד תיארו לעצמם את התגובה שתבוא מישראל. גם אם מחתרות מזוינות אחרות, למשל IRA, שניהלו מאבק לשחרור לאומי מעול שלטון זר, הפעילו טרור ספורדי במטרופולין של המעצמה השלטת, באף מקרה לא נערכה פלישה צבאית מאורגנת מתוך שטח של ישות ריבונית למחצה לשטחה של המדינה הריבונית שנתפסת כאויב, ופעולה מתוכננת שכללה מעשי רצח והתעללות המוניים באזרחיה, שהיקפם וחומרתם היו עלולים להביא מלחמת חורמה על הצד הפוגע.

שאלת המחקר, בעיית המקורות ומתודולוגיה

מאמר זה מציף כמה שאלות: ראשית, מה מסביר את היקפם ואכזריותם של מעשי הזוועה שעשו הפלסטינים באזרחים ישראליים באותה שבת, בין שהיו לוחמי חמאס ובין שהיו ההמונים שפשטו על היישובים היהודיים בעקבות הכוח הפורץ? שנית, באיזו מידה היו מעשים אלה של אונס, רצח המוני של אזרחים חסרי ישע והתעללות בגופותיהם תוצאה של הדרכה והנחיה מלמעלה? ולבסוף, גם אם מעשי הזוועה היו חלק מתוכנית המתקפה, מה היה חלקם של גורמי רקע היסטוריים, חברתיים ופסיכולוגיים של הסכסוך עם ישראל, בהוצאה לפועל של אותם מעשים, ועד כמה היו אלה תוצאה ספונטנית של התנאים שיצרה המתקפה בפועל?

שאלה אחרת היא עד כמה שיקפה המתקפה ומעשי הזוועה שבוצעו במהלכה את רוח המפקד, כלומר אישיותו הדומיננטית והאלימה של יחיא סנואר, וקנאותו הדתית-משיחית. הנחותיו לקראת המתקפה על ישראל עלו בקנה אחד עם האכזריות שבה פעל כמוציא להורג של פלסטינים "משפתי פעולה" מראשית דרכו בתנועה האסלאמית, עוד לפני הופעת חמאס, ובגינם נשפט לחמישה מאסרי עולם. במשך למעלה משני עשורים שבהם בילה בכלא הישראלי, הפך לדמות כריזמטית ולמקור סמכות מרכזי עבור אוכלוסיית האסירים הפלסטיניים בבתי הכלא בישראל, וככזה,

גם בעיני בכירי חמאס ברצועה ובקטר. אנשי שב"כ לשעבר, חוקרים במודיעין הצבאי וקצינים בכירים בשירות בתי הסוהר שבאו במגע עם סנואר בהיותו בכלא והתראיינו בתקשורת לאחר 7 באוקטובר, תיארו אותו כאדם דתי מאוד, סמכותני, אכזר וחסר רגשות והדביקו לו את הכינוי "הקצב מח'אן יונס".

לאחר שנבחר ב־2017 למנהיג חמאס ברצועת עזה – תוך הפעלת לחצים ואיומים על מתחרהו, שאף כי נבחר לתפקיד, נאלץ לוותר עליו ולעזוב את הרצועה מחשש לחייו – דאג סנואר לסלק את אסמאעיל הניה, זמן קצר לאחר שנבחר לראשות הלשכה המדינית של חמאס, ולצאת לגלות בקטר. מכאן ואילך ניהל את הרצועה ביד רמה ובמידה ניכרת של עצמאות מול הנהגת החוץ, שהרוב המכריע של חבריה היו פוליטיקאים וטכנוקרטים. כבר מראשית דרכו כמנהיג הרצועה בחמאס הדגיש סנואר את הצורך בחטיפת ישראלים כדי לשחרר אסירים פלסטינים הכלואים בישראל, ובשנים האחרונות הכין בקפידה את המתקפה על יישובי העוטף. כל אלה באו לידי ביטוי בתכנון פרטי המתקפה של 7 באוקטובר, כפי שנוסחו במסמך בכתב ידו מ־2022, לרצוח ולהתעלל בקורבנות הישראליים – הוראות שאף באו לידי ביטוי בתרגילים צבאיים ופקודות מבצע ליחידות עז אלדין אלקסאם (סנואר 2022).

הוראותיו של סנואר מייתרות לכאורה את השאלות שלעיל, אולם הנחיות אלה עצמן מצריכות הסבר בהיותן חלק בלתי נפרד מהרצחנות והאכזריות של המתקפה. במילים אחרות, מאמר זה מבקש לבחון את כלל מאפייני מתקפת חמאס, החל מהוראות ההנהגה ועד הממד המעשי של ביצוען: עד כמה היו הוראותיו של סנואר והתנהגות הכוח התוקף תוצאה של גורמי רקע ובראשם הכיבוש הישראלי הממושך של הרצועה, שלאחר היציאה החד-צדדית ועקירת היישובים היהודיים ממנה נמשך באורח עקיף בצורת סגר יבשתי, אווירי וימי, והעימותים הצבאיים בין ישראל לארגוני הג'האד ברצועה, שהבולטים ביניהם אירעו ב-2006, 2009, 2012, 2014, ו-2021. הוראות סנואר הן אפוא משתנה מסביר ובה בעת גם משתנה מוסבר. לפיכך, ההסברים התאורטיים וההיסטוריים במאמר זה נוגעים הן להנחיות סנואר הן לאלה שביצעו אותן. על כן לא יהיה זה מרחיק לכת לומר שההגדרה "תליינים מרצון" שטבע דניאל גולדהן ביחס לגרמנים בשואה (גולדהן 1998) הולמת את מבצעי סבך 7 באוקטובר.

זאת ועוד, עם כל המשקל שיש ליחס להוראותיו של סנואר ואישיותו הדומיננטית והאלימה, עולה השאלה עד כמה ניתן ליחס את הברוטליות של מתקפת חמאס לחינוך ולאידוקטרינציה, שבהם נעשה שימוש סלקטיבי בפסוקי קוראן ומסורות

בעל פה המעודדים הרג כופרים ואויבי האסלאם, ובמיוחד יהודים? עד כמה שיקפה התנהגותם הרצחנית והמתעללת של התוקפים שכנוע וכוונה מוקדמת, דחף רגשי שהתגבר במהלך הלחימה ומתן ביטוי ליצרים עזים של נקם ופריקת זעם שהיו עצורים קודם לכן, דווקא בשל חוסר האונים של הקורבנות?

הפוטנציאל של התנהגות אלימה קיים בכל חברה אנושית, ויש הרואים בה ברירת מחדל שאינה מצריכה הסבר (Pinker 2012, 38). עם זאת, חוקרים של מרידות אלימות מסכימים שהוצאה של פוטנציאל זה מן הכוח אל הפועל היא תוצאה של מגוון גורמים חברתיים, כלכליים פוליטיים ופסיכולוגיים, בוודאי כאשר מדובר במעשי זוועה אכזריים מהסוג שרווח ב־7 באוקטובר.

הרצחנות ומעשי הזוועה שעשו חמאס ב־7 באוקטובר עשויים להצביע על למידה, או חיקוי של דרכי הפעולה של ארגון "המדינה האסלאמית" (דאעש) - עריפת ראשים, שיסוף גרונות, שריפת בני אדם חיים, אונס המוני והתעללות בגופות - נגד מוסלמים ולא־מוסלמים, אם משום שנחשדו כבוגדים, יריבים פוליטיים או חשודים בכפירה כמו היזידים. בדומה לדאעש, חמאס עשו שימוש בטנדרים נושאי מקלע וחמושים כדי להפתיע בחדירה מהירה לעומק השטח הישראלי. קו דמיון נוסף הוא המודעות הגבוהה לחשיבות פרסומם של מעשי הזוועה בתקשורת באמצעות הרשתות החברתיות, כדי לזעזע וליצור אווירת טרור אצל הצד היריב ולהוציא משיווי משקל (ברק ופדהצור 2023).

בחינה שיטתית של הקשרים וגורמים סיבתיים אלה נתקלת מלכתחילה בבעיות מתודולוגיות שמקשות על מתן הסבר סיבתי או נסיבתי חד־משמעי, בראש ובראשונה משום הסתירות בין אופי המתקפה למטרותיה, הן במישור האסטרטגי הן במישור האופרטיבי. אסטרטגית, מסמכים שעסקו בתוכניותיה של חמאס וכן בהצהרות ובתגובות בהקשר האזורי לפני 7 באוקטובר ואחריו, מלמדים שכוונת חמאס הייתה לגרור את השותפים בכוח או בפועל ב"חזית ההתנגדות" - הפלסטינים בישראל, בגדה המערבית ובמזרח ירושלים, כמו גם חזבאללה ומיליציות פלסטיניות בלבנון - למאמץ קצר ונמרץ שנועד לגרום הלאה ושיתוק מערכות השליטה בישראל וכך לערער את יסודות קיומה, אם לא להביא להכרעתה המוחלטת.

פרשנים מתוך חמאס או מקורבים אליו דנו באמצעים ובמטרות הללו במהלך השנה שקדמה למתקפת 7 באוקטובר, תוך שהם שואבים עידוד מהמחאה הציבורית החריפה נגד מאמצי ממשלת ישראל לחולל מה שנראה כמו "הפיכה משפטית ומשטרית", כולל תופעת הסירוב של אנשי מילואים להתגייס לשירות כל עוד

ממשיכה הממשלה במאמץ זה, ומהמתח שזו יצרה בין ישראל לממשל האמריקני (דחוח-הלוי 2024; ברטל 2025).

לאחר המתקפה ייחסו דוברי חמאס ופרשנים זרים כוונה להחזיר את הבעיה הפלסטינית לסדר היום הבין-לאומי, ולשבש את הברית האמריקנית-סונית באזור, שאליה התכוונה ארצות הברית לצרף את ישראל באמצעות הסכם נורמליזציה עם ערב הסעודית (חולתא 2023; חמדאן 2023; Hubbard and Abi-Habib 2023). אולם לטענה זו, המשקפת תגובה מובנת לאיום קיומי על העניין הפלסטיני בזירה הבין-לאומית - לא נמצאו סימוכין, אם בתקשורת הגלויה אם במסמכים מקוריים של חמאס שנאספו על ידי צה"ל במהלך המלחמה, לפחות עד הישיבה המתועדת האחרונה של הנהגת חמאס במאי 2023. ישיבה זו, שהתכנסה בראשות סנואר, דנה בין השאר במועדים אפשריים לביצוע המתקפה בתקופת חגי תשרי (ספטמבר או אוקטובר 2023), בצורך להוציא את המתקפה לפועל בטרם תגיע מערכת היירוט הישראלית של רקטות בלייזר לשלב מבצעי, ואף את הכוונה להימנע מפעילות צבאית נגד ישראל עד המתקפה, כדי לחזק את ההערכה אצלה שחמאס אינו מתכוון לפעול בכוח. כל זאת, בלי להזכיר כלל את הנורמליזציה המתקמת לכאורה בין ישראל לערב הסעודית (ישיבת "המועצה המצומצמת")².

עם זאת, עיתונים אמריקניים מובילים דיווחו, בזמנים שונים, כי על יסוד מסמכים שנמצאו ברצועה על ידי צה"ל, פגיעה בנורמליזציה של יחסי ישראל-ערב הסעודית הייתה אחת ממטרות המתקפה של חמאס (Bergman et.al.2024; Walker and Said 2025).³ אמנם, בנובמבר 2020 נפגשו לראשונה ראש הממשלה נתניהו ויושב העצר של הממלכה הסעודית, מוחמד בן סלמאן, אך רק בקיץ 2023 חלה התקדמות בנושא הנורמליזציה בין שתי המדינות משזו נכרכה במשא ומתן שניהלו סעודיה וארצות הברית על ברית הגנה ביניהן וסיוע של האחרונה בפיתוח אנרגיה גרעינית סעודית. היות שהתוכנית של חמאס למתקפה כוללת על ישראל ("התוכנית הגדולה") הייתה על סדר היום של התנועה לפחות משלהי 2021, הרבה לפני העיסוק הבין-לאומי בסוגיה הנורמליזציה בין ישראל לסעודיה, השאלה היא כמה קרוב ל-7 באוקטובר נוסף פיצוץ הנורמליזציה כאחת ממטרות המתקפה, שאפשר ולקראת

2 סוגית הנורמליזציה של יחסי ישראל-סעודיה לא הוזכרה כלל במסמך הרשמי שפרסם חמאס ובו הסבר על הרקע ל"מבול אלאקצא" (חמאס 2024).

3 אף כי שני המקורות טוענים להסתמכות על מסמכים אותנטיים של חמאס, לפי Walker and Said 2025, סנואר התבטא בעניין זה רק ימים אחדים לפני 7 באוקטובר.

המועד שנקבע לה קיבל עדיפות כיעד אסטרטגי בעל חשיבות עליונה. כך, לאחר שדיווחים מעזה על שהפצצות אוויריות של ישראל הרגו כ־10,000 מתושבי הרצועה, טענו דוברי חמאס שזהו מחיר ראוי ביחס להישג שרשמה המתקפה על ישראל בעצם שבירת הקיפאון המדיני המתמשך של הבעיה הפלסטינית במישור האזורי והבין לאומי, ויצירת מלחמה מתמשכת עם ישראל (Hubard and Abi-Habib 2023).⁴

ככל שאפשר להסיק ממסמכים מוקדמים של חמאס שנתפסו ברצועה במהלך הפעולה הקרקעית של צה"ל, היעד האסטרטגי של התנועה היה לכבוש במתקפת פתע בסיסי צבא ומתקני מפתח אסטרטגיים (לדוגמה תחנת הכוח באשקלון), למוטט את מערכות השליטה הצבאיות והמנהליות של ישראל, שבעזרת הפלסטינים אזרחי ישראל ותושבי הגדה המערבית ומזרח ירושלים שיצטרפו למתקפה, ואולי גם בהשתתפות חזבאללה, יביאו לשבירת רוחה של האוכלוסייה היהודית ובהמשך, להגירתה ההמונית מן הארץ (חמאס, האסטרטגיה ההולמת ל.ת). ליבת תוכנית המתקפה הוגדרה במונחים תודעתיים של גרימת הלם ואימה בצד הישראלי תוך שעות אחדות, עד כדי קריסת מערכות השליטה של המדינה. לשם כך הונחו לוחמי חמאס לא רק לרצוח, להתעלל בנרצחים, להשפיל חיילים ואזרחים ולשרוף מכוניות ובתים על יושביהם - אלא לתעד את מעשיהם ולשרדם בזמן אמת כדי להעצים את רושם המתקפה ולעודד פלסטינים מהגדה ומירושלים להצטרף אליה (סנואר 2022).

אופרטיבית, חמאס ביקשה לשתק בפעולת בזק את אוגדת עזה, להיאחז לזמן מה בשטח ישראל ולסגת כשברשותה עשרות ואולי מאות חטופים. בפקודת מבצע לפלישה לקיבוץ מפלסים מאוקטובר 2022, הוגדרה משימת הגדוד השני בחטיבה הצפונית של הרצועה במפורש במילים "לרצוח" ו"לקחת שבויים" חיילים ואזרחים (קסאם 2022). אפשר להניח שתפיסת מאות ישראלים כבני ערובה הוכתבה על ידי האסימטריה ביחסי הכוחות לטובת ישראל, במטרה להשיג ניצחון תודעתי ולכפות עסקה להחלפת בני הערובה באלפי האסירים הביטחוניים שבידי ישראל.⁵ ייתכן גם שלקידוח מספר גדול ככל האפשר של בני ערובה נועד לשמש מגן בפני מתקפה ישראלית, שעל פי ניסיון העבר הייתה צפויה לבוא באמצעות הפצצות מהאוויר, היבשה והים. המהלך הצליח הרבה מעבר לציפיות, אם משום הזמינות הבלתי צפויה

4 לפי מקור אחר, בחודש אוקטובר לבדו נרשמו 8,000 הרוגים ברצועה כתוצאה מהתקפות האוויר הישראליות (Statista 2025).

5 באוגוסט 2023 היו בבתי הסוהר בישראל 5,200 אסירים וכן 1,264 עצורים מנהליים. 472 אסירים היו בכלא 20 שנה ויותר, ו־559 ריצו מאחד עד כמה עשרות מאסרי עולם (Addameer 2023).

של אלפי אזרחים ישראלים במסיבת הנובה, ואם בשל מחדלי המודיעין והיערכותו ההגנתית הדלילה של צה"ל בגזרת עוטף עזה שאפשרו לתוקפים לטבוח בחוגגים ובתושבי היישובים הסמוכים לגבול, ולשוב לעזה כשבידיהם 251 חטופים.

אולם אם מתקפת הבזק נועדה לגרום לישראל הلم פסיכולוגי ולשתק את יכולותיה להגיב במהירות במתקפת נגד, מדוע למרות כוונה מפורשת בתוכנית המתקפה (סנואר 2022) לא היה מאמץ להתבסס להגנה בחלק מהיישובים למשך כמה ימים⁶ עד שיתברר אם "אחדות הזירות" אכן מתממשת, מה גם שיחידות העילית (נח'בה) של חמאס התאמנו לפי תרחיש שכזה? (קסאם 2023). מדוע עסקו הכוחות התוקפים במשך שעות ברצח והתעללות שיטתיים באזרחים, במקום לבצל את ההצלחה ולחדור בהיקף נרחב יותר לריכוזי האוכלוסייה הישראלית - שדרות, אופקים ונתיבות לדוגמה - להשתלט על תחנת הכוח באשקלון או להתחבר אל הגדה המערבית בחלקה הדרומי, אף שאלה הוגדרו כיעדים למימוש במסגרת "התוכנית הגדולה"?

כמו כן, אם תפיסת בני ערובה נועדה לשמש קלף מיקוח שיאלץ את ישראל לשחרר את אלפי האסירים הפלסטינים בבתי הכלא הישראליים, כיצד מתיישבת מטרה זו עם הטבח חסר ההבחנה ביותר בכאלף אזרחים ישראליים? הרי אפשר היה לצפות שאדריכלי המתקפה, בהם כאלה שבילו עשרות שנים בכלא הישראלי, למדו את השפה העברית והכירו את יחסן של ממשלות ישראל לסוגיית חילופי אסירים תמורת בני ערובה ישראליים, יבינו שהמנהיגות הישראלית לא תנהל משא ומתן על שחרור אסירים לאחר פגיעה כה נרחבת באזרחיה ותגובתה עלולה להגיע עד כדי מאמץ צבאי מקיף לחיסולה המוחלט של חמאס, גם במחיר כבד של אבדות לצה"ל ולרבים מן החטופים.

אי הבהירות שאופפת את הנחות היסוד, המטרות והציפיות שעל פיהן שרטטו אדריכלי המתקפה את המתווה שלה, הופכת לקשה עד בלתי אפשרי לזהות סדר מארגן שיש בו כדי להסביר את הברוטליות ומעשי הזוועה. יתרה מכך, בהיעדר נתונים קונקרטיים על זהות מבצעי האלימות, החתך החברתי-כלכלי שלהם ושיוכם התנועתי, הצבאי והחברתי, ספק אם אפשר להסביר את השונות בין סוגי התנהגות של פרטים וקבוצות מכלל הכוחות שהשתתפו במתקפה. שכן, בעוד שהכוח הפורץ הורכב מיחידות העילית של גדודי עז אלדין אלקסאם בלבד, קבוצות ג'האדיסטיית

6 חוליות אחדות ולוחמים בודדים אמנם נותרו בשטח ישראל בשלושת הימים לאחר המתקפה, אך היו מיעוט חסר כל משמעות מבצעית למעט היכולת לבצע מעשי רצח בודדים.

אחרות שלא שותפו מראש בשעת ה"ש" הצטרפו למתקפה רק לאחר פתיחתה. כמו כן, היו ככל הידוע כאלה שהסתפקו בלקיחת שבויים ונמנעו לרצוח אזרחים ולהתעלל בנשים ובהרוגים. עם זאת, מלבד החינוך השיטתי של לוחמים אלה לג'האד והקרבה טוטליים נגד יהודים וישראלים, עדויות מוסמכות מאשרות את הכוונות וההנחיות המפורשות ברמות פיקוד שונות לרצוח ולקחת בשבי חיילים ואזרחים, ובאופן פחות מפורש גם להתעלל בגופות הנרצחים ולאנוס נשים (ר' להלן).

הגישה המנחה את הדיון בשאלת המחקר של מאמר זה משלבת היסטוריה, תאולוגיה ופרשנות דתית, יחד עם שדות ידע חברתיים ופסיכולוגיים שעשויים לספק בסיס רחב יותר למאפייני המתקפה של חמאס הן בהקשרם הפוליטי, הלאומי-אסלאמי, הן בהקשר האידיאולוגי היונק ממיטוס הג'האד. כיוון שחמאס וארגונים אחרים שהשתתפו בטבח חרטו על דגלם את מצוות הג'האד ויונקים את משמעותיה ממקורות אסלאמיים מוקדמים ומאחרים כאחד, חיוני לדון ברקע ההיסטורי שמתוכו נולדו והתפתחו באסלאם מושגים, תפיסות וגישות למלחמה צודקת בכופרים בכלל וביהודים בפרט, כמו גם הפרשנויות שמעניקים ארגונים אלה בימינו לאותם מקורות כדי להצדיק את גישותיהם מבחינה הלכתית בכל הנוגע לפגיעה באזרחים, נשים וילדים.

אף שהמאמר עוסק בהתנהגותם של חמאס וארגונים אסלאמיים ג'האדיים אחרים ברצועת עזה, אין הוא מתמקד ברקע הדתי שלהם כהסבר בלעדי. לפיכך נבחן המקרה הנדון הן על רקע המאפיינים ההיסטוריים והחברתיים הייחודיים לו, הן על בסיס הספרות ההשוואתית-תאורטית בנוגע למעשי אלימות קיצוניים של קבוצות מאזורים אחרים ושייכות דתית שאינה אסלאמית. מאמר זה נכתב על בסיס תמלילי חקירות ספורות של לוחמי חמאס שהשתתפו במתקפה על יישובי הנגב המערבי ונשבו על ידי צה"ל, מסמכי שלל שנתפסו ברצועת עזה ומידע שנאסף מהתקשורת הגלויה, וכן מתחקירים על אונס והתעללות מינית שנעשו בידי גופים חיצוניים. כל זאת, בנוסף למקורות משניים מספרות המחקר הנוגעת בנושא המאמר.

מלחמה ונורמות לחימה באסלאם ובסכסוך הישראלי-ערבי

היחס לאויב במלחמה וביטויו בסכסוך היהודי-ערבי

הטבח ומעשי ההתעללות חסרי ההבחנה שביצעו לוחמי חמאס באזרחים, בהם נשים, ילדים וזקנים דורשים הסבר משום שמדובר בתנועה אסלאמית ג'יהאדיסטית ובמתקפה, שמלבד השם שניתן לה, "מבול אלאקצא", היתה רוויה בסממנים דתיים. בהקשר זה, אפשר שההוראה שנכללה בנאומו המשודר של מוחמד צ'יף (דף) בבוקר המתקפה שלא לפגוע בנשים וילדים, כפי שמורים כללי המלחמה באסלאם, היתה יותר מאשר תעמולה גרידא.

התעללות בגופתו של האויב המובס - כולל עריפת ראשו ואכילת הכבד שלו - התקיימה בקרב שבטים בחצי האי ערב עוד לפני התבססות האסלאם ונמשכה גם לאחר מכן חרף האיסור על כך עוד בימי הנביא מוחמד (Ben Ashoor 1980). בקרב כרבלא' (680) טבחו חיילי בית מעאויה ששלטו בדמשק בפמלייתו של חסין, נכדו של הנביא מוחמד ובנו של הח'ליף הרביעי עלי, וכרתו את ראשו. אירוע זה הפך לציון דרך בסכסוך ההיסטורי בין הסונים והשיעים, ומצוין כל שנה בטקסי העאשוראא שבהם מזדהים השיעים עם ייסוריו של חסין.

במאות השנים הבאות גיבשו פרשנים כללים הלכתיים לניהול מלחמה צודקת על יסוד הקוראן ופרקטיקות מתקופת הנביא מוחמד וארבעת הח'ליפים הראשונים, שבמרכזם איסור גורף על פגיעה בנשים, זקנים, ילדים ואנשי דת במלחמה (Ben Ashoor 1980, 9; Kelsay 2007, 109, 114). עם זאת, יש להדגיש כי חוקי המלחמה הללו הופרו על ידי מוסלמים לעיתים קרובות במהלך ההיסטוריה בטיעונים מוסריים ודתיים תוך הישענות על מסורות וציוויים אסלאמיים סלקטיביים. כך, בשלהי המאה ה-18 ותחילת המאה ה-19 פשטו הוואאבים על קהילות ומוקדי פולחן מוסלמיים טבחו בהם, חיללו את אבן הכעבה במכה והרסו מקומות קדושים לשיעה כמו כרבלא. כל זאת, מתוך להט טהרני של מלחמה בחידושים וגילויים של פוליתאיזם שפשו באסלאם, בהסתמך על האסכולה החנבלית, השמרנית ביותר בין האסכולות המשפטיות באסלאם.

עם הופעת האסלאם הפוליטי בלבושו הג'האדי מאז שנות ה-70 של המאה ה-20, עברו הנורמות של מלחמה צודקת על פי המסורת המוסלמית הקלסית תמורות פרשניות, שמנקודת ראות מערבית נראות כתעמולה המצדיקה טרור וסטייה מהמסורת האסלאמית הקלסית שאוסרת פגיעה באזרחים (Kelsay 2007; Tibi).

(2009, 7). תמורות אלו מיוצגות על ידי ארגוני ג'האד הפועלים בחלקי עולם שונים ומצדיקים אלימות כלפי "כופרים", ובכלל זה מוסלמים "סוטים", באמצעות פוסקי הלכה שמעניקים הכשר למעשי רצח, התעללות ואף אונס בהסתמך על פרשנויות הלכתיות חדשות של מקורות החוק האסלאמי, ובראשם הקוראן והסונה (דרך חייו של הנביא). מחקרים השוואתיים של ארגונים ג'האדיים בחלקי עולם שונים, ובהם אלקאעדה ו"המדינה האסלאמית", מראים כי הם מייחסים חשיבות עליונה לביסוס מעשיהם על פרשנות דתית, המבוססת על מסורות וציוויים דתיים סלקטיביים לצורך רכישת לגיטימציה פוליטית וחברתית (Ahmad 2019; Kelsay 2007, 150).

יחסם של המקורות האסלאמיים הקדומים כלפי היהודים מעוגן במקורות העיקריים של המשפט המוסלמי - הקוראן, הסונה (דרך חייו של הנביא) והחדית' (מסורות בעל פה המיוחסות לנביא מוחמד). בתחילת דרכו באלמדינה כרת מוחמד ברית עם היהודים של חיג'אז, אך מאוחר יותר פנה נגדם משסירבו לקבל את בשורתו ולהכיר בו כנביא. במלחמתו נגד שבט בני קריט'ה היהודי ערכו המוסלמים טבח המוני בגברים, בנוכחות הנביא, והפכו את הנשים והילדים לשפחות ועבדים. סיפור זה ביסס לכאורה את ההלכה המוסלמית לא רק בנוגע לצידוק המלחמה (jus ad bellum), אלא גם להתנהגות במלחמה (jus in bello) (ר' על כך להלן).

למרות קיומן של מסורות המיוחסות לתקופת חיי הנביא במכה ויחסי הברית עם השבטים היהודיים באלמדינה, הרואות בחיוב את "בני ישראל" ומקדשות את זכויותיהם הקיבוציות, היו אלה המסורות המאוחרות יותר מתקופת מלחמות הנביא ביהודים ובלא יהודים אחרים, שזכו לעליונות ולמעשה הכתיבו את יחסה של התיאולוגיה המוסלמית כלפי הכופרים, ובמיוחד כלפי היהודים. הקוראן מגדיר את היהודים כמי שהאל שפך עליהם את חמתו (כנרמז בסורה הפותחת את הספר), וכמי שמלבד היותם כופרים הוגדרו בוגדים ורמאים, רוצחי הנביאים וצאצאי הקופים והחזירים. ביסוד כל אלה עומדת דחיית נבואתו של מוחמד והמלחמה שניהל נגד יהודי חיג'אז במהלך ייסוד המדינה המוסלמית באלמדינה, שהפכה אבן פינה ביחסו של האסלאם כלפי היהודים מאז ועד היום.

בהתאם לגישה זו, אמנת חמאס מ־1988 פותחת בפסוקי קוראן (סורת אלעמרן, פסוקים 106–108) המדגישים את חטאם של היהודים ש"כיחשו באותות אללה" ועל כן נידונו לייסורים וחיי שפלות. בסעיף 7 של האמנה מובא חדית' המיוחס לנביא מוחמד, ולפיו לא יבוא יום תחיית המתים עד שהמוסלמים יהרגו את היהודים עד האחרון שבהם (חמאס, 1988). במהלך שנות קיומה, עודדו מנהיגים ומטיפים

בחמאס את השנאה ליהודים, תוך הסתמכות על קריאה סלקטיבית של הקוראן והחדית' וסילוף ההיסטוריה של רדיפות היהודים באירופה, כאילו נבעו מאופים המושחת והחתרני (זהאר 2020).

כך, על אף החלת עיקרון הסובלנות כלפי "אהל אלכתאב" (אנשי הספר - יהודים ונוצרים) בימי הח'ליפה השני, עומר בן אלח'טאב, שהעניק להם מעמד מוגן של בני חסות (אהל אלד'ימה), הנחות מזה של המוסלמים והחיל עליהם חובת תשלום מס מיוחד (ג'זיה) - יהודים שחיו תחת שלטון האסלאם היו פעם אחר פעם קורבנות של הסתה דתית או פוליטית, ששורשיה נעוצים בראשית צמיחתו של האסלאם. אף כי בהשוואה ליהודים בעולם הנוצרי יהודים תחת שלטון האסלאם נהנו מסובלנות רבה יחסית, גם הם סבלו משורה של מעשי טבח ופרעות, ובהם הטבח ביהודי פאס במרוקו ב־1033; טבח יהודי גרנדה ב־1096; הטבח ביהודי טטואן במרוקו ב־1790; וטבח יהודי משהד באיראן ב־1839. תחת שלטון האימפריה העות'מאנית התחוללו מעת לעת פרעות, בין השאר על רקע עלילות דם.

המסורות המוסלמיות העיונות את היהודים קיבלו ממד פוליטי ואקטואלי חריף במיוחד על רקע החרפת הסכסוך היהודי-ערבי בארץ ישראל, ובאו לידי ביטוי בין השאר בפרהוד ביהודי בגדאד ביוני 1941 (ר' לעיל), הפוגרומים בטרפול, לוב ב־1945, וכן בעדן בתימן ובדמשק שבסוריה בראשית דצמבר 1947, בתגובה על החלטת החלוקה של האו"ם. בעשורים האחרונים, עם עליית משקלו של הממד הדתי בסכסוך הישראלי-פלסטיני ובמרכזו ירושלים ומתחם אלאקצא, ניכרת הקצנה בשיח האסלאמי-פוליטי בעולם הערבי ומעבר לו.

תאוריה חברתית והיסטוריה - מרד ואלימות

מעבר לגורמים הידועים לסכסוכים אלימים בין מדינות וקבוצות אוכלוסייה (מאבק על אדמה, מקורות מים, ואוצרות טבע), יש הסכמה רחבה בין חוקרים שמעשי זוועה המוניים (atrocities) כמו טבח חסר הבחנה, אונס והתעללות גופנית, אינם פעולה ספונטנית אלא תוצאה של שילוב גורמים אידיאולוגיים, פסיכולוגיים, כלכליים ומוסדיים. בלי לעסוק בהגדרתם של מעשים כאלה במשפט הבין-לאומי (פשע מלחמה; פשע נגד האנושות; רצח עם), אפשר להצביע על שכיחותם הגבוהה במיוחד בסכסוכים אתנו-לאומיים כמו הישראלי-פלסטיני (Gilpin 2015).

ככלל, בני אדם לוקים בהטיה קוגניטיבית המשרתת את עניינם. הם מתייחסים למעשי העוולה שלהם כעניין מקרי ובלתי מזיק לאחרים. אולם כאשר "האחר" פוגע בהם, הפגיעה נתפסת כמכוונת ועל כן בלתי נסלחת, ועלולה להוביל למעגל איך סופי של אלימות כאשר כל צד מאמין שהוא הקורבן. גם אם ממבט חיצוני אלימות הקורבן נראית חסרת היגיון, היא מונעת על ידי גורמים שהפסיכולוג האמריקני פינקר קרא להם "שדים פנימיים" (inner demons) – חמסנות, עליונות, נקמה, סדיזם, ובעיקר אידיאולוגיה, משום שהיא מטפחת ומבססת לעיתים את הצורך באלימות כלפי קבוצה או מדינה מוגדרת (Pinker 2012, 671-687).

כשם שהתפתחות ממשל יעיל, קשרי מסחר ומערכות חינוך ותקשורת, שהטמיעו את הערך של "הומניזם נאור" (Pinker 2012, 71-154) כנורמה ריסנו את השימוש באלימות, כך היעדרם בחברות כפריות ושבטיות המרוחקות מהציוויליזציה העירונית המודרנית עשוי להסביר את נטייתן לפעול ברמת אלימות גבוהה. שיחות זו נובעת מהיעדרם, או מחולשתם של מוסדות השלטון ומהיעדר יכולת הרתעה, אכיפה וריסון דחפים של "חמדנות וקובלנה" (greed and grievance). אלה עשויים להביא קבוצות אוכלוסייה להתקומם באלימות נגד החברה השליטה, במאמץ עצמי להשגת צדק (Collier and Hoeffler 2004).

בין חמדנות וקובלנה יש הדדיות: שתיהן נובעת מאי שוויון מעמדי וכלכלי חריף, מהיעדר זכויות פוליטיות וסמכויות שלטוניות, מגישה מוגבלת למשאבים כלכליים, מתחושת חוסר ביטחון ואפליה על רקע שונות חברתית, תרבותית או דתית - ואלה בתורם עלולים להוביל לפעולה אלימה כדי לשנות את המציאות, לתפוס בכוח, ולו גם זמנית, נכסים ומקורות כלכליים, או לפגוע בהם כדי להזיק לאלו השלטת. פערים פוליטיים וכלכליים אלה הם רקע לנטיית הצדדים היריבים, במיוחד בסכסוכים אתניים, לפעול על יסוד הנחת התסריט הגרוע מכל "אנחנו או הם". כל אלה, בתוספת יכולת פעולה ארגונית, הם המניעים השכיחים להתפרצות אלימה. רטוריקה של דה-הומניזציה והפצת מידע מוטעה עלולים להחריף את השנאה ואי האמון בין קבוצות יריבות, ולתרום לאללימות ביניהן (Bar-Tal 2024).

סכסוכים אתניים הם מהממושכים והמרים ביותר בהיסטוריה. הם מתאפיינים בשילוב של רבים מהגורמים שהוזכרו לעיל, ובהתאם גם רמת האכזריות שמאפיינת אותם. בין אלה נמנים מעשי טבח המוניים, אונס, ועקירה של אזרחים, שמאז המלחמה ביוגוסלביה לשעבר זכתה לכינוי "טיהור אתני" (ethnic cleansing). עם סיום המלחמה הקרה פרצו כמה סכסוכים אתנו-לאומיים בעלי שורשים היסטוריים.

בלטו במיוחד רצח העם שחוללו בני ההוטו בבני הטוטסי ברואנדה ב־1994, ופשעי המלחמה שעשו הסרבים במוסלמים של בוסניה־הרצוגובינה ב־1995. בחינה מיקרר־סוציולוגית של דפוסי אלימות וטבח כמו אלה שהתרחשו במקרים הללו מסבירה אותם כתהליכים המעוצבים על ידי דינמיקה רגשית מקומית (Klusemann, 2012) מדובר בגורמים מחוללי התעללות המונית שאינם נובעים רק ממניעים ותנאי מקרו של הסכסוך או מהוראות לעשות זאת, אלא כאלה המונעים על ידי יחסי גומלין מקומיים ומעוצבים על ידי דינמיקה רגשית במצבים שמתפתחים באורח מקרי.

היסטוריה, תאולוגיה ומסורת פוליטית בסכסוך הישראלי-פלסטיני

מאה שנות הסכסוך הציוני-ערבי/היהודי-מוסלמי המר רוויות גילויים של רצח חסר הבחנה שערכו שני הצדדים זה נגד זה, כולל התעללות בגופות הנרצחים שאותם ביצעו ערבים ביהודים. הדוגמה הבולטת ביותר היא זו של מהומות תרפ"ט (1929) בחברון, שבהן רצחו ערבים 67 משכניהם היהודים והתעללו בגופותיהם, אף שהקהילה השתייכה ל"יישוב הישן" ולא הייתה מזוהה עם התנועה הציונית.

במלחמה הבין־קהילתית שפרצה בעקבות החלטת החלוקה של האו"ם בכ"ט בנובמבר 1947, אירעו כמה מקרי טבח שעשו יהודים בערבים ולהפך. הראשון שבהם אירע ב־30 בדצמבר 1947 כשיחידה של הליגיון הערבי שפעלה תחת הפיקוד הצבאי הבריטי בארץ ישראל תקפה שיירה יהודית ליד בן שמן ורצחה 13 מאנשיה. באותו יום רצחו פועלים ערבים בבתי הזיקוק במפרץ חיפה 39 מעמיתיהם היהודים, במקלות, באבנים ובסכינים כנקמה על הרג שישה מאנשיהם קודם לכן על ידי האצ"ל בכניסה לבתי הזיקוק (Morris 2004, 175). במקרים אחרים התעללו ערבים בגופותיהם של לוחמים יהודים שנהרגו במלחמת השיירות בשבוע האחרון של מרס 1948 (שיירת יחיעם, שיירת נבי דניאל), וכן בקרבות שניהל ארגון ההגנה בירושלים ובמבואותיה (קניוק 2010, 113). בעקבות קרב שיירת נבי דניאל הפיצו ערבים בירושלים תמונות של גופות יהודים לאחר שהתעללו בהן, בהפגנה של גאוה עצמית על התבוסה שהנחילו להם (קרלסון 1952, 152). יהודים ערכו מספר לא קטן של מעשי טבח לפני ההכרזה על הקמת המדינה ולאחריה, כאשר הבולטים שבהם אירעו, בהתאמה, בדיר יאסין ובאלדווימה.

בעוד חווית הסכסוך הממושך בצד היהודי־ישראלי עברה ריכוך מסוים הודות להצלחתו להקים מדינה יהודית ריבונית ומשגשגת, הזיכרון הקיבוצי של הפלסטינים

מתחילת המפעל הציוני ספוג מרירות על היותם תמיד הצד המופלה לרעה, שכוחות חזקים ממנו חברו יחדיו נגדו וגזרו עליו להיות תמיד בצד המנוצח והמובס, שחוה סבל מתמשך של שכול, עקירה, פליטות, ומחסור, דיכוי ושלילת חירויות אישיות וקיבוציות. כל אלה יצרו דימוי עצמי של קורבן תמיד מדי כוחות רשע אזוריים ובין לאומיים, שבמרכזם האויב היהודי-ציוני-ישראלי (חמד 2001; Manna 2013).

מעבר לחוויה ההיסטורית בפועל, הזיכרון הקיבוצי הפלסטיני מאז האסון (נכבה) של 1948 עוצב במשך דורות על ידי חינוך ותקשורת המונים, הדרכה רעיונית ופיתוח מיתוסים שבאו לידי ביטוי באמנות, בספרות ובשירה, הוטמעו והפכו לליבת הזהות הלאומית הפלסטינית. בתוך כך נוצרו במשך השנים אמונות וציווים לאומיים ודתיים המקדשים ומצדיקים אלימות, ואף השמדה פיזית של "האחר", הציוני-ישראלי, בעידוד ובהכוונה של מנהיגים פוליטיים ודתיים. תהליכים אלה של חינוך ואינדוקטרינציה חברתיים ותרבותיים מבנים את דמות "האחר" האויב כתת-אנוש, תכלית הרשע, הרוע והכפירה, שדמו לא רק מותר מבחינה מוסרית, אלא—בעיקר בעיני תנועות הג'האד הפלסטיניות--חובה דתית להורגו ולהשפילו כחלק מהעצמת ה"אני" ותיקוף עליונותו המוסרית והפוליטית של האסלאם.

ההיסטוריוגרפיה הפלסטינית מגדירה את הסכסוך שבו היא נתונה מראשית המפעל הציוני כאסון מתמשך שבמרכזו הנכבה של 1948, ולאחריה שורה של אירועים טראומטיים של טבח (כפר קאסם, צברא ושאתילא, חיסול מחנה הפליטים אלירמוכ בקרבת דמשק במהלך מלחמת האזרחים בסוריה, ולאחרונה המלחמה ברצועת עזה), הכיבוש המתמשך של שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה מאז 1967, המלווה בדיכוי חריות יסוד וגזל נרחב של קרקעות פלסטיניות לטובת התיישבות יהודית, והסגר החונק, היבשתי והימי, שהטילה ישראל על הרצועה מ-2006.

ארגוני ההתנגדות (מקאומה) הפלסטינים שקמו בשנות ה-60 של המאה ה-20, ובראשם פת"ח, אימצו בין השאר את רעיון האלימות המהפכנית של הפסיכיאטר והוגה הדעות פרנץ פנון, כדרך הכרחית לשחרור הליד מהדימוי העצמי של כניעות וכאמצעי ראשי בתהליך השחרור מעול הקולוניאליזם (פאנון 2006). אולם אף על פי שרעיון ההתנגדות המזויינת הוטמע כמרכיב מרכזי בזהות הלאומית הפלסטינית, המאמצים לממשו מאמצע שנות ה-60 שבו והדגישו את נחיתותם הצבאית והפוליטית של הפלסטינים מול יכולותיה של ישראל, חרף המעורבות הצבאית והמדינית של העולם הערבי בסכסוך. ההתנגדות גבתה מהחברה הפלסטינית מחיר עצום במונחים של הרוגים ופצועים, כמו גם קרוב למיליון פלסטינים שנאסרו ונידונו

למאסר תחת שלטון ישראל בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה, חלקם לשנים רבות ואף למספר רב של מאסרי עולם בבתי הכלא בישראל.⁷

בעקבות אובדן הבסיס הטריטוריאלי של ארגוני הגרילה בלבנון ב־1982, ולנוכח הסתלקותן של מדינות ערביות ממחויבות מעשית לעניין הפלסטיני ואף כינון יחסי שלום בין כמה מהן עם ישראל, איבדה התנועה הלאומית הפלסטינית בהנהגת אש"ף/פתח את האופציה הצבאית ונגררה בעל כורחה להעדיף שימוש בדיפלומטיה על פני מאבק מזוין. מציאות זו סיפקה את המניע לצמיחת חמאס כהנהגה חלופית שקידשה (מחדש, יש לומר) את עקרון ההתנגדות האלימה שזנח פת"ח, הפעם בגרסתה האסלאמית-ג'האדיסטית.

עשרים השנים האחרונות שעברו על רצועת עזה ייצגו במידה רבה את היפוכו של התהליך, שהחל לאחר חתימת הסכמי אוסלו והסתתים באנתפאדה השנייה: לאחר יציאתה החד־צדדית של ישראל מהרצועה (2005) נוצרה לכאורה האפשרות לקיום שלטון עצמי ללא נוכחות ישראלית. השתלטות חמאס על עזה שנתיים לאחר מכן הביאה להיווצרות מובלעת עצמאית, לכאורה, שבראש מעייניה עמד המשך המאבק הצבאי נגד ישראל, בסיוע צבאי וכספי מצד מדינות שונות במזרח התיכון, איראן בפרט.

בין 2006–2023 חוותה רצועת עזה סבבים חוזרים של לחימה שבמהלכם הפעילה ישראל את מיטב יכולותיה נגד יעדים צבאיים ואזרחיים - בהם נהרגו ונפצעו, לצד מנהיגים אזרחיים וצבאיים של ארגוני הג'האד, אלפים מהתושבים הבלתי מעורבים ברצועה (2023 OCHA). בסבבי לחימה אלה הפגינה ישראל את עליונותה הצבאית והמחישה את חוסר האונים היחסי של חמאס נוכח המצור היבשתי והימי שהטילה עליו; אי היכולת להביא לשחרור אלפי האסירים בבתי הכלא בישראל, כל שכן המשך הקיפאון המדיני, כשברקע האזורי גוברת הנכונות של מדינות ערביות לכונן נורמליזציה עימה. אף שעזה הצליחה לפתח יכולת צבאית בדמות רכש ופיתוח של נשק תלול מסלול בעל טווח מספיק כדי לאיים על מערב ירושלים, גוש דן, נתב"ג

7 סטטיסטיקה, כמעט כל משפחה בגדמ"ע ורצועת עזה חוותה מאסר של לפחות אחד מבניה. לפי דו"ח מ-2007 שפרסם עדאלה, המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל, בהתבסס על שירות בתי הסוהר בישראל, כ-700 אלף פלסטינים עברו מאסר מאז 1967 (עדאלה 2007). ר' גם Addameer 2013; שקד 2018.

ואף על חיפה, יכולותיה הטכנולוגיות של ישראל בהגנה מפני נשק רקטי צמצמו את השפעתו של נשק זה למינימום, על כל התסכול הכרוך בכך.

ההכרה בנחיתות הצבאית מול ישראל והלקח מהעמידה לבד מול ישראל במבצעי "עופרת יצוקה" (2008), "עמוד ענן" (2012), "צוק איתן" (2014) וסבבי לחימה קצרים אחרים, עמדה ביסוד היוזמה של מנהיגי חמאס, לפחות מאז תחילת 2018, ליצור "חזית התנגדות" משותפת שתכלול את איראן וחזבאללה, ובהמשך - בהנהגתו של קאסם סלימאני, מפקד "כוח קדס" האיראני—גם מיליציות שיעיות בעיראק, תימן וסוריה. המטרה העזתית של ברית אסטרטגית גלויה ומוצהרת זו היתה להעניק ביטחון לחמאס ולהכפיל את כוחה פי כמה וכמה, כך שישאל תצטרך לשקול היטב את השימוש בכוח נגדה בעתיד. דמויות בולטות בחמאס, ובראשם צאלח אלעארורי, סגן ר' הלשכה המדינית של חמאס, נפגשו עם בכירים איראניים בטהראן וכן עם הנהגת חזבאללה עד קרוב מאוד למתקפת 7 באוקטובר, כנראה בלי לקבל התחייבות מצד האחרונים להשתתף במתקפה המתוכננת, שמנהיגי חמאס כה קיוו להשיג (חמאס 2018).

לעומת אי הבהירות בנוגע למידת המחויבות של איראן וחזבאללה לפעולה משותפת עם חמאס נגד ישראל, במאי 2021, במסגרת המהומות שאירעו בערים המעורבות בישראל ובמזרח ירושלים רשמה חמאס הצלחה מרשימה ביצירת "אחדות הזירות" של כלל מרכיבי האוכלוסייה הפלסטינית שממערב לירדן, על רקע המתוחות סביב מתחם אלאקצא ובשיח ג'ראח בירושלים. הצלחה זו השתקפה היטב בתוכניות המתקפה שלה שנתיים לאחר מכן, שבהן נועד תפקיד פעיל לפלסטינים אזרחי ישראל, תושבי מזרח ירושלים והגדה המערבית (חמאס, האסטרטגיה ההולמת, ל.ת.; סנואר 2022).

לעומת החשש הברור מפני מתקפה ישראלית נוספת שבה תעמוד חמאס לבדה, ראוייה לציון ההערכה של מנהיגים בחמאס לפיה אין לישראל יכולת לעמוד במתקפה בשתיים או יותר חזיתות, וכי במצב כזה אפשרית התמוטטות מהירה כפי שקרה להבנתם במלחמת יום הכיפורים ובאינתיפאדה השנייה. ההסבר שנתנו לכך הוא שהיהודים יושבים בארץ שאינה מולדתם, וכי "לכל אחד יש שני דרכונים" (חמאס 2018). דימוי זה קיבל ביטוי מובהק במסר כתוב של איש חמאס שנמצא בבארי לאחר 7 באוקטובר, ובו אזהרה בנוסח "עוד נבוא להרוג אתכם, הסתלקו מאדמתנו לפני שיהיה מאוחר מדי".

הסברים (היבטים) חברתיים ופסיכולוגיים

בכל אדם יש פוטנציאל של רוע והרסנות, אלא שהוא בדרך כלל חבוי או מרוסן ואינו בא לידי ביטוי אלא בנסיבות מיוחדות של התפרצות פתאומית אלימה, כתוצאה מהצטברות גורמי רקע חברתיים ופוליטיים, ומשכנוע עמוק בנחיצותה כדי להסיר איום קיומי המעניק לכאורה לגיטימציה להשמדת האויב המסכן את עצם קיום ה"אני". דוגמאות בולטות לכך הן גרמניה הנאצית ושואת העם היהודי; תורכיה ורצח העם הארמני; רצח בני הטוטסי על ידי בני ההוטו ברואנדה; ולאחרונה מעשי הטבח והזוועה ההמוניים בבני הרוהינגיה המוסלמים בהשראת נזירים בודהיסטים במיאנמר. כל המקרים הללו עונים להגדרה של "רצח עם" (ג'נוסייד) שקדמה להם דמוניזציה של הצד האחר והפיכתו לאויב קיומי – "אנחנו או הם".

אלימות קיצונית מאפיינת גם מקרים של התפרצות המונית של הקבוצה המדוכאת והחלשה נגד הצד המזוהה עם מעשי עוולה, ניצול והשפלה. במרידות איכרים או עבדים נגד אדוניהם נעשה שימוש בכל כלי אפשרי, כולל קלשונים, גרזינים ואלות, כדי לנקום, להכאיב ולהשפיל את הקבוצה השלטת חרף הידיעה שהתגובה תהיה בסופו של דבר חשבון קשה ומרה (Roper 2025). ג'יימס סקוט, המזוהה יותר מכל חוקר אחר עם אופני התנגדותו של החלש לשלטון מדכא, העיר שאף כי קבוצות מופלות או מדוכאות נוטות להימנע מהתקוממות מזוינת בשל הסיכונים הכרוכים בכך, יש מצבים שבהם יבחרו בחלופה של "התקוממות חסרת תקווה" במקום להשלים לאורך זמן עם העוול. זאת, מתוך הבנה שהשלמה תוביל ממילא לחיסולה של הקבוצה או למות חבריה. במצב כזה, התקוממות נתפסת כהגיונית כי עדיף למות תוך מאבק כדי לתת ביטוי להתנגדות, ולהותיר ציון דרך היסטורי יותר מאשר מתוך ציפייה לשרוד (Scott 1976, 195).

חרף עדויות מוסמכות כי לכוח הצבאי של חמאס ניתנו הנחיות ברורות לרצוח, להשפיל ולהתעלל בגופותיהם של גברים, נשים וילדים, לשרוף בתים על יושביהם ואף להציג לראווה את מעשיהם, יש להניח שבעיצומה של המתקפה נוצרו תנאים שהמריצו נקטת צעדים מסוג זה ואף חמורים יותר. אף שהדבר אינו ניתן למדידה, אפשר להניח ששנים של מצוקה, מוות של בני משפחה ומכרים בהתקפות ישראליות חוזרות ונשנות, תחושת מחנק אישית, כלכלית וחברתית תחת ממשלת חמאס והסגר שהטילה ישראל ביבשה ובים, יצרו משקעים של כעס ושנאה שביקשו להם מוצא בנקמה בישראלים כקבוצה, בלי קשר למידת מעורבותם הישירה ביצירת המצוקה שחוותה האוכלוסייה ברצועת עזה זה שנים. יתרה מכך, אפשר להניח כי הסגר

מחד גיסא, והמודעות לתלות המוחלטת בישראל באספקת מים, חשמל, מצרכי מזון, תרופות ותעסוקה מאידך גיסא, העצימו את רגשות ההשפלה, העלבון, הזעם והשנאה כלפי האויב, המעניק לתושבי הרצועה צרכים חיוניים במשורה תוך שימור התלות בו. יותר מכל תנועת התנגדות אחרת בהיסטוריה של הסכסוך, הבינו מנהיגי חמאס היטב את הפוטנציאל הטמון ברגשות הזעם והבושה של הדור הפלסטיני הצעיר, במיוחד זה שצמח במחנות הפליטים בגדה המערבית, ברצועת עזה ובלבנון, על ההשפלה רבת השנים ותחושות המיאוס כלפי המנהיגים הערביים המושחתים.

תפקיד מרכזי בהקשר זה מילא עארורי, שבעקבות שחרורו מהכלא בישראל ב-2007, לאחר 15 שנות מאסר, אמר בריאיון לכתבת בריטית: "התפקיד שלנו הוא להשאיר את הפלסטינים קיצוניים. אנחנו חייבים להשאיר אותם כועסים" (Maddox 2024). מאז שחרורו שוב מהכלא בישראל ב-2011, ועד חיסולו בינואר 2024, פעל עארורי כדי לתרגם רגשות אלה לאליומות מהפכנית ונכונות להקרבה עצמית למען המולדת, במסגרת תשתיות צבאיות פלסטיניות בלבנון ובגדה המערבית, נוסף על זו של רצועת עזה, שמהן יהיה אפשר לפעול נגד ישראל.

מראשית המפעל הציוני זיהו מנהיגיו את יסוד השנאה ביחסם של הערבים בארץ-ישראל. כך דוד בן-גוריון ב-1910, שנים אחדות לאחר עלייתו לארץ (שגב 2018, 108-110). שנים אחדות לאחר קום המדינה נתן לכך ביטוי חריף במיוחד הרמטכ"ל משה דיין, מהבודדים בהנהגה הישראלית באותן שנים שביטא הכרה באחריותה של ישראל ליצירת בעיית הפליטים הפלסטינים במלחמת העצמאות. דווקא משום כך, הוא תרגם את המציאות שנוצרה לאחר המלחמה כהכרח שישראל תתמיד לאחוז בנשק ולהיות מוכנה לגרוע מכול, כמרכיב יסודי בתפיסת הביטחון שלה. בהספד המכונן שנשא באפריל 1956 על קברו הטרי של רועי רוטברג, רכז הביטחון של קיבוץ נחל עוז שנרצח בבוקרו של היום בידי מסתננים מעזה (למעשה שלוחי המודיעין המצרי במארב יזום), אמר דיין: "אל נטיח היום האשמות על הרוצחים. מה לנו כי נלין על שנאתם העזה אלינו? שמונה שנים הם יושבים במחנות הפליטים אשר בעזה, ולמול עיניהם אנו הופכים לנו לנחלה את האדמה והכפרים בהם ישבו הם ואבותיהם... מעבר לתלם הגבול גואה ים של שנאה ומאויי נקם המצפה ליום בו תקהה השלוח את דריכותנו" (דיין 1956). דבריו מתכתבים עם הודעתו של מוחמד צ'יף בבוקר 7 באוקטובר, ובה תיאר את מתקפת חמאס כהתפוצצות זעם של בני חורין שהחליטו לשים קץ למצב הנמשך של עינויים והשפלה והנחה את הלוחמים: "הרגום באשר תמצאום, וגרשום מן המקום אשר עמנו גורש ממנו" (צ'יף 2023).

שיחת הטלפון המוקלטת⁸ של איש חמאס צעיר עם הוריו ברצועת עזה בעיצומה של המתקפה על יישובי עוטף עזה שבה השתתף, מייצגת שורה של מקורות אידיאולוגיים ופסיכולוגיים למעשי הרצח ההמוניים של אזרחים ישראלים ולהתקבלותם ברגשות שמחה וגאווה בחברה הפלסטינית. "אבא, אני מדבר ממפלסים. פתח את הווסטאפ שלי עכשיו ותראה את כל ההרוגים... כמה הרגתי במו ידי. בנך הרג יהודים. זה בתוך מפלסים... אני מדבר איתך מהטלפון של אישה יהודייה. הרגתי אותה ואת בעלה. הרגתי עשרה במו ידי, אבא. עשרה במו ידי... פתח את הווסטאפ ותראה כמה הרגתי, אבא... הרגתי עשרה. עשרה במו ידי. הדם שלהם על הידיים שלי. שים את אמא על הקו... אני נשבע, עשרה במו ידי, אמא... אבא, לך בחזרה לווסטאפ עכשיו, אני רוצה לעשות שידור חי ממפלסים. אמא, הבן שלך גיבור". בשיחה עם אחיו אמר: "עלאא: אני במפלסים... אני הראשון [שנכנס] בחסותו ועזרתו של אללה". האח משיב לו: "חזרו, חזרו", ולכך עונה אחיו: "מה זה חזרו? אין חזרה. זה שהאדה או ניצחון. אמי ילדה אותי למען הדת... איך אחזור?" (הקלטה 2023).

הבן חולק לעצמו שבחים, תוך שהוא בסערת רגשות, על שרצח עשרה יהודים כשהוא מדגיש לא פחות משבע פעמים שעשה זאת במו ידיו, ונשבע על כך. הוא חוזר ומבקש מבני משפחתו לצפות בהרוגים בווסטאפ כדי לשתפם בגודל המעשה שעשה. דבריו לאחיו כי לא נולד אלא למען הדת וכי אין דרך חזרה אלא מות קדושים (שהאדה) או ניצחון, מתכתבים עם ההכוונה הרעיונית שהנחילה חמאס לאנשי עז אלדין אלקסאם. האב מקבל את דברי בנו בקריאות "אללה אכבר", והוא והאם מאחלים לו שהאל ישמור עליו ויחזירו הביתה בבטחה. ההתרגשות העצומה שבה מתנהלת השיחה משני צידי הקו ממחישה אולי יותר מכול את הכוונה ותחושות הסיפוק והגאווה שבה רצחו אנשי חמאס אזרחים יהודים בלי הבחנה.

רצונו העז של איש חמאס במפלסים להציג בפני משפחתו את הישגיו בשידור חי עולה בקנה אחד עם תכנון המתקפה של חמאס, שבה נכלל יסוד תקשורת-תודעתי מובהק של פרסום מעשי ההרג וההתעללות כחלק מתוכנית ליצירת אפקט של זעזוע בצד הישראלי. כוונות אלה באו לידי ביטוי בדימויים שהנחילה חמאס לתומכיה במהלך השנה שקדמה למתקפה, במטרה להעצים את רושם המכה שתנחית על ישראל ואת הבוקה ומבולקה שתשתרר כתוצאה מכך בצד הישראלי. אכן, בטקסיום

8 ההקלטה נמצאה על טלפון של אישה שנרצחה יחד עם 12 חברים אחרים וכן שישה עובדים תאילנדיים בקיבוץ כיסופים (התרגום מערבית של המחבר).

השנה 35 לייסוד חמאס (14 בדצמבר 2022), שעמד בסימן הסיסמה "באים במבול רועם" (אאתון בטופאן האדר), דימו דוברי חמאס את המתקפה הצפויה ככוח טבע. כמו שהמבול בימי נוח בא לטהר את פני האדמה מפני הרוע - כך גדודי עז אלדין אלקסאם באים כמו מבול ש"ישטוף את פני האדמה ויטהר אותה מטומאת הציונים" (אבו שמאלה 2022).

כמו כן, באימונים לקראת ההתקפה תרגלו בחמאס שידור פעולות הכוחות התוקפים למפקדותיהם כדי שאלה יפוצו אותם בתקשורת הבין-לאומית. לשם כך הם צוידו במצלמות גוף ובטלפונים סלולריים שנועדו להעביר בזמן אמת תמונות מזירות הלחימה והרצח, כמו גם את עצם התנועה בתוך שטח ישראל תחת הקריאה "חוזרים הביתה". מגמה זו והחתירה להצגתם בפומבי של תמונות הנטבחים בידי כוחות חמאס, השתקפו בין השאר במהלך אימון גדוד דרג' תופאח ב־6 בספטמבר 2023 במוצב עין ג'אלות בח'אן יונס. בדיווח של הדרג הלוחם על טבח "חזירים ציוניים" ניתנה הוראה לצילום דחוף של הטבח והעברתו לדרג הפוקד (קסאם 2023). נוסף על האמור לעיל, ואף ששימוש בסמים אסור על פי ההלכה האסלאמית, נראה שלפחות לכמה מלוחמי חמאס שהשתתפו במתקפה סופקו כדורים של סם ממריץ במטרה לעודדם לרצוח, להתעלל בגופות ולבצע מעשי אונס ללא רתיעה (דוח חקירת שבוי).

חינוך ואינדוקטרינציה אידיאולוגית-דתית

חינוך לאלימות כאידיאולוגיה הוא אולי ההרסני ביותר מבין "השדים הפנימיים", משום שלעיתים קרובות היא מופנית כלפי קבוצה או מדינה מוגדרת (Pinker 1968-671, 2012). כתנועת התנגדות דתית-לאומית, חרתה חמאס על דגלה את שחרור פלסטין באמצעות ג'האד, ועל כן חינוך ואינדוקטרינציה דתית הם לחם חוק לכל חבר בתנועה, ובמיוחד אלה המשתייכים לזרוע הצבאית שלה. אלה האחרונים עוברים הטפה דתית כמרכיב מהותי בהכשרתם כלוחמים מאמינים, המוכנים להקריב את חייהם למען אללה והאסלאם. אחד הביטויים המובהקים להבנת הפעולה הצבאית של המוסלמי המאמין כחלק מזהותו הדתית היא הקריאה "אללה אכבר" המלווה שיגור רקטה או ירי על האויב. חינוך לג'האד והקרבה עצמית היה מרכיב מרכזי בהכשרת חברי הזרוע הצבאית ללחימה ביהודים על בסיס הקוראן והחדית' (משעל 2024).⁹

9 לדברי משעל, רוב מבין כ-1000 לוחמי נוח'בה, שהיו כוח הפריצה הראשון לעבר ישראל, ידעו את

בהקשר זה עברה התאולוגיה המוסלמית התפתחות היסטורית ליניארית של דמות היהודי מאז הופעת הנביא מוחמד במאה ה-7 - לבד מתקופה קצרה לאחר ההג'רה לאלמדינה, שבה התקיימה ברית בין הנביא לשבטים היהודיים בחג'אז - ועד הופעת האסלאם הפוליטי בימינו. הדבר משתקף גם באסלאם הג'האדיסטי-פלסטיני, שחידד והקצין עמדות בכתובים, בהטפה ובחינוך הדור הצעיר כפן של התעצמות הגורם הדתי בסכסוך עם ישראל ובמרכזו המאבק על השליטה במתחם הר הבית אלאקצא.

כל אלה משתקפים בפרשנויות הלכתיות שאימצו ארגוני ג'האד, ובהם הפלסטיניים, וסתר או סטו מהנורמות המקובלות על פי המסורת הקלסית. כך, שורת פיגועי ההתאבדות שביצעו מפגעי חמאס בפברואר-מרס 1996 גררה ויכוח פוליטי-תאולוגי, מלווה בפסקי הלכה (פתוה), בין אנשי דת תומכי אש"ף והרשות הפלסטינית למקביליהם הפלסטינים שתמכו בפעולות של חמאס. הראשונים פסקו שפעולות אלה נגד אזרחים חסרות ממד של מסירת הנפש למען האסלאם (אסתשהאד) ובמשתמע, מדובר בהתאבדות (אנתחאר), המנוגדת להלכה האסלאמית. מנגד, העניקו אנשי דת מוסלמים בכירים, פלסטינים ושאנים פלסטינים, הכשר הלכתי לפעולות אלו בהיותן תגובה צודקת על הכיבוש והדיכוי הישראלי, כולל הצדקה של הרג נשים וילדים בטענה שהנשים יולדות את אלה שיהפכו עם הזמן לחיילים ולחלק בלתי נפרד מהצבא המדכא שכבש את ארצם של המוסלמים - ועל כן מבצעי פעולות אלה ראויים להיחשב כמי שמסרו את נפשם על קדושת האסלאם. פסקי הלכה אלו קובצו בספר שמטרתו המוצהרת הייתה להפריך את הטענה בדבר פגיעה באזרחים ישראלים חפים מפשע ולבסס את הלגיטימיות ההלכתית של פעולות אלו (תכורי, 1997; 76-77; Mishal and Sela 2006).

חידוש פעולות ההתאבדות במהלך האנתפאדה השנייה על ידי חמאס והג'האד האסלאמי, שאליהם הצטרף גם פת"ח תחת השם "גדודי חללי אלאקצא", עורר מחדש מחלוקת פומבית בחברה הפלסטינית בעד ונגד פעולות מסוג זה. המתנגדים הציגו נימוקים מעשיים של היעדר תרומה, ואף גרימת נזק לעניין הפלסטיני, בעוד רבים אחרים הצדיקו אותן מנקודת מבט מוסרית כתגובה צודקת על הכיבוש והדיכוי הישראלי. הוויכוח בסוגיה זו קיבל ממד הלכתי מובהק בעקבות פיגוע התאבדות ראשון שביצעה פלסטינית בשם ופא אדריס בירושלים. למרות הסתייגויות הלכתיות

מעצם יציאתה של אישה מוסלמית מביתה לבדה לצורך פעולה כזו, הצדיקו את המעשה אנשי הלכה ופרשנים, אסלאמיסטים ואחרים, בנימוק שהיה זה מעשה ג'האדי מובהק של מסירת הנפש למען האסלאם, שבתנאים של כיבוש אדמה מוסלמית ידי לא מוסלמים הוא חובה המוטלת על כל פרט, גבר ואישה. בעקבות הפיגוע יצאה התקשורת בעולם הערבי מגדרה בהרעפת שבחים על מעשה ההקרבה העצמית, כמופת למאבק לאומי בלתי מתפשר ומקור גאווה לעולם הערבי-מוסלמי כולו (ממר"י 2002; Yadlin 2002).

כפי שציין אחד מלוחמי חמאס ששבה צה"ל ב-7 באוקטובר, אם בעבר שלטה ההטפה הדתית (דעוה) בזרוע הצבאית, במשך השנים התהפכו היוצרות והזרוע הצבאית השתלטה על הדעוה, למרות העדר הכשרה הלכתית אצל רבים מאנשיה. לדבריו, אנשי הדת שהדריכו את חמאס בעשורים הראשונים, כמו השיח'ים אחמד יאסין ונזאר ריאן, הקפידו על שמירת הנורמות המקובלות באסלאם בנוגע למותר והאסור בלחימה בכופרים, כלומר איסור על הרג נשים וילדים. אף שטענה זו מופרכת לחלוטין לנוכח פעולות ההתאבדות הרבות שעשו חברי חמאס והג'האד האסלאמי נגד ישראל, בהן נרצחו גם נשים וילדים, השבוי טען כי בשנים האחרונות צמחו באגף הצבאי של חמאס אנשים בעלי תפיסה דתית קיצונית, שקיבלו את הכינוי הנלעג "שיח'ים של חנויות" (שיח' אלדכאכין). אלה סטו מהנורמות שהיו מקובלות על האבות המייסדים של התנועה, ונתנו פרשנות מרחיבה בכל הקשור להרג של יהודים ללא הבחנה, כריתת ראשים של נשים, זקנים, ילדים וגברים, התעללות בגופותיהם ואונס נשים (דו"ח חקירת שבוי). ב-2015 הוציא דיקן הפקולטה ללימודי הקוראן באוניברסיטת עזה פסק הלכה שנתן הכשר להרג נשים וילדים (יאזג'י 2015).

האינדוקטרינציה הדתית בחמאס נועדה להפוך את האמונה ביעוד הג'האדי של הלוחמים לחלק בלתי נפרד מזוהותם ולהטמיעה כתורת לחימה שהיא תנאי לניצחון. הלוחמים היו אמורים להפנים את ייחודם ככאלה המשתוקקים ללחימה והקרבה ולמות מות קדושים, לעומת "היהודים האוהבים את החיים, הפחדנים הנלחמים מאחורי גדרות וביצורים". הקרבת החיים למען אללה מוצגת כערך עליון שבצידה הגמול של חיים בגן עדן, שם ממתינות לשהיד הבתולות "יפות העין" (פז, 1998, 26, 30). בין הדברים שנכללו באינדוקטרינציה היו קביעות שנועדו לעורר מוטיווציה להרג ושחיטה, תוך ציטוט דברים המיוחסים לח'אלד בן אלוליד, כובש ארץ ישראל וסוריה בראשית ימי האסלאם במלחמתו באימפריה הביזנטית. בחמאס ציטטו את דבריו תוך הסבת זהות האויב מהביזנטיים ליהודים: "אנו אנשים שאוהבים לשתות דם... ואין דם טוב יותר מדם היהודים, לכן באנו [לשתות את דמם]".

החינוך של לאנשי הזרוע הצבאית של חמאס כלל גם דברים מבית מדרשו של שיח' עבדאללה עזאם, תאולוג ממוצא פלסטיני שחולל את תנועת ההתנדבות לג'האד באפגניסטן בשנות ה-80 של המאה ה-20, והפך מקור השראה וחינוך בשורות עז אלדין אלקסאם. לפי עזאם, "ההיסטוריה נכתבת בדם... העוצמה והתהילה נבנות על גבעות של גולגולות וקטעי אברים (אשלאא)". הדם הוא תנאי להשגת צדק ודתו של אללה לא תנצח בלי דם וקטעי אברים (עז אלדין אלקסאם, מדרך להעלאת המורל).

מעבר להנחיות המפורשות לרצוח, להתעלל ולשרוף, המיוחסות לסנואר (ר' לעיל), מרכיב חשוב בגישת חמאס למתקפה נגד ישראל היה הצדקתה והסברתה כתגובה על שורה של עוולות מצד ישראל כלפי הפלסטינים. באיגרתו הקולית בבוקר 7 באוקטובר עמד מוחמד צ'יף על "פשעי שלטון הכיבוש... בייחוד בירושלים ומסגד אלאקצא". אלה כללו לדבריו פשיטות על מתחם אלאקצא וחילול קדושתו בנעלי חיילי הכיבוש והכנסת כלבים אליו, תקיפת "נשות אלרבאט" (נשים מוסלמיות שהפגינו נוכחות במתחם אלאקצא במסווה של לימודי דת, כמשקל נגד לביקורים של יהודים בעלי כוונות להתפלל במקום) וכן ילדים וזקנים. כמו כן הליו על חסימת הגישה להר הבית בפני מוסלמים שביקשו להגיע לתפילה, לעומת קיום טקסים ותפילות של יהודים כמו תקיעת שופר באלאקצא, השחתה של ספרי קוראן, גזל בתים ונכסים, החזקת אלפי אסירים הסובלים עינויים, מחלות סופניות והשפלה ונמקים בכלא. מעל הכול - המצור המתמשך על הרצועה, בתמיכת ארצות הברית ומדינות המערב (צ'יף 2023). דבריו מדגישים את ההקשר ההיסטורי, החברתי והפסיכולוגי של הסכסוך, ויוצרים קשר סיבתי ישיר בין האסונות שהמיטה עליהם ישראל - גירוש ופליטות, כיבוש מתמשך מלווה בדיכוי, הרג וחורבן - לבין מעשי הזוועה של 7 באוקטובר.

בד בבד דאגה הנהגת חמאס לטשטש את אחריותה למעשי הרצח וההתעללות באזרחים הישראלים. בריאיון לרשת אלג'זירה, חמישה ימים לאחר מתקפת חמאס, טען אלעארווי כי הכוחות הישראליים הפעילו "נוהל חניבעל", שהביא לנפגעים רבים בצד הישראלי (Arouri 2023). תדורך בכתב יד שהוכן עבור אלעארווי ונמצא בעזה כלל אף הוא טיעונים שנועדו לטשטש את מעשי הטבח וההתעללות באזרחים: המתקפה של חמאס הייתה בבחינת פעולת מנע; המטרות העיקריות היו צבאיות - לרסק את מפקדת אוגדת עזה ולהשתלט על כל המוצבים בעוטף עזה; והוראותיו של צ'יף היו ברורות: אסור לפגוע בנשים וילדים, על פי עיקרי ההלכה האסלאמית; ואזרחים שנכנסו לישראל מעזה בעקבות פריצת הגבול הם שגרמו לשינוי אופי הלחימה ולקיחת השבויים (צ'יף בכתב יד 2023).

הנחיות מפורשות להרג והתעללות

לחינוך והאינדוקטרינציה של לוחמי חמאס נוספו אימונים צבאיים שהתקיימו עד קרוב ל-7 באוקטובר, שם תרגלו את תוכנית המתקפה על קיבוצי העוטף במתווה שכלל משימה של "טבח... חזירים ציוניים" ורצח של "כל תושבי הקיבוץ" (קסאם 2023; הראל 2023). ההנחיות המפורשות המיוחסות לסנאור להפעיל אלימות קיצונית מקבלות משנה תוקף מתחקירי שבויים ומסמכים שנמצאו ברשות התוקפים.

לדברי אחד השבויים, היו מפקדים שהתירו לאנשיהם לרצוח את כל היהודים, לערוף את ראשיהם של גברים, נשים וילדים, וחרף האיסור ההלכתי אף לבצע מעשי אונס (דוח חקירת שבוי). לא מצאתי תימוכין לטענתו של חוקר טרור ידוע כי ניתנו הנחיות מפורשות לבצע מעשי אונס, כולל לימוד המילים בעברית שיש לומר לקורבן האונס, כמו "להתפשט" ו"לפשק רגליים" (Ranstorp 2024). דוחות ותחקירים יסודיים של גופים התנדבותיים וכן של האו"ם הגיעו למסקנה כי בהיקפם ודרך מימושם, מעשי האונס לא היו מקריים, אלא נשק שהופעל בשיטתיות בהתאם לדפוס המוכר בסכסוכים אתניים (Ben-Nun 2025).

על גופת מפקד זוטרי נמצא טקסט של דבר המפקד לחייליו, ובו נאמר שהטיפול הראוי באויב (היהודי) הוא התזת ראשים ועקירת הלבבות והכבדים, כפי שהמוסלמים נהגו ביהודי חג'אז, בני שבט קוריט'ה באלמדינה, והרג הלוחמים ושבי הנשים והילדים כפי שנעשה בקרבות ח'יבר. זו דוגמה לאימוץ הגרסה המסורתית על טבח בני קוריט'ה, שלפי המקור המוקדם ביותר של האירוע (אלסירה לאבן אסחאק), נערך בכל הגברים של השבט היהודי לעיני הנביא מוחמד, והפיכת הנשים והילדים לעבדים. בשל היותו תקדים היסטורי, הפך תיאור זה לנורמה מרכזית בתורת המלחמה הצודקת באסלאם, ומכאן ההישענות עליה מצד ארגוני ג'האד, בהם חמאס, שמבקשים להצדיק את יישום אותם מאפייני טבח כלפי ישראלים או כופרים וסוטים אחרים. זאת, אף שמחקר היסטורי מטיל ספק בתיאור המעשה וטוען שרק מנהיגי השבט הוצאו להורג (Arafat 1976). הכלל שאין לפגוע בנשים וילדים הופיע גם בכתובים שנמצאו ברשות חמאס והוסבר כך: לא הכפירה, אלא היכולת להילחם היא שמצדיקה הרג. בהתאם לכך, בספרון הדרכה לכל לוחם ג'האד, נרמז שמותר להרוג נשים מכיוון שהן עלולות להיות מאומנות ולהרוג את הלוחם הג'האדי, או שאינן צנועות (פרצות) ועל כן אין לקחתן בשבי (חמאס, מה שכל לוחם ג'האד חייב לדעת).

בנאום מג"ד החוף לחייליו נאמר, תוך ציטוט דברי המח"ט: "נהרוג אתכם, נטבח בכם, נגרש אתכם, נסלק אתכם מאדמותינו, נוציא במו ידינו את האסירים שלנו מבתי הכלא שלכם ונסיר את המדינה הטמאה שלכם עד שיונפו עליה דגלי אללה אכבר" (מסמך שנמצא על גוף לוחם חמאס, ל.ת.). אחד המג"דים, אבו חסן אלצלבי, שהוא גם שיח', התיר לאנשיו לרצוח יהודים, לרסק את גולגולותיהם ולכרות את ראשיהם ללא הבחנה בין נשים, ילדים, תינוקות וגברים (דוח חקירת שבוי).

סיכום

מעשי רצח המוניים, אונס והתעללות בגופות האויב נעשו בהיסטוריה המודרנית בהקשרים של אלימות ביחסי כובש ונכבש, סכסוך צבאי-פוליטי או אתנו-לאומי, עם או בלי מניע דתי. במקרה שלפנינו הטבח ומעשי הזוועה שעשו חמאס היו מכוונים וחלק בלתי נפרד מתוכנית שאפתנית שנועדה לזעזע את אושיות המדינה והחברה בישראל, לשבור את תחושת הביטחון שלהן ולמוטט את מערכות השליטה הצבאיות והאזרחיות. אם כצעד לקראת שחרור פלסטין, אם כדי להחזיר את העניין הפלסטיני לסדר היום האזורי והבין-לאומי.

טענתי המרכזית במאמר זה היא שאין די בהוראות הברורות של מנהיגות חמאס לרצוח אזרחים וחיילים ישראלים, להתעלל בגופותיהם, לשרוף בתים על יושביהם ואולי אף לאנוס נשים, כדי להסביר את ממדי האכזריות של מתקפת 7 באוקטובר. גם אין די בצידוקים הפוליטיים והדתיים שהציגו דוברי חמאס לכך, בלי משקעי העוינות ההיסטורית של האסלאם כלפי היהודים והשנאה כלפי ישראל. אלה ניזונו מהיסטוריה ממושכת של פליטות, כיבוש ודיכוי של אוכלוסיית הרצועה, ובאו לידי ביטוי בהודעות פומביות של מנהיגי חמאס במטרה להצדיק את אופי המתקפה על ישראל.

אולם האכזריות המכוונת של מתקפת חמאס ומטרותיה מרחיקות הלכת שיקפו גם את חילופי הגברי בהנהגת חמאס ברצועת עזה ב-2017, שמכאן ואילך פעלה תחת מרותו של יחיא סנואר וחבריו, רובם ככולם בוגרי בתי הכלא בישראל. אישיותו האלימה של סנואר, נטייתו לפעול עצמאית מהנהגת החוץ של התנועה, בצד חשיבתו הדתית המשיחית, ייצגו טיפוס שונה בתכלית מקודמו בהנהגת הרצועה, אסמאעיל הניה, והן עשויות להסביר את אופי הפעולה ויעדיה. סוגיה זו ראויה למחקר נפרד על בסיס מידע עובדתי שכיום אינו זמין, על התנהלותו האישית של סנואר ומערכת

יחסיו עם ההנהגה הצבאית והמדינית של חמאס מאז לקח לידי את שרביט הנהגת הרצועה עד להריגתו בידי צה"ל במהלך המלחמה.

במקורות למאמר זה בולטת נוכחותן של מסורות, פרשנויות דתיות ומורשת היסטורית, בתהליכי ההבניה שנקטה חמאס בחינוך ובהדרכה של לוחמיה. החינוך לאידיאולוגיה היונקת מערכים אסלאמיים של ג'האד והקרבה עצמית, עם כל התגמולים הצפויים לנופלים בגן העדן, הפכה עבור המשתתפים במתקפת חמאס לציווי עליון וחלק בלתי נפרד מזהותם האישית והקיבוצית.

דומה כי עומק הרבדים התודעתיים הניזונים ממסורות חברתיות, תאולוגיות ופוליטיות, שהתפתחו במשך מאות בשנים של עימותים בין עמי האסלאם לאויביו - יהודים כנוצרים - טוענים במשנה תוקף את השכנוע בצדקת המעשה ומשמעותו האפוקליפטית מעבר לתנאים שמכתיבה המציאות החברתית והפוליטית של סכסוך מדמם בן יותר ממאה שנים.

תודתי נתונה ליצחק רייטר ולערן צדקיהו של ששיתפו אותי בתובנותיהם בנושא המאמר.

מקורות

עברית וערבית

אבו שמאלה, פאיז (2022). למאד'א הם אתון בטופאן האדר. פלסטין און ליין, 13 בדצמבר, 2013. <https://felesteen.news/post/124211>

[אבן אסחאק] (ללא שנת הוצאה). אל-סירה (ללא מקום הוצאה).

ברטל, שאול (2025). המשבר הפנימי בישראל בראיית חמאס. מרכז בגין סאדאט למחקרים אסטרטגיים, 15 במאי, 2025. <https://besacenter.org>

ברק, אורן ועמי פדהצור (2023). חמאס, טרור ושחקנים לא-מדינתיים אלימים. הפורום לחשיבה אזורית, 1 בינואר 2023. <https://www.regthink.org/non-state-actor>

גולדהגן, דניאל יונה (1998). תליינים מרצון בשירות היטלר: גרמנים רגילים והשוואה.

תרגום: איה ברזיר. תל אביב: ידיעות אחרונות.

דחוח-הלוי, יהונתן (2024). מנקודת המבט של חמאס: כך הבשילה ההחלטה לצאת למתקפת השבעה באוקטובר. המרכז הירושלמי לענייני חוץ וביטחון, 6 באוקטובר 2024. <https://jcpa.org.il/wp-content/uploads/2024/10/.pdf>

דיין, משה (1956). רב-אלוף משה דיין מספיד את רועי רוטברג ז"ל, 30 באפריל, 1956. את"צ

<https://www.idf.il/%D7%A8%D7%90%D7%A9%D7%99-%D7%94%D7%9E%D7%98%D7%94>

הקלטה (2023). אכזריות מוחלטת בהקלטה ששלח מחבל להוריו. לשכת העיתונות הממשלתית, אוקטובר 25, 2023. <https://www.il.gov.il/pages/he/swordsofiron102520233>

הראל, עמוס (2023). "סיימנו לרצוח את כל תושבי הקיבוץ": משפט שנאמר באימון ונקלט ב-8200 חודשיים לפני הטבח. הארץ, נובמבר 27, 2023.

<https://www.palestinechronicle.com/wp-content/uploads/2024/01/> . PDF

זהאר, מחמוד אל- (2020). כרה אליהוד ארת' תאריח'י. ע'זה: אלאדארה אלעאמה ללמכתבאת ואלמח'טטאת, וזארת את'קאפה אלפלסטיניה.

חביבי, אמירה (1970). אל-נזוח אל-ת'אני: דראסה מידאניה תחליליה לנזוח 1967. בירות: מנט'מת אל-תחריר אל-פלסטיניה, מרכז אל-אבחאת'.

חולתא, אייל (2023). מדוע הלך חמאס על כל הקופה? Ynet, 12 באוקטובר. <https://www.ynet.co.il/news/article/yokra13627197> ;2023

חמאס (1988). מית'אק חרכת אלמוקאומה אלאסלאמיה.

חמד, ג'ואד אל- (2001). אל-מג'אזר אל-צהיוניה דד אל-שעב אל-פלסטיני -1948. עמאן:

יאזג'י, צובחי אל- (2015). טלוויזיה אל-אקצא. ממר"י, 16 באוקטובר, 2015. <https://www.memri.org/tv/gaza-university-dean-quranic-studies-approves->

killing-jewish-women-and-children

משעל, ח'אלד (2024). למאד'א 7 אוקטובר. ראיון טלוויזיה עם תקי עמאר. 15 בינואר, 2024.

עארורי, צאלח אל- (2023). אלה הסיבות שבגללן פתחנו בטופאן אל-אקצא ותכננו [אמצעים] הגנתיים חזקים יותר מהתקפיים. Aljazeera.net, 12 באוקטובר 2023. [/https://www.aljazeera.net/news/2023/10/12](https://www.aljazeera.net/news/2023/10/12)

פז, ראובן (1998). התאבדות וג'האד באסלאם הרדיקלי הפלסטיני: הפן הרעיוני. תל אביב: מרכז דיין, אוניברסיטת תל אביב.

פאנון, פרנץ (2006). מקוללים עלי אדמות (מצרפתית: אורית רוזן), תל אביב: בבל. צ'יף, מוחמד אל- (2023). ח'טאב טופאן אל-אקצא. 7 באוקטובר, 2023. <https://1654998/node/ar/org.studies-palestine.www>

קניוק, יורם (2010). תש"ח. תל אביב: ידיעות אחרונות.

קרלסון, ג'ון רוי (1952). מקהיר עד דמשק. ירושלים: אחיאסף.

שגב, תום (2018). מדינה בכל מחיר: סיפור חייו של דוד בן-גוריון. ירושלים: כתר.

שקד, רוני (2018). מאחורי הכאפייה: הסכסוך מנקודת המבט הפלסטינית. תל אביב: ידיעות אחרונות.

תכרורי, נואף, אל- (1997). פעולות ההקרבה [אסתשהאד] במבחן הפרשנות [האסלאמית]. דמשק: מכתבת אל-אסד.

Addameer (2013). Annual Administrative Report. Ramallah, 2014. https://addameer.ps/sites/default/files/publications/ltqryr_ldry_2013_nskh_ltb.pdf

Addameer (2023). Statistics of Palestinian Prisoners. August 13, 2023. <https://www.addameer.ps/statistics/2023/08>.

Ahmad, Aisha (2019). "We Have Captured Your Women." *International Security*, 44 (1): 80-116.

Arafat, W.N. (1976). New Light on the Story of Banu Qurayza and the Jews of Medina. *The Journal of Royal Society of Great Britain and Ireland*, 2: 100-107. <https://www.jstor.org/stable/25203706>

Bar-Tal, Daniel (2024). On the Israeli-Palestinian conflict, before and after October 7, 2023: In conversation with James Liu and Veronica Hopner. *Political Psychology*, DOI: 10.1111/pops.13055

Ben-Nun, Sarah (2025). UN to blacklist Hamas for conflict-related sexual violence committed on Oct. 7, towards hostages. *The Jerusalem Post*, August 13, 2025. <https://www.jpost.com/international/article-864103>

Bergman, Werner and Robert Crutchfield (2009). Introduction: Racial and Ethnic Conflict and Violence. *International Journal of Conflict and Violence* 3(2) 146-153.

Bergman, Ronen, Adam Rasgon and Patrick Kingsley (2024). Secret Documents Show Hamas Tried to Persuade Iran to Join Its Oct. 7 Attack. *The New York Times*, October 12, 2024. <https://www.nytimes.com/2024/10/12/world/middleeast/hamas-israel-war.html>

Cohen, Dara K. (2013). Explaining Rape During Ethnic War: Cross-National Evidence 1980-2009. *American Political Science Review*, 107(3): 461-477.

Collier, Paul and Anke Hoeffler (2004). Greed and Grievance in Civil War. *Oxford Economic Papers* 56, 563-595.

Gilpin, Raymond (2015). Economic Drivers of Mass Atrocities: Implications for Policy and Prevention. *The Stanley Foundation*, August 2015. <https://stanleycenter.org/publications/pab/GilpinPAB815.pdf>;

Hubbard, Ben and Maria Abi-Habib (2023). Behind Hamas's Bloody Gambit to Create a 'Permanent' State of War. *The New York Times*.

Kelsay, John (2007). *Arguing the Just War in Islam*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Klusemann, Stefan (2012). Massacres as process: A micro-sociological theory of internal patterns of mass atrocities. *European Journal of Criminology*, 9(5) 468–480.

DOI: 10.1177/1477370812450825.

Maddox Bronwen (2024). My interview with the Hamas deputy leader killed in Beirut. Chatham House, January 2, 2024. <https://www.chathamhouse.org/2024/01/my-interview-hamas-deputy-leader-killed-beirut>

Manna, Adel (2013). The Palestinian Nakba and its Continued Repercussions. *Israel Studies* 18:2: 86–99.

Mishal, Shaul and Avraham Sela (2006). *The Palestinian Hamas: Vision, Violence and Coexistence* (New York: Columbia University Press, 2000), 244p.

Morris, Benny (2004). *The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pinker, Steven (2012). *The Better Angels of Our Nature: A History of Violence and Humanity*. London: Penguin Books.

Ranstorp, Magnus (2024). *Hamas. Terror innenfra*. Pangolin:Forlag: Mondial

Roper, Lyndal (2025). *Summer of Fire and Blood: The German Peasants' War*. New York: Basic.

Sayigh, Yezid (1997). *Armed struggle and the search for state: the Palestinian national movement, 1949-1993*. Washington, D. C. Clarendon Press.

Scott, James C. (1976). *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press, 195.

Sela, Avraham (2008). Arab and Jewish Civilians in the 1948 Palestine War. In: P.R. Kumaraswamy (ed.), *Caught in Crossfire: Civilians at War in the Middle East*. London: Ithaca Press, 1-30.

Statista (2025). Monthly cumulative Palestinian recorded fatalities and injuries in the Gaza War as of August 2025. Statista, August 7, 2025. https://www.statista.com/statistics/1616501/monthly-gaza-fatalities-injuries/?srsltid=AfmBOorlCBhkESd5uU_ABszy3fFPULvYb-KfTLr9a0BgbBLKq5zpBz9H

Tibi, Bassam (2009). John Kelsay and "Sharia Reasoning" in just war in Islam: An Appreciation and a few propositions. *Journal of Church and State* 53(1): 4-26.

Wood, Elisabeth J. (2018). Rape as a practice of war: Toward a typology of political violence. *Politics & Society* 46(4):513-537. <https://doi.org/10.1177/0032329218773710>

Xianwen, Zhang, Zhu bian, fu zhu bian, Zhang Lianhong, Wang Weixing (2012). *Nanjing da tu sha quan shi - The Nanking Massacre: a complete history*. Nanjing shi.

מסמכים

דוחות של חקירת שבויים (ל.ת. ל.ש.).

חמאס (ל.ת.). אלאסטרטגיית אלמולאימה לתח'טיט ברנאמג' לתחריר פלסטין [האסטרטגיה ההולמת להכנת תוכנית לשחרור פלסטין]. מסמך דיגיטלי (מצגת). נתפס על ידי צה"ל במוצב בדר, מטה מבצעים של גדודי עז אלדין אלקסאם, ב-10 בדצמבר, 2023.

דליל רפע אלמענוויאת [מדריך להעלאת המורל] (ל.ת.). חמאס [עז אלדין אלקסאם], גדוד אלקודס.

מסמך שנמצא על גוף לוחם חמאס (ל.ת.)

פקודת מבצע לפלישה לקיבוץ מפלסים (2022). גדוד 2, חטיבת צפון הרצועה, אוקטובר 2022. Palestinian Media Watch, August 29, 2024. (פורסם באישור צה"ל).

הקלטה מתקשורת אימון פשיטה של גדוד דרג' תופאח (2023). 6 בספטמבר, 2023.

אימון יחידת נוח'בה במוצב עין ג'אלות בח'אן יונס (2023). מתווה של פשיטה ברכב לשטח ישראל, כיבוש קיבוץ והחזקה בו, 6 בספטמבר, 2023.

[חמאס] (2018). שיחה בין מרואן עיסא, סגן ר' הזרוע הצבאית של חמאס, לצאלח אלערורי, 13 בפברואר, 2018.

[חמאס] (ל.ת.). מא יג'ב אן יעלם כל מוג'אהד [מה שכל לוחם ג'האד חייב לדעת] (ל.ת. ל.ש.).

[חמאס] (2023). צ'יף בכתב יד, 17 בדצמבר, 2023.

[סנואר, יחיא] (2022). הנחיות לפתיחת המערכה נגד ישראל. מרכז מאיר עמית למידע על מודיעין וטרור. אוגוסט 2022.

בהתנדב עם - משמעויות סוציולוגיות מניתוח דמוגרפי של נופלים דתיים במלחמת "חרבות ברזל"

פרופ' עוזי בן שלום

אוניברסיטת אריאל

ד"ר רועי נאון

אוניברסיטת אריאל

תקציר

בדיון על אופי המעורבות ההולכת וגוברת של הציונות הדתית בצה"ל, בולטות שלוש תזות עיקריות: הראשונה היא תזת ההדתה, שמסבירה את מעורבות הציונות הדתית בצה"ל כתהליך של השתלטות "תיאוקרטית" על צה"ל. השנייה היא תזת האופוזיציה השמרנית, שמסבירה את מעורבות הציונות הדתית בצה"ל כחלק מתהליך רחב יותר של מאבק בין תפיסות שמרניות בצה"ל, בעיקר בקרב הפיקוד הזוטור, ובין ערכים פוסט־מודרניסטיים שקנו שליטה בקרב הפיקוד הבכיר. השלישית קיבלה את הכינוי תזת הנוסעים ברכבת, והיא רואה את מעורבות הציונות הדתית כרצון טבעי להשתלבות בצבא ככל יתר אזרחי המדינה. קשה לבסס טיעונים אמפיריים בעד או נגד כל אחת מהתזות הללו.

מחקר זה מנתח את מאפייני הנוכחות של בני הציונות הדתית במערך הלוחם של צה"ל, באמצעות ניתוח מאפייני הנופלים הדתיים במלחמת "חרבות ברזל", מתוך רצון לבחון באופן אמפירי שאלות הקשורות בתזות הללו. מחקר זה מהווה המשך למחקר קודם, שבחן מאפיינים חברתיים-כלכליים של נופלי "חרבות ברזל", אך משתמש במתודולוגיה שונה, ממוקד באוכלוסייה דתית וכן כולל ניתוח של כל נופלי המלחמה.

הראיות התומכות בתהליך הדתה עשויות להיות מונוליתיות דמוגרפית ואידיאולוגית של מעורבות הציונות הדתית, כמו ריכוז בהתנחלויות, בישוים דתיים ובדרגות גבוהות. לעומת זאת, ראיות התומכות בהשתלבות עשויות להיות אפיון דמוגרפי רחב של מעורבות הציונות הדתית. ממצאי המחקר מצביעים על נשיאה חריגה של נטל הסיכון הביטחוני על ידי הציונות הדתית, בעוד האוכלוסייה הלא־דתית נושאת בנטל סיכון ביטחוני הדומה לחלקה היחסי באוכלוסייה. מבחינת המעורבות של בני הציונות הדתית במערך הלוחם בצה"ל, ממצאי המחקר מצביעים על גיוון יחסי בסוגי היישובים שהם מגיעים מהם מבחינת מיקומם של היישובים והצביון הדתי שלהם, ועל דומיננטיות של בני הציונות הדתית בקרב נופלי המילואים ובקרב הדרגות הזוטרות. כמו כן, נמצא כי בקרב נופלים דתיים שיעור יחסית גבוה של ישובים מאשכול סוציו־אקונומי נמוך יחסית לנופלים שאינם דתיים. מאפיינים אלה אינם תומכים בתזה התופסת מעורבות של השתלטות תיאוקרטית על צה"ל, ומאפשרים נקודת מבט נוספת על תהליכי שינוי המתרחשים בו.

מילות מפתח: ציונות דתית, הקרבה, הדתה, נטל הסיכון הביטחוני, חרבות ברזל.

Sociological implications from a demographic analysis of religious fatalities in “Swords of Iron” War

Abstract

Scholarly debates about the growing involvement of the national-religious sector in the IDF generally revolve around three main theses. The religionization thesis depicts this trend as an attempted “theocratic” takeover of the military. The conservative opposition

thesis views national-religious participation as part of a wider struggle within the IDF between conservative orientations, especially among junior officers, and post-modernist values associated with senior command. The train passengers thesis interprets national-religious involvement as a natural aspiration for integration similar to that of other Israeli citizens. Empirical support for any of these explanations has remained limited.

This study offers an empirical contribution by examining the characteristics of national-religious presence in the IDF combat force through an analysis of religious fatalities in "Iron Swords" War. Indicators that might support the religionization thesis include demographic or ideological homogeneity, such as concentration in settlements, religious communities, or higher ranks. Conversely, broader demographic diversity would be more consistent with an integration-oriented interpretation.

The findings show that the national-religious public bears a disproportionately high share of combat risk, while non-religious population bears a risk level aligned with their demographic weight. The data also reveal diversity in the communities of origin of religious fatalities across different regions and religious characteristics, alongside notable national-religious representation among reserve fatalities and junior ranks. A higher share of religious fatalities comes from lower socioeconomic localities, relative to non-religious fatalities.

These patterns do not support claims of a theocratic takeover. Instead, they point to more complex processes of change unfolding within the IDF and its interface with Israeli society.

משלהי שנות ה-90 ותחילת שנות האלפיים ניכרת עלייה בנוכחותו של הציבור הציוני-דתי בצה"ל, וביחידות השדה, ביחידות המיוחדות, בקצונה הזוטרה וקצונות

הביניים במיוחד. בולטות זו היא אמנם תופעה של שלושת העשורים האחרונים, אך יש לראותה כהבשלה של תהליך בן עשרות שנים שעברה הציונות הדתית במעבר משולי העשייה הציונית לתפקיד מרכזי ומוביל בה. התהליך שהביא לבולטות זו נבע מתהליך חברתי פנימי עמוק בחברה הציונית-דתית, ומשינויים בחברה הישראלית שהביאו לירידת במרכזיות של מגזרים אחרים ובעוצמתם. התהליך הפנימי בציונות הדתית היה כרוך בשינויים בראייתם את עצמם ואת תפקידם בחברה הישראלית - דבר שהביא למהפכה בתפיסת ציבור זה את השירות הצבאי. תחילתו בתפיסה חשדנית כלפי היכולת של חיילים דתיים להתמיד באדיקותם הדתית במהלך השירות ביחידות לוחמות, והמשכו בהקמת מסגרות לימוד דתיות שאפשרו את האצת ההשתתפות של בני הציונות הדתית בצבא - ישיבות ההסדר, המכניות הקדם-צבאיות (גל וליבל, 2012), ובעת האחרונה שירות נשים דתיות (Rickover et al, 2021). בעז כהן מזהה בתהליך זה התפתחות של תפיסת השירות הצבאי כמצווה דתית (כהן, 2012). התפתחות זו החלה עם קום המדינה, אך בעיקר עם התגבשות משנתו של הרצי"ה (הרב צבי יהודה קוק), והייתה מרכזית בגיבוש זהותה של הציונות הדתית, הן מול החברה החרדית שנמנעה מגיוס לצבא כנאמנות לערכיה הדתיים, הן מול החברה החילונית שתפסה את השירות הצבאי כחובה אזרחית גרידא.

כהן מזהה התגבשות של תפיסת עולם דתית היונקת מהמקורות, ונותנת משמעות רוחנית למעשה הצבאי הישראלי. כך נוצר למעשה דגם חדש של תלמיד חכם שמשותף במעשה הצבאי במלואו, אך עושה זאת בלי לנטוש את לימוד התורה ואת אורח חייו הדתי. מגמה זו, של תפיסה חיובית הולכת וגוברת בחברה הדתית-לאומית כלפי התגייסות ליחידות לוחמות והשתלבות בפיקוד בצה"ל, עולה גם מניתוחים נוספים דוגמת מחקרו של סטיוארט כהן על מגמות אלה עוד בשנות ה-90 של המאה ה-20 (Cohen, 1997). תהליך זה הזין את עצמו, שכן כאשר עלה מספר הדתיים ביחידות הלוחמות נוצרה ביחידות אלה אווירה מכילה ומקבלת יותר לרגישויות של בני הציונות הדתית, ונוחה יותר לקיום מצוות. דבר זה הביא בתורו לידי גידול בנכונות של צעירים דתיים להתגייס ליחידות לוחמות ולצאת לקורסי פיקוד, ולשיכון החששות בקרב הרבנים מהשירות הצבאי כגורם מחלן (כהן, 2012).

הדין במעורבות הציונות הדתית בצה"ל

זה שנים שמתנהל הדיון בנוגע למעורבות ציבור זה בצה"ל, תוך שהוא חסר תשתית אמפירית של ממש, משום שצה"ל בדרך כלל אינו מפרסם נתונים שיטתיים בנושאים

אלה. היעדר מידע גלוי מחייב את חוקרי הצבא בישראל להתבסס על מידע עקיף, שרבים מהדהדים באמצעי התקשורת. יגיל לוי (2005: 41-45; 2007: 23-46; 2022) מגלם טענה זו, ומחקריו על מבנה הצבא מצוטטים בהרחבה, אך ללא מחקר אמפירי מתוך הצבא. התיאוריה שהוא מציג היא כי היסטורית נשען צה"ל על המשוואה הרפובליקנית, ומקום המדינה ועד שנות ה-80 כוננה משוואה זו על בסיס תגמולים סמליים כמו דומיננטיות חברתית שהעניקה המדינה לרובד האשכנזי-חילוני שהיה חוט השדרה של צה"ל, כתמורה להקרבתו הצבאית.

משנות ה-80, עם הפיכתה של ישראל לחברה של כלכלת שוק, חל כרסום ביוקרתו של הצבא, וכפועל יוצא חלה הפחתה של ערך התגמול הסמלי ובה בעת עלייה בתפיסת השירות כנטל השירות. כך הופרה למעשה המשוואה הרפובליקנית - דבר שהוביל להחלשת הנכונות של המעמד הבינוני, המבוסס כלכלית, האשכנזי-חילוני, להמשיך ולתחזק את צה"ל. התגברות השיח הליברלי לוותה בהחלשתם של הממלכתיות, הקולקטיביזם והחלוציות - הסמלים העיקריים של השיח הרפובליקני (פלד ושיפיר, 2005). לוי (2005: 41-45; 2007: 23-46; לוי, 2022) מוסיף ומסביר כי בשנות ה-90 כוננה מחדש המשוואה הרפובליקנית באמצעות שינוי הרכבו החברתי של צה"ל, והישענותו בהדרגה על קבוצות פריפריאליות ודתיות. ההניעה של קבוצות אלה ניזונה מתגמולים סמליים חדשים בעיקר בדמות מוביליות חברתית, השפעה תרבותית בצבא, מימוש אידיאולוגי ופוליטיקה של זהויות המאופיינת בקריאת תיגר על ההגמוניה האשכנזית-חילונית לטובת גיבושה של ישראליות חדשה (לדוגמה: מלחי, 2021; לוי, 2005; קימרלינג, 2004; סמוחה, 1999).

לוי (2005) מציין כי אמנם הצבא אינו מפרסם נתונים על ההרכב האתני והדתי של החיילים, אולם בניתוחו המתבסס על מכלול דיווחים הוא קובע סכמטית (נכון לראשית שנות ה-2000), כי הדרג הלוחם במערך הסדיר של צה"ל מורכב מכ-20% חובשי כיפות סרוגות ממוצא אשכנזי, קצת מעל 20% יוצאי ברית המועצות לשעבר, כ-35% בני עדות המזרח וכ-20% אשכנזים חילוניים. הרכב זה מתייחס למערך הסדיר ולא למערך המילואים. מסקנתו מממצאים אלה היא ש"צבא העם" הוא למעשה "צבא הפריפריות", וחלקם בלחימה השוטפת של בני המעמד הבינוני-גבוה ממרכז הארץ הולך ומצטמק עם השנים. כחלק מתהליך זה מקומם של בני ההתיישבות העובדת בצבא ובנופלים הולך ונעלם, ואת מקומם תופסים מתיישבים דתיים בעיקר מאזור יהודה ושומרון.

לטענות אלה יש הד חזק בשיח הציבורי, ועיתונאים רבים מהדהדים אותו תוך ציון של

מידע די מקרי כגון שיעורם הגבוה של חובשי כיפות בקורס קציני חי"ר או היעדרם של בני ההתיישבות העובדת בקורסים צבאיים אחרים או בקצונה הבכירה. טענות אלה לא תמיד מבוססות על מחקר שיטתי. כמו כן, במחקר שערכנו לאחרונה עולה דווקא קשר חיובי בין אשכול חברתי-כלכלי למספר נופלים במלחמת "חרבות ברזל", ועל כן טענת "צבא הפריפריות" לא אוששה לפחות עבור הפריפריה החברתית-כלכלית (בן-שלום ונאון, 2025). יש לציין כי מחקר זה ממשיך את מחקרנו הקודם בבחינת מאפיינים דמוגרפים של נופלים במלחמה, אך משתמש במתודולוגיה שונה ובנתונים מקיפים יותר, וכך בוחן שאלת מחקר שאי אפשר היה לבחון תחת המתודולוגיה הקודמת, כפי שיפורט בהמשך. ייתכן שאופי זה של דיון חסר תשתית אמפירית נובע מאופן מסגור השיח על השתתפות הציונות הדתית בצה"ל, המאופיין בחוגים מסוימים מתחילת שנות ה-90 בהכללת תופעות מסוימות כמאפיינות את הציבור הציוני-דתי (כהן, 2009). במסגרת הכללות אלה מתאפיין הציבור הדתי-לאומי בקיצוניות משיחית, ומהאקטיביזם הפוליטי הנגזר ממנו. התבססותה של תפיסה זו בקרב חוגים מסוימים, ובדגש על חלק מהתקשורת והאקדמיה, עשויה להסביר מדוע משקלה ההולך וגובר של הציונות הדתית ביחידות הלוחמות ובפיקוד בצה"ל מעוררת תשומת לב ציבורית, וחששות שמעצבות את השיח הציבורי.

אפשר לחלק סכמטית את הדיון על המעורבות של הציונות הדתית בצה"ל לשלוש תזות עיקריות: הראשונה היא תזת "ההדתה", שמסבירה את מעורבות הציונות הדתית בצה"ל כתהליך של השתלטות תאוקרטית על צה"ל. השנייה היא תזת "האופוזיציה השמרנית", שמסבירה את מעורבות הציונות הדתית בצה"ל כחלק מתהליך רחב יותר של מאבק בין תפיסות שמרניות בצה"ל, בעיקר בקרב הפיקוד הזוטר, ובין ערכים פוסט מודרניסטיים שקנו שליטה בקרב הפיקוד הבכיר. השלישית היא תזת "הנוסעים ברכבת", שתופסת את המעורבות הדתית-לאומית בצה"ל כרצון להשתלבות בנשיאה בנטל כשאר אזרחי המדינה.

"הדתה", "אופוזיציה שמרנית" או "נוסעים ברכבת"?

תזת ההדתה מתארת כאמור תהליך השתלטות דתית העובר על צה"ל בשל הגידול בנוכחות של הציונות הדתית ביחידות הלוחמות ובפיקוד (דרורי, 2012; לוי, 2015; 2018). שיח זה אינו עוצר בהבעת דאגה ממגמות של השפעה תרבותית, כפי שמרמז הביטוי "הדתה", אלא מתאר מגמות של השפעה פוליטית, אידיאולוגית, אתית ואף מבצעית. לדוגמה יגיל לוי אינו מסתפק בניתוח מגמות הגידול וההתבססות של בני

הציונות הדתית ביחידות הלוחמות ובפיקוד בצה"ל, אלא מוסיף ומנתח גידול זה כחלק מתהליך של תאוקרטיזציה של צה"ל (לוי, 2015; 2018). תהליך זה לפי לוי כולל התערבות גוברת של רבנים בהתנהלותו של הצבא, שבאה לידי ביטוי בשלושה תחומים – השפעה על אופן השלטת החוק על יהודים ביהודה ושומרון, עיצוב מחודש של האתיקה הצבאית, והתפשטות תפקודית של הרבנות הצבאית. סיבה אפשרית לשיח זה, התופס את נוכחותם של בני הציונות הדתית בצה"ל כאיום, נובע בין היתר מהבנת הגבולות בין הצבא למגזר האזרחי כבעלי חדירות דו־צדדית, המקשה על שמירת הצבא בתור א־פוליטי (ליסק, 1999; Peri, 1983). הבנה זו מדגישה תופעות של מעורבות הצבא בהכרעות פוליטיות־ביטחוניות מזה, ושל קשרים בין מפלגות לאנשי צבא מזה, בין היתר כחלק מהשותפות בין האליטות הצבאית והאזרחית.

תזת "האופוזיציה השמרנית" לעומת זאת מתארת את בני הציונות הדתית בצה"ל כאופוזיציה לצבא פוסט־מודרני, כחלק מתהליך של התנגדות של ציבור שמרני למה שנתפס כהשתרשות של תפיסות פוסט־מודרניסטיות במסד הביטחוני (לבל ולוביש-עומר, 2012; דרורי, 2012). על פי גישה זו, הנוכחות המשמעותית של בני הציונות הדתית בצה"ל של העשורים האחרונים, שהפך להיות צבא פוסט־מודרני כדי לשמר את תמיכתו ומעורבותו של האליטות, היא איום על הערכים הפוסט־מודרניים בצבא. ערכים אלה הביאו את הצבא להעדיף הפעלת כוח באופן "פוסט־הרואי" באמצעות הכוח אווירי או יחידות מיוחדות, על פני שימוש בצבא היבשה. זאת כדי להימנע מנפגעים כמעט בכל מחיר, ולקדם שיח של ניהול סכסוכים על פני שיח של הכרעה וניצחון (Ben-Shalom et al., 2024). יש להפריד בתוך הצבא בין שכבת הפיקוד הבכיר, המזוהה עם השיח הליברלי הפוסט־מודרניסטי, ובין שכבת הפיקוד הבינוני והזוטרי המשתייכת ברובה לשיח האתנו־רפובליקני, ובה בולטים בני הציונות הדתית (ליבוביץ, 2010).

הבנה זו מסבירה את השיח אודות ההדתה והתאוקרטיזציה, כביכול, כחשש הן מהשתנות דמותו של הצבא בחזרה לערכיו הקודמים, הן מההייתירות האליטות הישנות עבור הצבא, עם כניסתה של הציונות הדתית לנעליהן. על פי גישה זו, המעורבות הדתית־לאומית בצה"ל איננה תופעה דתית אלא אולטרה־שמרנית להשבת המצב בצה"ל מפוסט־מודרניזם לריאליזם אסטרטגי, המאופיין בדרישה ובשאיפה להתרעה, הרתעה והכרעה. המלחמה בעזה יצרה סיטואציה שבה הצבא היה חייב לחזור למסלול הריאליזם האסטרטגי, דבר שניתן לראות בחזרה לפעילות להעתקת הלחימה לשטחי האויב, בהשתלטות ובשליטה קרקעית, בנכונות להקרבה ובחתימה לניצחון מוחלט וברור. במצב זה, הציונות הדתית מצטרפת למגזרים

אחרים מהפריפריה הרעיונית ומובילה, כאוונגרד שמרני בצבא, את האופוזיציה לגישות הפוסט-מודרניסטיות.

תזת ה"נוסעים ברכבת" מסבירה את מעורבותם של בני הציונות הדתית בצה"ל, כרצון להשתלבות ככל יתר אזרחי המדינה במנגנון מרכזי ולהתקדמות מעמדית וחומרית בה. כלומר לא מעורבות שתכליתה הובלה דתית כפי שניסו להוביל גוש אמונים ("נהג הקטר") או מעורבות שולית כפי שהייתה הציונות הדתית עד מלחמת ששת הימים ("משגיח הכשרות בקרון המסעדה"), אלא נשיאה בנטל הביטחוני לצד שאר המגזרים (רוסמן-סטולמן, 2019).

תזות אלה קשות לתרגום לבחינה אמפירית, בדרך כלל מכיוון שצה"ל אינו שש לשתף פעולה עם ראייה ביקורתית כזו (נאון ובן-שלום, 2025). מתוך כך, יש צורך מהותי לקיים מחקר אמפירי מקיף וקפדני אודות ההיקף האמיתי של מעורבותה של הציונות הדתית במערך הלוחם של צה"ל, לפני שייצאו קביעות החלטיות בנוגע להשפעה של מעורבות זו. במסגרת סוג כזה של מחקר, ניתוח של מאפייני הנוכחות של בני הציונות הדתית בצה"ל, ובעיקר ביחידות הלוחמות, עשוי לגלות האם יש תהליך של הדתה באמצעות חדירה אידיאולוגית של בני הציונות הדתית לצה"ל במטרה לשנות את אופיו, או לחילופין אם יש השתלבות של הציונות הדתית בצה"ל ללא מאפיינים אידיאולוגים חזקים. ראיות התומכות בתהליך הדתה עשויות להיות מונוליתיות דמוגרפית ואידיאולוגית של המעורבות הדתית-לאומית כמו ריכוז בהתנחלויות, ריכוז ביישובים דתיים וריכוז בדרגות גבוהות. לעומת זאת ראיות התומכות בהשתלבות עשויות להיות אפיון דמוגרפי רחב יותר של המעורבות הדתית-לאומית.

המחקר הנוכחי

מחקר זה בוחן את רמת הנשיאה בנטל הסיכון הביטחוני של המגזר הדתי-לאומי בצה"ל במהלך מלחמת "חרבות ברזל", וכן את המאפיינים הדמוגרפיים של מעורבותו במערך הלוחם בצה"ל. בחינה זו התבצעה ביחס לרמת הנשיאה בנטל הסיכון הביטחוני והמאפיינים הדמוגרפיים של מגזרים אחרים, וביחס למשקלו של המגזר הדתי-לאומי בכלל האוכלוסייה בישראל. כדי למדוד את ההשתתפות בנטל הביטחוני של המגזרים השונים, נעשה עד כה שימוש בעיקר בנתוני גיוס ליחידות קרביות כפי שסיפק צה"ל, ואינם מעידים בהכרח על ההשתתפות בלחימה עצמה.

כמו כן, המחקר שנערך התבסס על דיווחים אודות נופלים, שאותם כוחות הביטחון משחררים לידיעת הציבור (נאון ובן-שלום, 2025). עם זאת, קשה לקבל מידע מפורט יותר על נפגעים כמו על דרגות פציעה או נסיבות הפגיעה. כמו כן, צה"ל אינו מתיר לעיון הציבור נתונים בסיסיים כמו סיווג נופלים לפי דרגה או סוג היחידה, וכן סיווג של תפקידים בתוך יחידות ועוד.

מלחמת "חברות ברזל" כוללת מאפיינים בתחום מערך המילואים והנפגעים שלא היינו עדים להם ממלחמת יום הכיפורים. זאת בשל אופן פריצת המלחמה, ההשתתפות הרחבה של מערך המילואים בה וקיומו של תמרון קרקעי רחב נוסף על שאר המאמצים. מאפיינים אלה באים לידי ביטוי בכמות גדולה של נופלים, אשר בניגוד לפצועים המידע לגביהם נגיש לציבור. אמנם, התייחסות לנתוני הרוגים מהווה קיצוץ תחום משמעותי, שהרי רוב הנפגעים הם פצועים, אבל במקרה של מלחמת "חברות ברזל", למרבה הכאב, מספרי הנופלים גבוהים. זאת במיוחד לעומת פעילות אימונים, מבצעים בבט"ש ואף לעומת מלחמות לבנון הראשונה והשנייה. מספר הנופלים הגבוה ופריסת הנפגעים על פני מגוון היחידות המתמרנות הן בסדיר הן במילואים, מאפשרים עקיפה של פערים בין יחידות בתחומי רמה מקצועית ותרבות ארגונית, וכן סוגיות של "מזל" בשדה הקרב. זאת בשל גודלו המצער של המדגם המאפשר הסקה עבור אוכלוסייה, כאשר הפערים מתאזנים ככל שהמדגם גדל.

במחקר קודם שערכנו (נאון ובן-שלום, 2025) נמצא אחוז נופלים מישובים דתיים בשיעור של 15.6% מכלל הנופלים. זהו אמנם אחוז גבוה מאחוז הדתיים באוכלוסייה, אך לא מעבר למעורבותה של ההתיישבות העובדת למשל. עם זאת, מחקר זה בדק את הישובים שבהם התגוררו הנופלים, ועל כן לא מדד את הנופלים הדתיים שמתגוררים ביישובים מעורבים או חילוניים. במחקר הנוכחי בדקנו אינדיווידואלית את זהותם הדתית של הנופלים, וכך ביקשנו לבחון את ממצאי המחקר הקודם מול נתונים מדויקים ופרטניים יותר.

כפי שצינו כבר בעבר (נאון ובן-שלום, 2025), נתוני הנופלים מסייעים לעקוף את הבעיות של נתוני גיוס שפורטו לעיל, ומאפשרים לנו למדוד השתתפות במאמץ לחימה בצורה טובה יותר. ראשית, נתוני הנופלים מפורסמים לציבור הרחב באתר צה"ל. שנית, נתוני הנופלים חושפים בהסתברות גבוהה את הסיכון האמיתי שהנופל נחשף אליו במהלך שירותו, וכך עוקפים הן את בעיית הטיית הסיווג של יחידות על ידי צה"ל, הן את בעיית חשיפת רמת הסיכון המשתנה של יחידות ותפקידים. שלישית,

נתוני הנופלים מאפשרים מדידה שווה של המערך הסדיר ושל מערך המילואים.

שאלת המחקר הראשונה היא מה משקלה של הציונות הדתית בנשיאה בנטל הסיכון הביטחוני? בחינה כזו יכולה לסייע להסיק מסקנות בנוגע לשאלות אודות ההרכב הדתי האמיתי של הכוחות הלוחמים של צה"ל, וכך לאפשר בסיס כמותי עובדתי לדיונים אודות השפעתה של הציונות הדתית על צה"ל בסוגיות השונות. שאלת המחקר השנייה נוגעת במאפיינים החברתיים-כלכליים של הנופלים הדתיים, ובוחנת האם ההתפלגות של נופלים דתיים מבחינת מצב חברתי-כלכלי דומה להתפלגות של נופלים שאינם דתיים?

כדי לענות על השאלות בחנו שתי השערות מחקר:

1. יש ייצוג יתר של האוכלוסייה הדתית בנשיאה בנטל הסיכון הביטחוני, ולכן שיעורם של נופלים דתיים במלחמת "חרבות ברזל" יהיה גבוה ביותר מפי שניים משיעורם של הדתיים באוכלוסייה הכללית. כמה מחקרים, לדוגמה זאב דרורי (דרורי, 2012) יגיל לוי (לוי, 2005) ואף במחקר הקודם שערנו (נאון ובן-שלום, 2025), מצאו שיעור דתיים גבוהה יחסית ביחידות לוחמות בצה"ל. הממצאים של דרורי (2012) ולוי (2005) הצביעו על שיעור גבוהה ברמה של פי שניים ויותר, ולכן אנו מתייחסים לשיעור של פי שניים מהשיעור באוכלוסייה כייצוג יתר.
2. התפלגות המיצב הכלכלי-חברתי של נופלים במלחמה הוא גבוה יחסית לאוכלוסייה הכללית, ולכן המיצב החברתי-כלכלי של נופלים דתיים גבוה יחסית לזה של שאר האוכלוסייה. השערה זו מבוססת על המחקר שערנו אודות חתך הישובים של נופלים במלחמה (נאון ובן-שלום, 2025).

כמו כן, ערכנו מספר מדידות של מאפיינים דמוגרפיים וכן של מאפייני השירות של נופלים דתיים, כדי לקיים דיון באופן מעורבותם במערך הלוחם. תחת תזת ההדחה נצפה לממצאים שיעידו על מונוליתיות דמוגרפית ואידיאולוגית של הנופלים הדתיים, בדגש על ריכוזם בישובים דתיים בעלי אידיאולוגיה דתית-לאומית חזקה, למשל ביישובים דתיים ביהודה ושומרון. כמו כן תחת תזה זו נצפה למצוא ייצוג יתר בדרגות מעל רס"ן, בשירות קבע וביחידות מיוחדות. תחת תזת האופוזיציה השמרנית נצפה לממצאים שיעידו על אפיון דמוגרפי רחב מבחינת סוגי היישובים ומידת הדתיות שלהם, וכן ריכוז של נופלים דתיים בקרב נופלי המילואים, בקרב יחידות חי"ר, שריון והנדסה, ובדרגות עד רס"ן. תחת תזת הנוסעים ברכבת נצפה לממצאים שיעידו על אפיון דמוגרפי שווה יחסית לאוכלוסייה הכללית בכל המרכיבים.

שיטה

בסיס המידע

המחקר בחן נתונים של 915 חיילים שנפלו מפרוץ המלחמה (7 באוקטובר 2023) ועד 28 באוקטובר 2025, שהוא תאריך הנפילה האחרון שהוכנס למחקר. המחקר בחן חיילים שנפלו בכל גזרות הלחימה, הן בסדיר הן במילואים. לא הוכנסו לניתוח חיילים שנהרגו ב-7 באוקטובר שלא במהלך ביצוע תפקיד צבאי, כמו חיילים סדירים תושבי העוטף שנהרגו שלא במהלך לחימה ולא בבסיס צבאי, וחיילים בסדיר שהיוו במסיבת הנובה. כמו כן, לא הכנסנו את חברי כיתות כוננות שנהרגו ביישוביהם, חיילים שנהרגו בפיגועים בעורף ללא קשר לאחת החזיתות, וכן כאלה שנהרגו בתאונות אזרחיות. לאחר סינון זה נותרו בבסיס המידע נתונים של 851 נופלים. הנתונים במחקר נאספו מאתר צה"ל וקודדו על ידי צוות המחקר לאחר שנאסף מידע משלים ממקורות נוספים, שכלל תאריך נפילה, דרגה, ישוב בו רשום הנופל, סוג שירות (מילואים, סדיר, קבע), יחידה, חזית לחימה, גיל ומגדר. בסיס ההשוואה הדמוגרפי התבסס על סקר הלמ"ס מ-2022 של אוכלוסיית ישראל מגיל 20 לפי מידת דתיות ולפי תכונות נבחרות.¹ מתוך סקר זה לקחנו נתונים של בני 20–64 בחלוקה ליהודים דתיים, יהודים לא דתיים (חילוניים ומסורתיים) ואחרים. אמנם ניתוח זה משאיר מחוצה לו את גילאי 18–20, שהם חלק הארי של הצבא הסדיר, אולם החלטנו להתבסס על נתונים אלה משתי סיבות: ראשית, סקרי הלמ"ס בנוגע למידת דתיות מתקיימים רק עבור גילאי 20 ומעלה, והקריטריון של מידת דתיות קריטי עבור מחקר זה. שנית, מכיוון שההחסרה של בני גילאים אלה מתקיימת על כל המגזרים, אנו מעריכים כי מבחינת היחסים בין המגזרים אין הטיה משמעותית.

סוגיה נוספת מבחינת ניתוח הנתונים היא מיקומם של נופלים מסורתיים בקבוצת הלא־דתיים. החלטה זו נובעת משתי סיבות: ראשית, זיהוי נופל כמסורתי היא משימה מורכבת הרבה יותר מזיהוי כדתי או חילוני, שכן זהות זו כוללת מאפיינים פחות ויזואליים (כמו הקפדה מסוימת על כשרות וביקורים לא סדורים בבית כנסת אצל מסורתיים, לעומת כיפה או חינוך על תיכונות דתי עבור דתיים). שנית, מחקר זה עוסק בדתיים לאומיים (הכוללים גם חרדים־לאומיים), ולכן נכון להעמידם מול קבוצת "השאר" הכוללת גם חילונים ומסורתיים.

1- ShnatonPublicAtti-1
https://www.cbs.gov.il/he/publications/DocLib/2023/28.tudesandPerceptions/st28_06x.pdf

סיווג וקידוד

הנופלים סווגו לפי אפיון אמונה דתית בהתאם למידע שנאסף ברשת על ידי צוות המחקר, כמו כתבות בתקשורת; דפי הנצחה; ראיונות עם המשפחות; תמונות של הנופל ומשפחתו; מידע על מוסדות חינוך שלמד בהם; מידע בנוגע לאורח חייו ועוד. סיווג זה חילק את הנופלים היהודים ללא דתיים (חילוניים ומסורתיים) או דתיים. כדי לסווג נופל בתור דתי נדרש איתור סממן (למשל חבישת כיפה), חינוך (בית ספר, ישיבה וכדומה), או גורמים אחרים כגון שימוש בשפה דתית מובהקת, אורח חיים דתי וכדומה. מכיוון שרמת דתיות היא ספקטרום שקשה לקבוע היכן למקם בו את נקודת המעבר בין חילוניות לדתיות, היו שישה נופלים שחרף מאפיינים דתיים מסוימים שלהם ושל משפחתם, נראה שרמת דתיותם אינה ברורה מספיק כדי לסווגם כדתיים, והם סווגו בנפרד. יש לציין כי נמנענו מסיווג נופלים כמסורתיים, ונופלים בעלי מאפיינים מסורתיים אך ללא מאפיינים דתיים סווגו כלא דתיים. אנו מודעים לבעייתיות של מהלך זה, ולחשיבות שיש לביצוע בהמשך של ניתוח ממוקד של הנופלים החילוניים שבו ינותחו מאפייני הנופלים גם תחת הגדרת־משנה של מסורתיים.

קבוצה אחרת הם חוזרים בשאלה. סוג זה בעייתי במיוחד שכן מדובר בנופלים שחינוכם יונק מאורח חיים ומערכים דתיים, אולם כיום אינם מקיימים אורח חיים כזה. נופלים אלה סווגו גם הם כלא דתיים. לעומת זאת נופלים שצוות המחקר זיהה שמשפחתם דתית, ואילו הם עצמם לא הגדירו עצמם כיוצאים בשאלה על אף שהיום הסממנים הדתיים שלהם חלשים (למשל אינם חובשי כיפה) - הוגדרו כדתיים.

לאחר שסיווגנו את הנופלים בהתאם לאפיון דתי, ערכנו בדיקה מדגמית של 100 רשומות נופלים על ידי ארבעה בודקים שונים, ואחוז הנופלים שנמצא בו נתון שדרש תיקון, היה 3%.

הישובים בהם רשומים הנופלים על פי נתוני צה"ל, כפי שנאספו מאתר צה"ל, סווגו בהתאם לפרמטרים הבאים:

1. אשכול חברתי־כלכלי לפי הגדרת הלמ"ס, לפי אפיון יחידות גאוגרפיות וסיווג לפי הרמה החברתית־כלכלית של האוכלוסייה נכון ל-2021.
2. סוג ישוב - עיר, מועצה מקומית, מושב, קיבוץ, ישוב קהילתי, כפר (במקרים של ישוב כפרי שאינו יהודי), והתנחלות (במקרים של ישוב קהילתי במחוז

יהודה ושומרון). יש לציין שהיו שני נופלים מחוות בודדים שסווגו בנפרד.

3. צביון הישוב - חילוני, דתי, חרדי, בדואי, דרוזי ומעורב. כמו כן נופל אחד מהישוב שפרעם סווג כערבי. קביעת הצביון בוצעה באמצעות הגדרת הישוב הפורמלית לפי שיוכו לתנועה כלשהי (למשל קיבוץ דתי), ובמקרים שבהם ההגדרה אינה חד־משמעית, באמצעות בחינת פרמטרים כמו מוסדות חינוך והצבעה לכנסת. ביישובים שגם בחינה כזו לא הביעה להחלטה חד־משמעית על ידי צוות המחקר - הוגדר הישוב כמערב.

4. מחוז במשרד הפנים - צפון, חיפה, מרכז, תל אביב, ירושלים דרום ויהודה ושומרון.

ממצאים

שיעור הנופלים הדתיים עומד על 34% מכלל הנופלים, ו־35% מכלל הנופלים היהודיים - כמעט פי ארבעה מחלקם באוכלוסייה הכללית, ופי 2.57 מחלקם באוכלוסייה החייבת בגיוס. לשם השוואה, אחוז הנופלים הלא דתיים דומה לאחוז שלהם באוכלוסייה וכך גם הדרוזים, שהם 1.8% מאוכלוסיית בני 20–64, ו־1.65% מהנופלים במלחמה. שיעור הנופלים הלא דתיים עומד על 63% מכלל הנופלים ו־65% מכלל הנופלים היהודים (ראה טבלה 1).

טבלה מס' 1: מספר נופלים לפי סוג דתיות

אחוז מכלל האוכלוסייה החייבת בגיוס בגילאי 20-64	אחוז מכלל האוכלוסייה בגילאי 20-64	אחוז מכלל הנופלים היהודים	אחוז מכלל הנופלים	מספר נופלים	
13.2	9	35	34	257	דתי
86.8	59	65	63	472	לא דתי
	21		3	25	אחר
				754	סה"כ

לשם בדיקת השערת המחקר השנייה בדקנו את היישובים שבהם מתגוררים הנופלים הדתיים לפי האשכול החברתי-כלכלי שלהם, לפי אפיון יחידות גאוגרפיות וסיווג לפי הרמה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה. יש לציין שפער מרכזי הוא אחוז הדתיים באוכלוסיית כל אשכול, דבר שמגביל את היקף הניתוח. כמו כן, החסרנו מן הניתוח נופל תושב חוץ (ראה טבלה 2).

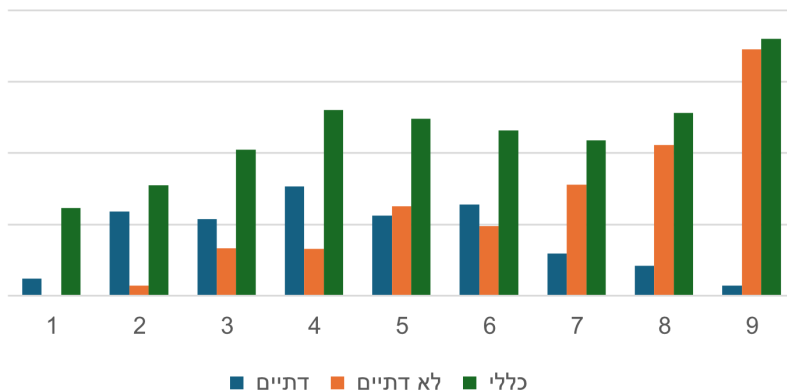
טבלה מס' 2: נופלים דתיים לפי אשכול חברתי-כלכלי

מספר נופלים	אחוז מכלל הנופלים	אחוז מכלל הנופלים היהודים	אחוז מכלל האוכלוסייה בגילאי 20-64
1	1	5	20
2	16	21	76.2
3	21	40	52.5
4	30	51	58.8
5	84	186	45.16
6	47	85	55.3
7	56	204	27.45
8	30	182	16.5
9	3	74	4.05
סה"כ	288	848	

הניתוח מצביע על ריכוז של הנופלים הדתיים באשכולות 2-7, כאשר באשכולות 2-6 שיעור הנופלים הדתיים מהווה חלק גבוה מהאחוז שלהם באוכלוסייה, וברוב המקרים מעל מחצית מכלל הנופלים. לעומת זאת באשכול 7 אחוז הנופלים הדתיים יורד לכרבע מכלל הנופלים, ובאשכולות 8 ו-9 האחוז נמוך יחסית.

הממצאים מצביעים שבקרב נופלים לא דתיים יש קשר חיובי בין קטגוריה של מצב חברתי-כלכלי של ישובים למספר הנופלים בכל קטגוריה. לעומת זאת, בקרב נופלים דתיים נמצא כי רובם מתגוררים בישובים המצויים באשכול 1-5 לעומת ישובים המצויים באשכול 6-10. ממצאים אלה אינם תומכים בהשערת המחקר השנייה. ייתכן שהם נובעים בין היתר מריכוזם של נופלים דתיים ביישובים ביהודה ושומרון ובירושלים, ובישובים דתיים המאופיינים ברמה חברתית-כלכלית נמוכה יחסית (ראה תרשים 1).

נופלים לפי אשכול סוציאקונומי מנורמל לפי אוכלוסיה חייבת גיוס

תרשים מס' 1: נופלים לפי אשכול סוציאקונומי מנורמל לפי אוכלוסיה חייבת גיוס

בהמשך בחנו כמה מאפיינים של שירותם של הנופלים הדתיים ביחס לשאר הנופלים – סוג שירות (מילואים, סדיר או קבע) ודרגותיהם. כמו כן נבחנו היחידות שבהן שירתו הנופלים הדתיים. מבחינת חלוקה לפי סוג שירות, הנופלים הדתיים הם מעל 45% מנופלי המילואים. נתון זה בולט במיוחד בעיקר כאשר משווים אותו לנתון שהנופלים הדתיים הם רק כרבע מנופלי הקבע (עדיין פי כ-2.5% שלהם באוכלוסייה,

אבל נמוך בהרבה מאחוז הנופלים במילואים). עם זאת, מספר נופלי הקבע נמוך יחסית ולכן הסקת מקנות ממצא זה היא חלשה יחסית (ראה טבלה 3).

טבלה מס' 3: נופלים לפי סוג שירות

	נופלים דתיים	נופלים לא דתיים	נופלים כללי	אחוז דתיים מכלל הנופלים	אחוז לא דתיים מכלל הנופלים
מילואים	115	135	255	45.1	52.94
סדיר	139	280	464	29.96	60.34
קבע	36	79	132	27.27	59.85
סה"כ	290	494	851		

בחלוקה לפי דרגות, אפשר לראות שהנופלים הדתיים הם באחוזים גבוהים בדרגות הקצונה הזוטרות סגן וסרן (42.9%), וכן בדרגות הנגדים הזוטרים רס"ל, רס"ר ורס"מ (40.72%), שהם הדרג הלוחם במילואים, אם כי אינם רוב של הנופלים בדרגות אלה. מרבית הנגדים שנפלו היו חיילי מילואים - 195 מתוך 236 הנגדים שנפלו (השאר הם 27 חיילי קבע ו-14 חיילי סדיר בדרגת סמ"ר שהועלו לאחר מותם לדרגת רס"ל), ו-84 מתוך 93 הנגדים הדתיים שנפלו (השאר 9 חיילי קבע). הנופלים הדתיים בין החוגרים בדרגות סמל וסמ"ר מהווים אף הם אחוז גבוה יחסית מכלל הנופלים בדרגות אלה (ראה טבלה 4), אם כי פחות מהאחוז שלהם בין הנגדים והקצינים הזוטרים (29.87%).

טבלה מס' 4: נופלים לפי דרגות

	דתיים	לא דתיים	כללי	אחוז דתיים
אל"מ	2	3	6	33.33
סא"ל	1	7	10	10
רס"ן	23	45	71	32.39
סרן	44	52	98	44.9
סגן	7	14	21	33.33
נגדים בכירים (רנ"ג ורס"ב)	3	8	15	20
נגדים זוטרים (רס"ל עד רס"מ)	90	123	221	40.72
סמ"ר	76	172	255	29.8
סמל	42	92	140	30
רב"ט	2	11	13	15.38
סה"כ	290	527	850	

בחלוקת נופלים לפי יחידות לקחנו את סוגי היחידות העיקריים מבחינת כמויות הנופלים. הגנת הגבולות כוללת את יחידות התצפיות וההגמ"ר שספגו מספר גדול של נופלים בעיקר ב-7 באוקטובר, יחידות ההנדסה, השריון והח"ר נשאו בעיקר הנטל החל משלב התמרון קרקעי, ובקטגוריית המיוחדים כללנו את סיירת מטכ"ל, שלדג, הקומנדו הימי ויחידת החילוץ של חיל האוויר (חטיבת הקומנדו נכללה תחת קטגוריית ח"ר). יחידות נוספות ספגו אף הן נופלים, אך במספרים קטנים יותר, ולכן ניתוח הנופלים בהן איננו אינפורמטיבי לניתוח דמוגרפי, ובהן מפקדות מרחביות, חיל הים, נ"מ, מתפ"ש, פקע"ר, תותחנים ואגפי מטכ"ל (ראה טבלה 5).

טבלה מס' 5: נופלים דתיים לפי יחידות

אחוז דתיים	נופלים כללי	נופלים לא דתיים	נופלים דתיים	
11.11	36	25	4	הגנת הגבולות
35.53	76	45	27	הנדסה
37.17	538	322	200	חי"ר
36.75	117	72	43	שריון
17.39	23	19	4	מיוחדים

ביחידות ההנדסה, השריון והחי"ר שכאמור נשאו בעיקר נטל הלחימה החל משלב התמרון הקרקעי, נמצאים הנופלים הדתיים בשיעור גבוה. לעומת זאת, ביחידות המיוחדות ובחיל הגנת הגבולות הם נמצאים באחוזים נמוכים יחסית. את האחוז הנמוך של נופלים דתיים בחיל הגנת הגבולות אפשר להסביר את הנתונים במספר הגבוה של נשים (17 מתוך 36) שנפלו בחיל זה במהלך המלחמה ובעיקר ב-7 באוקטובר, וכן את היות מרבית נופלי חיל הגנת הגבולות חיילים בסדיר. נוסף על כך, נתון זה מצביע על מעורבות נמוכה של חיילים דתיים בחיל הגנת הגבולות, ייתכן בשל העדפתם להתגייס ליחידות מתמרנות וייתכן שגם בשל הימנעות מהתגייסות ליחידות מעורבות מגדרית.

האחוז הנמוך של נופלים דתיים ביחידות המיוחדות קשה יותר להסבר, בעיקר מול רמת ההתנדבותיות הגבוהה בקרב הציבור הציוני-דתי. הסבר אפשרי הוא הטיות מיון בקבלה ליחידות אלה, שגורמים לבעלי קשרי חברות ומשפחה, ואף מאפיינים פוליטיים מסוימים, להתקבל אליהן על חשבון בעלי יכולות קונקרטיות, אולם בחינה של הטיות מיון כאלה היא מעבר למגבלות מחקר זה. נתון זה עולה בקנה אחד עם הניתוח של עפרה בן ישי ורינת משה, שרואות בחיל האוויר והיחידות המיוחדות מערכים בעלי מאפיינים סוציולוגיים של האליטות הישנות (בן ישי ומשה, 2024). כמו כן, מספר הנופלים מיחידות מיוחדות במלחמה נמוך משמעותית ממספר הנופלים ביחידות המתמרנות, והוא גבולי לצורך הסקת מסקנות דמוגרפיות.

מאפיינים דמוגרפיים נוספים

בהמשך בחנו מאפיינים דמוגרפיים של הנופלים הדתיים, כולל צביון הישוב שבו גרו, האפיון הדתי שלו ומחוז משרד הפנים שבו הוא נמצא. חילקנו את הנופלים בהתאם לסוג מקום המגורים. בניתוח זה לא נכנסו 5 נופלים מכפרים, ועוד נופל שהוא תושב חוץ. כמו כן במניין האוכלוסייה בגילאי 20–64 הוחסרו תושבי הכפרים (ראה טבלה 6). אין בידינו נתונים על אחוז הדתיים בכל סוג ישוב - דבר שמגביל את הניתוח.

טבלה מס' 6: נופלים דתיים לפי סוג ישוב

אחוז נופלים דתיים ביחס לכלל הנופלים	אחוז נופלים דתיים ביחס לכלל הנופלים הדתיים	נופלים כללי	נופלים דתיים	
70.21	34.14	141	99	ישוב קהילתי
25.81	8.28	93	24	מועצה מקומית
27.67	45.52	477	132	עיר
28.05	7.93	82	23	מושב
23.08	4.14	52	12	קיבוץ
		851	290	סה"כ

ישובים קהילתיים ככלל לקחו חלק מהותי במספר הנופלים, בוודאי ביחס לאוכלוסייתם. עם זאת, ניתוח הנתונים מראה אחוז גבוה במיוחד של נופלים דתיים, כ-70% מכלל הנופלים מיישובים קהילתיים. אפשר להסביר זאת לפי המספר הגדול של נופלים דתיים מהתנחלויות ביהודה ושומרון, שרובן יישובים קהילתיים. בה בעת, כדי לתקף ממצא זה נדרש ניתוח של אחוז הדתיים המתגוררים ביישובים קהילתיים מתוך כלל הדתיים, לעומת אחוז אלו שאינם דתיים המתגוררים ביישובים קהילתיים. נתון מעניין נוסף הוא האחוז הגבוה יחסית בקרב ההתיישבות העובדת, זאת לנוכח האחוז הנמוך של מושבים וקיבוצים דתיים. מבחינת חלוקת לפי צביון ישוב, סיווגנו את ישובי הנופלים הדתיים לפי יישובים דתיים, חילוניים, מעורבים או חרדים (ראה טבלה 7).

טבלה מס' 7: נופלים דתיים לפי צביון ישוב

אחוז מכלל הנופלים הדתיים	מספר נופלים	
47.93	139	ישוב דתי
28.27	82	ישוב חילוני
20	58	ישוב מעורב
3.79	11	ישוב חרדי
	290	סה"כ

ניתוח זה מראה שיש כמעט שוויון בין מספר הנופלים הדתיים בישובים חילוניים ומעורבים (140 נופלים) ובין מספר הנופלים הדתיים בישובים דתיים וחרדיים (150 נופלים). נתון מעניין נוסף הוא המספר הגבוה יחסית של נופלים דתיים מיישובים חילוניים. נופלים אלה הגיעו מ־44 ישובים חילוניים שונים, כאשר אלה עם מספר הנופלים הגבוה ביותר הם חיפה ומודיעין עם חמישה נופלים, ואחריהם מעלה אדומים עם ארבעה. לעומת זאת, נופלים דתיים מיישובים מעורבים מרוכזים בתשעה ישובים, כאשר הרוב המוחלט מגיע מירושלים (37 נופלים). המשמעות היא פיזור רחב של דתיים בישובים חילוניים הנושאים בנטל הסיכון הביטחוני, לצד ריכוזם בישובים דתיים ובמספר מצומצם של ישובים מעורבים, ובהם בעיקר בירושלים. עם זאת, אין בידינו נתונים בנוגע להתפלגות הדתיים לפי צביון ישוב - דבר שמחליש את התוצאות. מבחינת חלוקה גאוגרפית של נופלים דתיים, סיווגנו אותם לפי מגוריהם במחוזות משרד הפנים. פער מרכזי בניתוח זה הוא אחוז הדתיים באוכלוסיית כל מחוז, דבר שמגביל את היקף הניתוח. גם כאן כמובן שהוחסר הנופל שהוא תושב חוץ (ראה טבלה 8).

טבלה מס' 8: נופלים דתיים לפי מחוז משרד הפנים

	נופלים דתיים	נופלים כללי	אחוז מכלל הנופלים הדתיים	אחוז נופלים דתיים ביחס לכלל הנופלים
דרום	39	134	13.45	29.1
מרכז	44	230	15.17	19.13
צפון	27	125	9.31	21.6
חיפה	15	75	5.17	20
יו"ש	107	122	36.9	87.7
ירושלים	51	92	17.59	55.43
תל אביב	7	72	2.41	9.72
סה"כ	290	850		

הריכוז הגבוה ביותר של נופלים דתיים הוא במחוז יהודה ושומרון, שבו הם רוב מוחלט של הנופלים עם כ־88%. גם במחוז ירושלים יש ריכוז גדול של נופלים דתיים - יותר ממחצית הנופלים במחוז - ואילו בתל אביב ניכר המספר הנמוך של נופלים דתיים - פחות מעשירית מכלל נופלי המחוז.

דין

בבחינת השערת המחקר הראשונה מצאנו ששיעור הנופלים הדתיים מכלל הנופלים עומד על 34%, כאשר שיעור הנופלים היהודים הלא־דתיים הוא 63% ועל כן הם הקבוצה הגדולה ביותר מבחינת אחוז הנופלים. ממצא זה מדגיש את המעורבות החריגה של בני הציונות הדתית ביחידות הלוחמות בצה"ל ואת הרמה החריגה של הנשיאה בנטל הסיכון הביטחוני שלהם לעומת מגזרים אחרים. בבחינת השערת המחקר השנייה מצאנו ריכוז נופלים דתיים באשכולות 2-7, שהם האשכולות בעלי המצב החברתי־כלכלי הנמוך והבינוני. כמו כן הממצאים מצביעים על מגמה של

ירידה באחוז הנופלים הדתיים ביחס לאוכלוסייה החייבת בגיוס ככל שהאשכול החברתי-כלכלי עולה - מגמה הפוכה מזו של הנופלים הלא דתיים ושל כלל הנופלים - מה שדחה את השערת המחקר.

ניתוחים נוספים מראים כי נופלים דתיים נושאים בכמעט מחצית מנטל הסיכון הביטחוני במילואים, בעוד משקלם בקבע ובסדיר נמוך יותר. הסבר אפשרי הוא שלוחמים דתיים מונעים על ידי אידיאולוגיה יותר מאשר על ידי שאיפות מקצועיות, ולכן משתחררים לאחר השירות הסדיר או לאחר קבע קצר אך ממשיכים להיות פעילים במילואים. בחלוקה לפי דרגות, נופלים דתיים דומיננטיים יותר בדרגות הקצונה הזוטרות, וכן בדרגות הנגדים הזוטרים והחוגרים. קשה להסיק לגבי משקלם של נופלים דתיים בדרגות הבכירות, עקב מספרים נמוכים יחסית.

ממצא נוסף הוא אחוזים גבוהים במיוחד ביחידות ההנדסה, השריון והחי"ר שנשארו בעיקר נטל הלחימה, ולעומת זאת באחוזים נמוכים יחסית ביחידות המיוחדות וביחידות שאינן מתמרנות. הממצאים מעלים כי נופלים דתיים הם רוב גדול מכלל הנופלים מיישובים קהילתיים, וכן אחוז גבוה יחסית בקרב ההתיישבות העובדת. זאת למרות האחוז הנמוך של מושבים וקיבוצים דתיים. מבחינת הצביון הדתי של הישובים, הנופלים הדתיים מתחלקים כמעט שווה בשווה בין ישובים דתיים לישובים שאינם דתיים, עם פריסה במספר רב של ישובים חילוניים. מבחינת מיקום ישובי הנופלים לפי מחוזות משרד הפנים, הריכוז הגבוה ביותר של נופלים דתיים הוא במחוז יהודה ושומרון, ואחריו מחוזות ירושלים, מרכז ודרום, ואילו במחוז תל אביב ניכר המספר הנמוך של נופלים דתיים.

נוסף על כך, ממצאי המחקר מצביעים על נשיאה חריגה של הציונות הדתית בנטל הסיכון הביטחוני, וזאת גם תחת המגבלות המתודולוגיות של אופן המדידה במחקר זה. מעורבותה של הציונות הדתית במערך הלוחם בצה"ל מערערת לדעתנו את התזה התופסת מעורבות זו במונחים של השתלטות תיאוקרטית על צה"ל. הגיוון הגאוגרפי והחברתי של הישובים שמהם הגיעו, ובעיקר פריסתם במגוון רחב של ישובים חילוניים ומעורבים, מצביע על אוכלוסייה שאיננה מתבדלת, והיא חלק מהחברה הכללית. מאפיינים אלה מצביעים לדעתנו על חברה אידיאולוגית המעורבת במערך הלוחם בצה"ל יותר לצרכי שירות הכלל מאשר לצרכים פרופסיונליים או לצורכי השתלטות תיאוקרטית או דתית, שכן צרכים כאלה היו באים לידי ביטוי בריכוז בדרגות הגבוהות ובשירות הסדיר והקבע. ממצא משמעותי נוסף שעשוי להסביר אופן המעורבות של הציונות הדתית היא הקשר השלילי בין אשכול

חברת־כלכלי למספר הנופלים הדתיים בניגוד לקשר החיובי אצל נופלים שאינם דתיים. ממצא זה מאשש חלקית את תזת "צבא הפריפריה", אם כי עבור המגזר הדתי־לאומי בלבד.

מגבלות המחקר ומחקרי המשך

אחת השאלות שיש לבחון במחקר מסוג זה היא מידת ההכללה של הנתונים – עד כמה רשימת הנופלים מייצגת את אוכלוסיית הלוחמים ועד כמה זו, בתורה, מייצגת את אוכלוסיית המדינה החייבת בגיוס. כאשר ניגשים לבחון זאת יש לזכור כי הנופלים בלחימה יכולים להיות תוצאה של גורמים אקראיים שונים, ולכן רשימה כזו לא יכולה לייצג את מבנה כוח האדם בשורות הצבא כולו. למשל בנוגע לזרועות האוויר והמודיעין. עם זאת, מספר הנופלים הוא גבוה, מתייחס למגוון רחב של פעילויות מבצעיות ולתקופת זמן משמעותית. על כן הוא מאפשר הסקת מסקנות ברמת ודאות סבירה לגבי האוכלוסייה של הלוחמים בכוחות היבשה. מגבלה נוספת שיש לגשר עליה במסגרת מחקרי המשך, היא הבעייתיות של ייצוג נופל על ידי הישוב שבו התגורר בכל הנוגע למצבו החברת־כלכלי. בעייתיות זו נוגעת בעיקר ליושבים גדולים (ערים ומועצות מקומיות), שבהם עשויים להיות הבדלים בין המאפיינים הדמוגרפיים של הנופל ושל משפחתו הגרעינית למאפיינים של הישוב. כמו כן, ייתכן שסיווג לפי ישובים אינו מדויק לחלוטין, שכן לא כל מי שרשום בישוב אכן מתגורר בו בפועל. הדבר חשוב במקרה של סטודנטים שמתגוררים בקרבת מוסד הלימודים, אך רשומים עדיין בישוב המקור שלהם. עם זאת, ישוב המקור הוא גורם משמעותי מבחינת הניתוח החברתי, לעומת ישוב מגורים זמני. לאור כל זאת נדרש לערוך ניתוח דמוגרפי ברמה מפורטת יותר, כגון רמת שכונות או אזורים סטטיסטיים, כדי לתקף את הממצאים.

מגבלה משמעותית של מחקר זה היא המדידה של כל הנופלים היהודים שאינם דתיים כקבוצה אחת. אופן מדידה זה אינו מבדיל בין חילוניים למסורתיים, וכך יוצר מגזר שהוא לכאורה הגדול ביותר במערך הלוחם, בעוד שתתי הקבוצה בו בעלי מאפיינים שונים. נדרש לערוך ניתוח של קבוצת הנופלים הלא דתיים בין חילוניים ומסורתיים, לפי הקריטריונים שבדקת הלמ"ס בסקרי האוכלוסייה לפי מידת דתיות.

מממצאי המחקר אפשר לשער את קיומם של מגננונים חברתיים ותרבותיים בציונות הדתית, שמאפשרים התמדה בביצוע שירות מילואים ומסכן חיים, וכן עמידות בפני

שחיקה גם מול אוירה ציבורית כללית שאינה מתגמלת אותם על שירותם. מנגנונים אלה ניזונים מסביבה ישובית, משפחתית, קהילתית ואידיאולוגית, וזיהויים יתרום תרומה משמעותית להבנה טובה יותר של המעורבות של הציונות הדתית בצה"ל. נדרש מחקר המשך שיבחן את ההשפעה של הסביבה הדתית-לאומית, על כלל מרכיביה הרלוונטיים, בנוגע למעורבות בני הציונות הדתית בצה"ל. נוסף על כך, הפיזור הרחב של נופלי הציונות הדתית המעורבים במערך הלוחם עשוי להצביע על העובדה שאופוזיציה זו אינה מורכבת רק מבני הציונות הדתית אלא גם ממגזרים נוספים, כגון בני הפריפריה ומסורתיים, ואילו האחוז הגבוה של הנופלים הדתיים מכלל הנופלים עשוי להצביע על היותה של הציונות הדתית אוונגרד של אופוזיציה שמרנית בצבא.

אנו רואים חשיבות רבה בהבנת תופעת המעורבות של הציונות הדתית בצה"ל, בעיקר לנוכח הממצאים בנוגע לנטל הסיכון הביטחוני החריג במלחמת "חרבות ברזל", ובשל השיח הציבורי והמחקרי אודות הטבע והכוונות של מעורבות זו. אנו תקווה שהממצאים ישמשו את הקהילה המחקרית כדי לקיים מחקר חברתי אמפירי, אמין ויציב, כבסיס לדיון מקצועי בתחומים שונים של יחסי צבא-חברה.

מקורות

ע' בן-ישי ור' משה. (2024). מודל "צבא העם" לאן? קריאת מגמת התפתחות המודל בתפיסת ההפעלה לניצחון ותר"ש "תנופה". בתוך: תנופה ותורפה: קריאות חברתיות בדוקטרינה הצבאית של ישראל, עורכים: עפרה בן-ישי, יגיל לוי ורינת משה.

נאון, ר' ובן שלום, ע'. (2025). "אל מול פני המלחמה החזקה - ניתוח דמוגרפי של נופלים במלחמת חרבות ברזל והמחקר הישראלי על המבנה החברתי של צה"ל". חוסן לאומי, פוליטיקה וחברה (התקבל לפרסום).

ר' גל וליבל ת'. (2012). בין יחסי צבא-חברה ליחסי דת-צבא: פניו השונות של תהליך ההדתה. בתוך: בין הכיפה לכומתה, עורך: ראובן גל.

דרורי, ז'. (2012). הרווח בין הכומתה לכיפה: כיצד מתמודד צה"ל עם תהליך ההדתה? בתוך: בין הכיפה לכומתה, עורך: ראובן גל.

כהן, ב'. (2012). מצווה במדים: השירות הצבאי והציבור הדתי-לאומי. עיונים

- בתקומת ישראל, כרך 22, עמ' 325-358.
- כהן, ש'. (2009). הכיפה והכומתה – דימוי ומציאות: השיח הציבורי על הציונות הדתית והשירות הציבורי. בתוך: הכיפה והכומתה. עורך: משה רחימי.
- לבל א' ולוביש-עומר ש'. (2012). "לחזור למה שהיינו": חובשי הכיפות הסרוגות בצה"ל כאפוזיזיה שמרנית לצבא פוסט-מודרניסטי. בתוך: בין הכיפה לכומתה, עורך: ראובן גל.
- לוי, י'. (2005). מלחמת הפריפריות: המיפוי החברתי של הרוגי צה"ל באינתיפאדת אל-אקצא. תיאוריה וביקורת, 27, 39-69.
- לוי, י'. (2007). מצבא העם לצבא הפריפריות. כרמל.
- לוי, י'. (2015). המפקד האליון – התאוקרטיזציה של הצבא בישראל. עם עובד.
- לוי, י'. (2018). התאוקרטיזציה של הצבא ומחולליה. המרחב הציבורי, חורף- 2018-2017, גיליון 1, עמ' 169-196.
- לוי, י'. (2022). משבר הלגיטימציה של מודל גיוס החובה. עדכן אסטרטגי. המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- ליבוביץ, א' (2010), "תהליך מדיני כצורך קיומי: השיח הליברלי בישראל, רשתות הביטחון וההתמודדות עם תפיסת האיום הקיומי". פוליטיקה 20, עמ' 97-122.
- ליסק, מ'. "האתוס הביטחוני והמיתוס של ישראל כחברה מיליטריסטית", בתוך: סטיוארט כהן א' (עורך אורח), אבי שגיא, ידידיה שטרן (עורכים) (2001), תרבות דמוקרטית, כרך 4-5, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן והמכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 193.
- מלחי, א'. (2021). בקיעים בקונצנזוס - אתגרי "צבא העם" ומודל הגיוס לצה"ל במציאות חברתית משתנה. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- סמוחה, ס'. (1999). תמורות בחברה הישראלית - לאחר יובל שנים. אלפיים, 17, 239-261.
- פלד, י', ושפיר, ג' (2005). מיהו ישראלי - הדינמיקה של אזרחות מורכבת. הוצאת אוניברסיטת תל אביב.

קימרלינג, ב'. (2004). מהגרים, מתיישבים, ילידים. עם עובד.

רוסמן-סטולמן, א'. (2022) "צבא בונה עם? שירות צבאי כמשפיע על תפיסות חברתיות בישראל: השסע הדתי-חילוני כמקרה בוחן". חברה, צבא וביטחון לאומי, 3, 28-8.

רוסמן-סטולמן, א'. (2019) "מקומה של הציונות הדתית בצה"ל: מבט מבפנים", בתוך: ממשגיח הכשרות לנהג הקטר? הציונות הדתית והחברה הישראלית, עורך: יאיר שלג. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 215-238.

Ben-Shalom, U., Moelker, R., Stern, N., & Ben-Ari, E. (Eds.). (2024). *Military Heroism in a Post-Heroic Era*. Springer.

Cohen, S. (1997) *The Scroll or the Sword? Dilemmas of Religion and Military Service in Israel*/ Harward Academy Press, pp. 78-85.

Luckham A.R. (1977) "A Comparative Typology of Civil-Military Relations", *Government and Opposition*, winter 1977, pp. 5-35.

Peri, Y., *Between Battles and Ballots: Israeli Military in Politics*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, pp. 172-174.

Rickover, I., Ben Ishai, O., & Keissar-Sugarman, A. (2021). Hi-tech-oriented national service: The free choice of religious women recruits and the de-monopolization of the Israeli military. *Religions*, 12(11), 921.

עיון מחודש

מחויבות וצייתנות בצבא: מקרה בוחן ישראלי

ד"ר ראובן גל

עמית מחקר בכיר, מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית, הטכניון

תקציר

המאמר עוסק במתח שבין מחויבות וצייתנות במקצוע הצבאי, ובוחן את יחסי הגומלין ביניהם דרך מקרה הבוחן של אל"ם אלי גבע, מפקד חטיבת שריון בצה"ל במלחמת לבנון הראשונה (1982) שביקש שלא לפקד על חטיבתו, ככוח המוביל, אם תינתן פקודה להיכנס לבירות. גבע, שפעל ממניעים מוסריים עמוקים, מציב דוגמה ייחודית להתנגשות בין מחויבות מוסרית למחויבות ארגונית, ומאיר את גבולות הציות העומדים בפני מפקדים בכירים ואת משמעות האחריות האישית בצבא דמוקרטי.

המאמר מבחין בין שני מנגנוני היענות צבאית: צייתנות, הנובעת מכפיפות סמכותית ומושתתת על פחד מענישה; ומחויבות, הנשענת על מצפון, הזדהות עם מטרות ותחושת שליחות פנימית. בעוד צייתנות היא תנאי הכרחי לתפקוד ארגוני - היא עלולה להפוך לעיוורת ומסוכנת כאשר היא מנוגדת לערכים מוסריים. המחויבות, לעומתה, מאפשרת ספקות, בחינה מוסרית ואף מחאה - אך גם פגיעה באיזון בין נאמנות למערכת ליושרה אישית.

באמצעות ניתוח מושגי וערכי של מקרה גבע אציע שלושה קריטריונים לגיטימיות של החלטות צבאיות - הצדקת המטרה, סמכות תקינה ותאימות לערכי הפרט - ואגזור עקרונות המסבירים את התנאים שבהם מחויבות עשויה לגבור על צייתנות. המאמר, ארבעה עשורים לאחר שפורסם לראשונה, מצביע על הרלוונטיות המתמשכת של סוגיה זו להקשרים עכשוויים, שבהם מתחדדים שוב היחסים בין צה"ל, החברה והערכים הדמוקרטיים שהוא מושתת עליהם.

Commitment and Obedience in the Military: An Israeli Case Study

Abstract

The article deals with the tension between commitment and obedience in the military profession, and examines the interaction between these two terms through the case study of Col. Eli Geva, commander of an armored brigade in the IDF during the First Lebanon War (1982), who requested not to command his brigade as the leading force in the intended operation if an order was given to enter Beirut. Col. Geva, who acted out of deep moral motives, sets a unique example of the clash between moral commitment and organizational commitment, and illuminates the boundaries of obedience faced by senior commanders and the significance of personal responsibility in a democratic army.

The article distinguishes between two mechanisms of military response: obedience, which stems from authoritarian subordination and is based on fear of punishment; and commitment, which relies on conscience, identification with goals, and an inner sense of mission. While obedience is a necessary condition for organizational functioning, it can become blind and dangerous when it is contrary to moral values. Commitment, on the other hand, allows for doubt, moral examination, and even protest – but also a violation of the balance between loyalty to the system and personal integrity.

Through a conceptual and moral analysis of the Geva case, I will propose three criteria for the legitimacy of military decisions – justification of the goal, proper authority, and compliance with individual values – and establish principles that explain the

conditions under which commitment may prevail over obedience. The article, four decades after it was first published, points to the ongoing relevance of this issue to contemporary contexts, in which the relationship between the IDF, society, and the democratic values on which it is based is once again challenged.

מילות מפתח: מנהיגות, מחויבות, צייתנות, מחאה, מלחמת לבנון הראשונה.

המאמר שלהלן הוא עריכה מחודשת ותרגום מקוצר לעברית של מאמר מקורי [\[10.1177/0095327X8501100405/org.doi://:https\]](https://doi.org/10.1177/0095327X8501100405) שהתפרסם בכתב העת *Armed Forces & Society* - רבעון הבית של **IUS** (Inter-University Seminar on Armed Forces and Society), האגודה האמריקנית הוותיקה, מיסודו של מוריס ז'נוביץ, ששימשה במידה רבה מודל להקמת האגודה הישראלית לחוקרי צבא-חברה. את המאמר כתבתי כשנה לאחר סיום תפקידי כראש ממד"ה (1982-1975), ופרישתי משירות פעיל בצה"ל, כאשר זכיתי ליהנות משנתיים שבתון בארצות הברית כעמית מחקר של קרן NSF (National Science Foundation). האכסניה שבחרתי להתארח הייתה מכון המחקר וולטר ריד (WRAIR) בווישינגטון, מרכז המחקרים הפסיכולוגיים-חברתיים של צבא ארצות הברית.

במהלך כל חודשי מלחמת לבנון הראשונה (אז מבצע "שלום הגליל") ליוויתי מקרוב את היחידות שלחמו בשטח, נפגשתי וראיינתי לוחמים ומפקדים, השתתפתי בהתכנסויות חפ"קים (בדרך כלל ברמת חטיבה ואוגדה) ובקפ"קים, לעיתים בנוכחות מפקד הפיקוד או הרמטכ"ל. כך קרה שנכחתי בקבוצת הפקודות הספציפית שבה התרחש האירוע המתואר במאמר. למעלה מארבעה עשורים חלפו והנה עתה, כשצלקות מלחמת "חרבות ברזל" עדיין טריות, אפשר לקרוא את המאמר וכאילו "להדביקו" לעת הזו. אמת, במלחמה זו לא התגלה "אלי גבע" דומה. אף מח"ט או אוגדון לא הרים קול מחאה פומבי או ביקש לשחררו מתפקידו במהלך הלחימה הממושכת. קולות המחאה והסרבנות היו בעיקר בקרב אנשי מילואים, וכן מפיהם של קצינים בכירים בדימוס. חלקים גדולים בחברה האזרחית - ששיעורם של אנשי מערכת הביטחון בה, בעבר ובהווה, משמעותי - הם שנשאו במשך חודשים רבים את קולות המחאה נגד ההגדרות המתחלפות (מפי הממשלה) של מטרות המלחמה, נגד התמשכותה הארוכה ולעיתים גם נגד אופי הלחימה מול האוכלוסייה האזרחית בעזה. מול מציאות שכזו העלו חוקרי צבא-חברה, כמו עמיתנו אילת הראל, את

השאלה המאתגרת: כיצד עלינו לפרש מצבים שבהם הצבא דמוקרטי מהממשלה? (Harel, 2024). דילמת הציותנות במלחמה הנוכחית לא הייתה רק בין אנשי הצבא, המפקדים בקבע ובמילואים, לממונים עליהם (מפקדי הפיקוד, קציני החיל ראשיים והרמטכ"ל). הציותנות טיפסה שלב אחד גבוה יותר - להסכמה בין הדרג הצבאי לדרג המדיני. מדובר באתגר רציני ומועט־תקדימים ביחסי צבא-חברה בישראל. כך גם בנוגע לסוגיית המחויבות: המלחמה הציפה לא רק דילמות בשאלת המחויבות למערכת ולתפקיד, אלא גם ספקות והסתיוגויות ביחס למחויבויות ערכיות ומוסריות בסיסיות שלנו כיהודים, כישראלים, כאזרחי המדינה וכבני אדם. במידה רבה השאלות והדילמות הללו נגעו לעצם הגדרתה ותקפותה של פרדיגמת צבא העם שהתקיימה בישראל מאז הקמת צה"ל.

קוראי המאמר מוזמנים, אפוא, לבחון אותו מתוך כמה משקפיים: ראשית, קריאה בפרספקטיבה היסטורית, חזרה למלחמה "היא" ולאלי גבע "ההוא". שנית, קריאה אקדמית־ביקורתית שתאתגר את הגדרות המושגים, את המאפיינים שתוארו ואת הקריטריונים שהוצעו. שלישית, קריאה במשקפיים עדכניות בצל מלחמת "חרבות ברזל".

המחויבות היא עמוד השדרה של המקצוע הצבאי. עבור מרבית אנשי המקצוע בצבא, ההשתייכות למערכת איננה רק עניין של מקום עבודה, משרה או עיסוק, כי אם דרך חיים ולעיתים אף התחייבות לכל החיים. אף שבמהלך העשורים האחרונים עברו ארגונים צבאיים רבים שינוי הדרגתי ממודל מוסדי למודל תעסוקתי (Moskos, 1977), המחויבות נותרה עיקרון מרכזי בהם. הדבר בולט במיוחד בצה"ל, שבו הן חיילים בשירות חובה הן בקבע נדרשים להתמודד תדיר עם האפשרות הממשית של השתתפות בלחימה. עבור אנשים אלה, השירות הצבאי אינו יכול להיות "סתם עיסוק"; מעורבותם נובעת ממחויבות עמוקה כלפי מדינתם.

במסגרת צבאית, מחויבות יכולה לשמש מניע עוצמתי במיוחד - אף יותר מתגמול כספי - בעיקר כאשר הפעילות כרוכה בסיכון גבוה, בדרישות קיצוניות ובלחצים כבדים. בו בזמן, בתנאים אלה הציות המלא להוראות ולפקודות נעשה אף הוא גורם מכריע בתפקוד הארגון. אפשר, אם כן, להתייחס לציותנות ולמחויבות כשני מנגנונים של היענות פיקודית (military compliance) בצבא. לעיתים הם עשויים לחפוף ולפעול בה בעת (למשל עבור נגד ותיק, ציות לפקודות משמעו מחויבות), ולעיתים אפשר לראותם כקצוות מנוגדים על רצף ההתנהגות של "עמידה בדרישות" או "היענות לדרישות".

לפי ההגדרה המילונית, צייתנות היא "היענות כנועה או ממושמעת להוראות, פקודות, או רצונות של אדם אחר, לרוב ללא דיון או עמידה על דעת עצמי". התרגום לעברית מחייב חידוד לשוני: במאמר המקורי השתמשתי במונח Obedience, ומכאן שהיפוכו יהיה Disobedience. סירוב פקודה או סרבנות, אם כן, יהיו באנגלית Disobeying an order, או Insubordination - מונח שמדגיש בהיחבא את הסירוב להישמע לסמכויות שמעליך.

מנגד, מחויבות מוגדרת "תחושת חובה, אחריות או התחייבות להשלים משימה, מטרה או מערכת יחסים. היא יכולה לנבוע מחובה מוסרית, מהחלטות עתידיות, או מתחושת נאמנות". בעוד בעברית מבוחר המילים הנרדפות למחויבות מוגבל ורוחק מלהיות חופף (אחריות, התחייבות, נאמנות), באנגלית יש מבוחר גדול יותר: Adherence, Loyalty, Allegiance, Devotion, Obligation, Dedication, Perseverance, Tenacity, ועוד. ריבוי המילים הנרדפות מלמד על הקשר בין מחויבות למסירות, התמדה, התעקשות ושמירת אמונים. ההבדלים בין שני המושגים הללו מהותיים ונובעים מהעובדה שהם משתייכים לשדות נורמטיביים נבדלים. בעוד צייתנות היא עמוד התווך שעליו מושתתת כל מערכת המשמעת הצבאית, המחויבות ניצבת כיסוד מוסרי בהתנהגות אנושית המבוססת על מצפון אישי.

צייתנות

הצייתנות הצבאית מעוצבת ונכפית באמצעות אילוף, הרתעה וענישה, כבר בשלבי הסוציאליזציה הראשוניים לשירות הצבאי. היא מתחזקת על ידי איום בענישה, ומוטמעת באמצעות חזרות אין־סופיות על תרגילים ופקודות. בהמשך הדרך מוחלפת הצייתנות בתבניות התנהגות מופנמות ואוטונומיות, אך גם אז, בבסיס הדברים, שוררת שליטה הנובעת מהפחד מהשלכות של אי־ציות. גם כאשר לגיטימיות המטרה הארגונית מוטלת בספק, חייל שהנחילו בו ציות עשוי להמשיך ולהישמע לפקודות - גם כאשר הן מעוררות מחלוקת. בכך מצליחה הצייתנות להגן על החיילים מהתמודדות עם קונפליקטים מוסריים ביחס לגיטימיות המשימות.

אין להבין תיאור זה כשלילה גורפת של מושג הצייתנות ומשמעויותיו בחיי הצבא. צייתנות חיונית לביצועים טובים, ליעילות ולהשלמת משימות. בלעדיה, המערכת הצבאית כולה עלולה להתמוטט. עם זאת, הצייתנות עלולה להפוך לחרב פיפיות, בעיקר כאשר היא נעשית עיוורת. הניסויים הידועים של מילגרם ושל זימבארדו בנוגע

לציות עיוור (Milgram, 1965; Zimbardo, 1977) הדגימו כיצד בתנאים מסוימים מרבית האנשים עשויים להידחק להתנהגות מצייתת באופן מלא - גם כאשר היא מנוגדת לרגשותיהם או מעוררת בהם מצוקה. בפועל, אדם הפועל מתוך ציות לסמכות שהוא תופס כלגיטימית, עלול לאבד כל תחושת אחריות למעשיו ולראות בעצמו מכשיר בידי אותה סמכות - ולא כסובייקט מוסרי עצמאי.

במהלך ההיסטוריה נעשו בשם הציותנות כמה מן המעשים האכזריים ביותר של האנושות, שעברו כל גבול מוסרי והתחוללו בניגוד למצפוננו של האדם הפועל. הדוגמה הנוראה ביותר במאה ה-20 היא כמובן השואה. בתודעתו של כל אזרח ישראלי - אזרח או חייל - היא תזכורת לזוועה האפשרית שבציות עיוור. לכן כל התנהגות המוצדקת על סמך ציותנות גרידא תעורר חשד וספק.

מחויבות

סקירה כללית של ממדים שונים בהתנהגות ארגונית חושפת שלוש פנים למחויבות בהקשר הצבאי (או בכל מסגרת מוסדית אחרת): מחויבות ארגונית - הזדהות עם מטרות, תכליות ונורמות הארגון; מחויבות לקריירה - מחויבות להצלחה האישית במסלול המקצועי; מחויבות מוסרית - מחויבות לקודים מוסריים בסיסיים, שלמענם מוכן האדם להקריב.

כל עוד שלושת סוגי המחויבות הללו מצויים בהרמוניה, איש הצבא המקצועי¹ חש התאמה פנימית עם הארגון שהוא משרת בו. מחויבותו מבוססת על תחושת שליחות, המתעצבת מתוך אמונה אישית ובחירה מצפונית. תחושה זו נובעת לרוב מתוך הזדהות עמוקה עם מטרות וצרכים רחבים של החברה, שהולמים את מערכת ערכיו של הפרט ואת שאיפותיו האישיות. היא מעודדת אותו להקדיש עצמו למשימות, ואף להקריב למענו. בקרב מפקדים, מחויבות זו כוללת גם תחושת אחריות כלפי פקודיהם, יחידתם ומשימתם.

בין שנכנה זאת "תחושת שליחות", "אמונה פנימית" או "אחריות" - מדובר במקורות

1 תוספת לגרסה העברית של המאמר: עיקרי הדברים במאמר זה מתייחסים למפקדים בשירות קבע בצה"ל. התייחסות למשרתי חובה ומילואים - כמו גם לחלק מאנשי הקבע בתפקידים לא פיקודיים - מחייבת דיון אחר.

פנימיים הנובעים מהמצפון ומהערכים האישיים של האדם. כאן טמונה עוצמתה של המחויבות, אך גם חולשתה: שלא כמו בצייתנות - שמקורה בפקודה חיצונית חד-משמעית - המחויבות תלויה באיזון עדין בין אמונות, ערכים ומצפון. הדבר הופך אותה לעוצמתית מאוד, אך גם לפגיעה וקשה לשימור. כאשר איש צבא הקבע נתקל בסתירה בין סוגי מחויבות שונים, לדוגמה בין מחויבותו המוסרית למחויבותו הארגונית - הוא עלול להתעלם מהסתירה ולבחור בדרך הקלה: צייתנות. לחלופין, הוא עשוי להתייצב לצד המחויבות המרכזית בעיניו, גם במחיר אישי כבד. כדבריו של סם סרקסיאן:

דילמות בין יושרה אישית ובין דרישות מוסדיות או מקצועיות נוטות לעיתים להתמוסס בתוך רעיונות מושרשים היטב של צייתנות ונאמנות מקצועית. אולם ראוי לשוב להיסטוריה ולפילוסופיה הפוליטית כדי להבין כי דילמה זו - בין הפרט למוסד - הייתה ועודנה מהמאפיינים הבולטים של הציוויליזציה המערבית. (Sarkesian, 1981, 15)

סרקסיאן מביא כדוגמאות סמליות-היסטוריות את אנטיגונה, סוקרטס ותומס מור ומסכם:

במהלך ההיסטוריה, גברים ונשים שהיו מחויבים לעקרונות של טוב ורע בחרו לשלם בחייהם - ולא להיכנע לדרישות או לחוקים בלתי צודקים של מוסדות. מכאן, שמחויבות פותחת פתח לספקות, להסכנות, ולעיתים גם להקרבה ואף להתנגדות (שם).

ההבדלים בין צייתנות למחויבות

מאפייני הצייתנות. תחושת שליחות שמקורה חיצוני; מבוססת על הוראה חד-משמעית מגורם סמכות בלתי מעורער; נוצרת בתחילה מתוך סנקציות וענישה, וניזונה מחשש מהשלכות אי-ציות; נוטה לדכא ספקות ולמנוע שאלות.

מאפייני המחויבות. תחושת שליחות שמקורה פנימי; מבוססת על מארג מורכב של אמונות אישיות, שכנוע פנימי והחלטות מצפוניות; נוצרת מתוך הכרה בצורך חברתי וניזונה מתחושת הצדקה ערכית; מאפשרת ספקות, בחינה מחודשת, ולעיתים אף התנגדות.

כלומר ברור כי צייתנות ומחויבות אינן מילים נרדפות; הן מייצגות קטבים שונים

ברצף ההיענות הצבאית. אף שהן מתוארות כנפרדות, במציאות הן חופפות לעיתים קרובות - בייחוד בקרב אנשי צבא ותיקים שעברו סוציאליזציה ממושכת בארגון.

מרידות

ההבדלים בין המושגים באים לידי ביטוי גם במחקרים על מרידות בצבא. סקירה מקיפה של תופעה זו שערך אליהו רוז (Rose, 1982) מעלה כי אף שמרידות אינן נדירות, הן לרוב אינן מוגדרות ככאלה - לעיתים משיקולים תדמיתיים. ההגדרה הצרפתית מהמאה ה-16 לתופעת המרידה כ"מעשה של סרבנות צבאית קולקטיבית, מרי מצד חיילים כלפי סמכות צבאית חוקית", נתפסה בעיני רבים כמחפירה כל כך ("כמו מחלה נוראית, ממאירה"), עד כי עצם אזכורה נתפס כדבר שיש להימנע ממנו (Watt, 1963).

מבין המקרים שתועדו, זיהה רוז שלוש סיבות מרכזיות העלולות להצית מרידות: חוסר שביעות רצון מתנאי השירות; תלונות בנוגע להמשך שירות כפוי; ושאלות בנוגע ללגיטימיות המטרות הצבאיות. בפועל, רק מקרים מעטים של מרידה עסקו בלגיטימיות ההנהגה או מטרות הלחימה. רובם נבעו מתנאים קשים או מרצון חיילים לסיים שירותם לאחר תום משימה. המקרה הבולט ביותר התרחש בינואר 1946, כאשר כ-20 אלף חיילים אמריקנים במנילה מחו על המשך גיוסם למרות סיום מלחמת העולם השנייה.

העיסוק במרידות, אי ציות וסירובי פקודה, איננו מרובה במחוזותינו. לא רק משום שהוא נדיר יחסית (לפחות סוגת המרידות)², אלא משום שבישראל הוא חשוד מראש בתפיסה ערכית-אידיאולוגית שאקדמאים מקצועיים נמנעים לערב אותה במאמריהם. היוצאים מן הכלל מועטים יחסית: למשל החוקרת רות לין (Linn, 2002) סקרה והסבירה את מיעוט המקרים בישראל המוכרים בתור "סרבני מצפון" (Conscientious objectors); המשפטן זיו בורר סיפק ניתוח משפטי מקיף של המושג "פקודה בלתי חוקית בעליל" (בורר, 2004); וברק מדינה (Medinda, 2000) התמקד בסרבנות ספציפית לשירות בשטחי יהודה ושומרון.

2. היו רק שני מקרים ידועים, שניהם התרחשו במהלך מלחמת העצמאות: הראשון בקרבות משמר העמק, השני בקרבות בקסטל. בשניהם סירבו מפקדים להורות לחייליהם לבצע את מה שנחשבו בעיניהם כפעולות מתוכננות בצורה גרועה ומסוכנות.

במקרים אחרים הצביעו החוקרים על "היבטים מוזנחים" של התופעה, או על התהליכים וההשלכות הקשורים בה, ולא דווקא ניתחו את מקרי הבוחן שמדגימים אותה. למשל מאמרו של אסא כשר (Kasher, 2002), או מאמרו של עמיחי וסטיוארט כהן על המדרון החלקלק המוביל מ"כפיות יתר" לעבר "פרגמנטציה" של הצבא בישראל (כהן, ס. וכהן, ע., 2025). לעומתם, כותבי מאמרי דעה בתקשורת הציבורית או ברשתות החברתיות אינם מגבילים עצמם בכתיבתם (וגם אינם מסתירים את עמדתם האידיאולוגית) וקוראים לדברים בשמם. לדוגמה טורו של גל לברטוב (2025) שבמאמרו "בין חובת הציות לחובה שלא לציית" לא היסס להזכיר פשעי מלחמה בתש"ח (באמצעות אזכור שירו של אלתרמן "על זאת") ואת פרשת כפר קאסם ב-1956 - כדוגמאות למקרים שבהם סירוב לפקודה איננו רק זכותו של החייל אלא חובתו. המאמר הנוכחי דן במקרה בוחן נוסף שהתרחש ב-1982 במהלך מלחמת לבנון הראשונה.

מקרה בוחן: מפקד ישראלי

בעוד מצבים הנתפסים כבלתי לגיטימיים אינם מובילים לרוב למחאות קבוצתיות (מרידות), הם עשויים לעורר מעשי מחאה אישיים של מפקדים המתמודדים עם קונפליקט מחויבויות. כך קרה במקרה של אל"ם אלי גבע, מפקד חטיבת שריון בצה"ל שבמהלך מלחמת לבנון שוחרר מתפקידו לאחר שביקש שלא לפקד על כוחותיו אם יינתן צו כניסה לבירות. גבע זכה להערכה על תפקודו ועל מיעוט האבדות שספג, וכעשרה ימים לאחר תחילת המלחמה התברר כי כוחות אש"ף התבצרו בשכונות המוסלמיות הצפופות בבירות. זו הייתה הפעם הראשונה שבה ניצב צה"ל בפני אפשרות של כיבוש ולחימה בשטח בנוי של בירה ערבית - אירוע חסר תקדים לישראל ואפשרות שלא נכללה בתכנון המקורי.

חטיבתו של גבע הוצבה בראש סדר הכוחות בתכנון לכיבוש העיר, אם תינתן הפקודה. גבע, אז אחד מקציני השריון הצעירים בדרגתו, נחשב למפקד אמיץ וחד-החלטה, עם פוטנציאל קידום לדרגת אלוף. כאן נקלע לדילמה קשה בין מחויבותו הצבאית לביצוע המשימה ומחויבותו המוסרית להתנגד לה - שנראתה בעיניו חשובה יותר אף ממחויבותו לקריירה האישית שלו. לבסוף הכריעה אצלו המחויבות המוסרית את הכף, והוא ביקש להשתחרר מהמשימה. גבע הבהיר כי אם בקשתו תידחה - לא יסרב פקודה, ואף הצהיר כי יהיה מוכן להמשיך בלחימה כאיש צוות בטנק, אך לא כמפקד. על אף כל זאת, עצם הבקשה נתפס כמחאה.

בריאיון לעיתון "מעריב" (ארז, 1982) הסביר:

חשבתי כי אחריותי כלפי חיילי מחייבת אותי לעשות הכול כדי למנוע את ההחלטה להיכנס לביירות. סיבה שנייה הייתה ההכרח להשתמש באש כבדה לשם הגנה על חיי הלוחמים, דבר שהיה גורם להרס רב ולאבדות נרחבות - בעיניי, מהלך שאינו מוצדק מוסרית.

בקשתו מחאתו נבחנה בדרגים הגבוהים ביותר - מהרמטכ"ל רא"ל רפאל איתן (רפול) ועד לראש הממשלה מנחם בגין. תוך ימים ספורים הורה הרמטכ"ל על שחרורו המוחלט של גבע מצה"ל.

צעדו של גבע עורר סערה ציבורית בשל נדירותו חסרת התקדים בקרב קצונה בכירה בצה"ל. היו מי שראו במעשיו בגידה בתפקידו ובאחריותו הפיקודית. אחרים הגדירו את בקשתו כהתנהגות מרדנית, וטענו כי בקשה להשתחרר מהפיקוד במעמדו שקולה לסירוב להילחם. מנגד, רבים צידדו בגבע ואף שאלו שאלות נוקבות: האם אין זו חובתו של מפקד למחות על החלטה שהוא מאמין שהיא בלתי מוסרית? האם אינו חייב לעשות כל שביכולתו כדי להגן על חייליו? האם ניתן בכלל לדבר על ציות או סירוב במצב שבו על מפקד להוביל את חייליו לקרב?

גבע נותר הקצין היחיד בדרג הבכיר שהביע מחאה כה גלויה. כמה קצינים בכירים נוספים הביעו באותן נסיבות הסתייגויות מההיגיון האסטרטגי או מהלגיטימיות של הפעולה, אך לא נקטו צעד מחאתי. בשלב מאוחר יותר החלו אנשי מילואים (כולל קצינים זוטרים) לסרב להתגייס למילואים בלבנון - כ־160 מהם נשפטו ונכלאו (קדרון, 2004). על אף הביקורת הציבורית הגוברת על נוכחות צה"ל בלבנון לא התפתחה מחאה קבוצתית רחבה, ולא נפגעה רוח הלחימה של הכוחות הלוחמים (Gal, 1986). מחקר ישראלי (Kalay, 1983) מצא כי חיילים שומרים על מורל גבוה כל עוד הם תופסים את מפקדם כאמין וכדואג לשלומם - תכונה שאל"ם גבע גילם, גם בעיני חיילים שחלקו על עמדתו.

החובה למחות

אחד מהמניעים העיקריים למעשיו של גבע היה רצונו להביע מחאה מוסרית נגד מדיניות שנראתה בעיניו בלתי מוצדקת. הוא לא היה הראשון להעלות את רעיון המחאה הפיקודית. חוקרים כמו ריצ'ארד גבריאל (Gabriel, 1982) וסם סרקסיאן

(Sarkesian, 1981), בין השאר, טוענים כי במסגרת צבא דמוקרטי ראוי שיתקיימו מנגנוני מחאה מוסדרים - לרבות בקשת העברה, פנייה לערכאות פיקודיות ואף התפטרות או סירוב פקודה בנסיבות חריגות.

בעוד התפטרות היא פעולת מחאה קיצונית שאפשר לנקוט בה רק במקרים יוצאי דופן, היא עדיין נחשבת אופציה לגיטימית עבור קצין או חייל המשרתים במערכת צבאית דמוקרטית. ב־Crisis in Command, גבריאל וסאבאג' מדגישים כי: "התפטרות יכולה להיות מלווה בהצהרה פומבית על הסיבות, וכך לחשוף את המדיניות המדוברת לביקורת ציבורית ולדיון. דרך פעולה כזו עולה בקנה אחד לחלוטין עם ערכים דמוקרטיים ואינה מאתגרת בשום אופן את השליטה האזרחית בצבא" (Gabriel & Savage, p. 108).

גם חוקרים ישראלים עמדו על האבחנה בין "חובה ערכית", המבוססת על קול פנימי, מצפון או ערכים אוניברסליים שהפרט מאמין בהם, ובין "נאמנות אזרחית" (למדינה ולחברה, למערכת החוק ולהסדרים החברתיים). כאשר נוצר קרע בין שני אלה נפתח הפתח למחאה ואף לסירוב (רוטנברג, 2007). בחברה דמוקרטית, התפטרות מהצבא או בקשה להשתחרר מתפקיד פיקודי יכולה להיות תואמת עם הקוד האתי, השיפוט המוסרי והערכים של הקצינים; תוצאה בלתי נפרדת של מחויבות למקצוע. התנהגות מחאה של איש מקצוע צבאי אינה בהכרח מעשה של מרד או אי ציות. למעשה, אם ציות ומשמעת מוחלטת הם צד אחד של המקצועיות הצבאית, הסתייגות ומחאה יכולות להיחשב הצד האחר שלה. בעוד ההתנהגות הראשונה היא הכלל, כל עוד החלטות ופעולות צבאיות נחשבות לגיטימיות, השנייה נדרשת כאשר הלגיטימיות מוטלת בספק.

קריטריונים ללגיטימיות

שאלת הלגיטימיות של החלטות צבאיות מורכבת להגדרה (ראו למשל: Weber, 1964; VanDoorn, 1976), והערכת הקריטריונים לבחינתה - לפחות במדינות דמוקרטיות מערביות - קשה ביותר ללא בחינה מדוקדקת של האליטות הפוליטיות החיצוניות לצבא (Janowitz, 1976). על פי המקרה של אל"ם גבע אפשר להציע שלושה קריטריונים: ראשית, על ההחלטות לשרת מטרות ראויות, מוצדקות. בעוד אפשר להגיע להערכת ההצדקה של מטרות בדרכים רבות ושונות (רובן אינן אובייקטיביות), נדרש עם זאת שאנשי מקצוע בכירים בצבא המבצעים החלטות

שכבר התקבלו, ישתכנעו, לפי מיטב שיקול דעתם, שהחלטות אלו וביצוען משרתים מטרות ראויות.

שנית, יש להגיע להחלטות באמצעות תהליכים מתאימים הנובעים מסמכות לגיטימית. מבנים פוליטיים, במיוחד בחברות דמוקרטיות, שואבים לגיטימציה משמירה קפדנית על הליכי קבלת ההחלטות המוגדרים שלהם. סמכות היא לגיטימית רק במסגרת הגדרת התפקיד המובנית היטב שלה. כל החלטה, "נעימה" או לא, שהתקבלה באמצעות ההליכים המוגדרים של הארגון ושנובעת מסמכותו הלגיטימית, צריכה להתקיים על ידי כל חברי אותו ארגון.

שלישית, כדי שתהייה לגיטימיות, ההחלטות צריכות להיות בהתאם למערכת ערכים משותפת שהחייל מזדהה עימה. קריטריון זה עשוי להיחשב לסטנדרט "מסדר גבוה" לציות להחלטה נתונה: חלק מההחלטות עשויות לשרת מטרות ראויות ולהיות מעובדות דרך הערוצים המתאימים, ועדיין להיות לא תואמות למערכת הערכים של האדם עצמו. עמד על כך כבר אמיתי עציוני (Etzioni, 1964) בספרו על ארגונים מודרניים: "כאשר הפקודות שניתנות [...] תואמות את הערכים שאליהם מחויבים המופעלים - הציות יהיה עמוק ויעיל הרבה יותר". כך הדבר גם במערכות צבאיות: שאלות של לגיטימיות הן האיום הגדול ביותר בעיני הממסד הצבאי, שכן הן מערערות את התמיכה במטרות הארגון. דוגמה בולטת לכך היא קשיי התמודדות של הצבא האמריקני במהלך מלחמת וייטנאם (Gabriel and Savage, 1978).

שלושת הקריטריונים אינם אובייקטיביים לחלוטין, אך כל עוד הם מתקיימים בעיני הפרט - מחויבותו מובילה לציות מלא. אולם כאשר מתעורר ספק באחד מהם - האמון נשחק והשאלות מתרבות: האם זו פקודה לגיטימית? האם היא משרתת מטרה ראויה? האם התקבלה על ידי הגורם המוסמך ובאמצעות תהליך קבלת החלטות מחייב? האם ההחלטה מוסרית ותואמת את מערכת הערכים שלי?

כאשר התנהגות הפרט מונעת מציותנות - הוא יבצע את הפקודה גם אם איננה עומדת לחלוטין בקריטריונים הללו, כפי שראינו למשל בניסויי מילגרם וזימבארדו. ציותנות בולמת או מצמצמת אפשרויות לשאלות או ספקות, אך אם מחויבותו מושתתת על שכנוע פנימי ושיפוט מוסרי - אלה יכולים ליצור אצלו פער בין מחויבותו הארגונית למחויבותו המצפונית, ואף לגבור על מחויבותו להצלחתו האישית. כך פעל גבע - ושילם במחיר הקריירה שלו.

עקרונות הנובעים מהמקרה

ממקרה הבוחן הישראלי של אל"ם אלי גבע אפשר לגזור כמה עקרונות בנוגע לקשר בין מחויבות לצייתנות:

- ככל שדרגת המפקד גבוהה יותר - כך סביר שיהיה מונע יותר ממחויבות מאשר מצייטנות.
- ככל שהמערכת הצבאית היא "אידיאולוגית" (בניגוד ל"תעסוקתית", או "ביוקרטיית")³ יותר - כן יהיה גורם המחויבות בה דומיננטי יותר מגורם הצייתנות.
- ככל שהקונצנזוס סביב מטרות הצבא חזק יותר - כן תגבר המחויבות של אנשיו. כשהקונצנזוס נשחק - נשחקת גם המחויבות, והצייתנות גוברת.
- כאשר מטרות הארגון לגיטימיות ומבוססות היטב - מתקיים אצל הפרט איזון בין שלושת מרכיבי המחויבות (ארגונית, מוסרית, קרייריסטית) ונוצרת הרמוניה. ברגע שהלגיטימציה הארגונית נמצאת בספק, מופר האיזון ומתעוררות שאלות בנוגע למרכיבי המחויבות.
- ככל שהמחויבות כלפי מטרות הארגון נחלשת אצל חבריו - הצייתנות נעשית הכרחית יותר, לעיתים עד כדי התנגשות עם המחויבות המוסרית.

כאמור, צייטנות ומחויבות אינן בהכרח מנוגדות; גם היחסים ביניהן אינם בהכרח סימטריים או הדדיים. אולם הן מייצגות שני דפוסים שונים של היענות, ובמקרים מסוימים יולידו התנהגויות שונות. האם ניתן לאמת עקרונות אלו אמפירית? זו בוודאי שאלה למחקר עתידי.

סיכום

מה הייתה השפעת מעשהו של אל"ם גבע על חבריו, על הפיקוד הבכיר, על הציבור ועל הדרג הפוליטי בישראל? סוגיה זו עוררה דיון ציבורי וצבאי ענף במשך חודשים. בקרב עמיתיו - קצינים בכירים בצה"ל - היו שהזדהו עם עמדתו, אך רבים יותר הסתייגו בטענה שכל עוד הלחימה נמשכת היה עליו להישאר עם אנשיו ולהובילם

3 האפיזון המקובל של צה"ל כ"צבא עם" הינו דוגמא למערכת צבאית 'אידיאולוגית' ולא 'תעסוק' תית' או 'ביוקרטיית'.

בהתאם למשימות. מפקדים בודדים שקלו ללכת בעקבותיו, אך הנסיבות השתנו והמחאה נעשתה לא רלוונטית.

עם זאת, גם בקרב המתנגדים להחלטתו היו לא מעט שצינו כי כל צבא צריך שיהיה לו "גבע" משלו. תרומתו המשמעותית ביותר הייתה בהזכירו לעמיתיו הקצינים והמפקדים ששירות צבאי אינו רק ציות עיוור, אלא גם מחויבות ערכית, בחינה עצמית ומוסר אישי. ניתן לאמר שהחלטתו הייתה המענה המדויק להזהרתו של סרקסיאן:

הדרישה לצייתנות מוסדית ונאמנות מקצועית עלולה להוביל לבינוניות מקצועית, לקיפאון מוסדי ולחסימת החשיבה הביקורתית. כמסר לקצינים צעירים - יש בה כדי לדכא יוזמה, לעודד קבלת פקודות "מלמעלה" ללא כל חשיבה ביקורתית, ולחזק קונפורמיזם וצדקנות מוסדית (שם, עמ' 1).

הצגת מאמר זה בכתב העת, בתרגומו לעברית ובמרחק של ארבעה עשורים, מזמינה לבחון אותו מתוך שלושה "זוגות משקפיים" - בפרספקטיבה היסטורית, בבחינה אקדמית־ביקורתית ובראייה עכשווית. בראייה היסטורית, מלחמת לבנון הראשונה שבה התרחשה הפרשה הייתה הראשונה במלחמות ישראל שנתפסה (לפחות במהלכה השני, מעבר ל־40 הקילומטרים הראשונים) "מלחמת ברירה" - בניגוד למלחמות "אין ברירה", בעיקר מלחמת העצמאות ומלחמת יום הכיפורים שקדמו לה. ואכן, זו הייתה המלחמה הראשונה שבה התגלתה תופעת הסרבנות בסדרי גודל ללא תקדים: במהלך המלחמה הוקמה "יש גבול" - תנועת סרבנות של חיילי מילואים; כ־3,000 מילואימניקים חתמו על עצומת מחאה של התנועה; כ־160 מהם נכלאו בגין סירובם לשרת על אדמת לבנון. את המקרה הפרטי של אל"ם גבע יש לבחון גם מול רקע נרחב זה. אולם ניתן לבחון את תופעת הסרבנות לסוגיה שהתגלתה במהלך מלחמת "חרבות ברזל" (החל מעצומות הסירוב שעליהן חתמו מאות אלפי חיילים, דרך הקריאות לסרבנות לטייסים ולאנשי מילואים שהושמעו במחאות הציבוריות, וכלה ב"הצבעה ברגליים" שבאה לידי ביטוי באחוזי ההתייצבות הקטנים והולכים ביחידות המילואים) יש לבחון לא כאירוע חסר תקדים, אלא בפרספקטיבה הזו.

מבחינת המשקפיים האקדמיים־ביקוריות שבוחנות את הגדרות המושגים ואת הקריטריונים שהצעתי במאמר המקורי: בהיבט הסמנטי, ברור שמקרה גבע איננו מסוג המרידות שמנתח רוז (Rose, 1982). יתרה מכך, המקרה אינו סירוב פקודה. גבע הצהיר במפורש שאינו מסרב פקודה, כי אם מבקש שלא למלא את תפקידו כמח"ט במשימה המסוימת שהטילו על חטיבתו. יהיו שיראו בזאת משחק מילים

וניסיון ליפות את התנהגותו, אך ייתכן שהאבחנה שמספקת לנו השפה האנגלית באמצעות המילה Refusal (בשונה מ־Disobedience) יכולה לתאר יותר במדויק את התנהגותו ולהבהיר את ההבדל.

בחינה של שלושת הקריטריונים שהצעתי בפרק קריטריונים ללגיטימיות במאמר המקורי - הצדקת המטרה, סמכות ותהליכי קבלת החלטות לגיטימיים, ותאימות לערכי הפרט - נראים בעיניי רלוונטיים עד כאב למצבנו מאז 7 באוקטובר 2023 ולהחלטות הממשלה הנוכחית על מטרות המלחמה והמשכה. על המחלוקות העמוקות שהתעוררו בכל רבדי הציבור ביחס למטרות המלחמה ומידת הצדקתן נראה שאין צורך להרחיב. בכל הנוגע לתהליכי קבלת ההחלטות, אף כי רשמית אפשר לקבוע כי אלה התנהלו בהתאם לדרישות החוק, הרי שההיבטים המהותיים של לגיטימיות ציבורית, שקיפות ואחריות (accountability) עמדו בספק, הן במבחן הביקורת הממסדית של מבקר המדינה (אנגלמן, 2025) והן באמצעות כלי ניתוח מקצועיים אודות תהליכי קבלת החלטות (Sofrin, 2025). ומה באשר לתאימות הערכית? היקף המחאה הציבורית בתוך ישראל ומשכה ביחס לניהול המלחמה, כמו גם קולות הרחוב והחלטות גופים בין־לאומיים ברחבי העולם, העמידו את ממשלת ישראל ואת אופן הלחימה של צה"ל באור בלתי מוסרי ומרוחק מערכים דמוקרטיים־ליברליים (Navot & Goldshmidt, 2025).

הערה נוספת נוגעת לעיקרון השני מתוך חמשת העקרונות הנגזרים ממקרה המבחן של אל"ם גבע, ולהערת השוליים שבסופה (האפיון המקובל של צה"ל כצבא עם הוא דוגמה למערכת צבאית אידיאולוגית ולא תעסוקתית או ביורוקרטית): זה למעלה מעשור מעלים חוקרים בכירים בקהילת חוקרי צבא-חברה בישראל השערות שונות בדבר תהליכי ההדתה המתחוללים בתוך צה"ל והסכנות הנשקפות מהן (גל וליבל, 2012; לוי, י., 2015; סטטמן, 2019). מלחמת "חרבות ברזל" הראתה בבירור שבצד האפיון האידיאולוגי הוותיק של צה"ל כצבא העם (שנפגם קשות עקב היעדרותם של רוב הצעירים החרדים משורות צה"ל), התחזקה בו אידיאולוגיה חלופית, לאומנית־דתית, המסומלת על ידי הכיפה הציונית־דתית יותר מאשר הכומתה הממלכתית־דמוקרטית. ואולם, התחלפות האידיאולוגיה איננה מבטלת כלל את תקפות העיקרון השני שהוצג במאמר: ככל שהמערכת הצבאית "אידיאולוגית" יותר - כך יהיה גורם המחויבות בה דומיננטי יותר מגורם הצייתנות. אינדיקציה מובהקת לכך עולה משיעורם הגבוה ביותר (הרבה מעבר לשיעורם באוכלוסייה) של חיילים דתיים הן בהתייצבות למילואים הן במספרם בקרב הנופלים במלחמה (נאון ובן-שלום, 2025).

מול אי הציות של אל"ם אלי גבע יש מקרים במציאות הצבאית-ביטחונית שאפשר לכנותם "ציות יתר". בהם האצבע מהירה מדי על ההדק, וידוא ההריגה לא נעשה משיקולים מבצעיים דווקא או שפיקוח על אסירים ביטחוניים הופך להתעללות בהם. הדוגמאות הטרויות הן פרשת החייל אלאור אזריה (שהסתיים בעונש מאסר בפועל), או פרשת התעללות השוטרים הצבאיים בשדה תימן (עדיין בתהליכי שיפוט). למרבית הפרדוקס, גם במקרים אלה אפשר להסביר את החריגה מהציות "הפשוט" באמצעות מניעי מחויבות מסוימים. האם - כהדגמה לחשיבותה של המחויבות בהתנהגותם של לובשי מדים - יש מקום להשלים את המשוואה הזו גם באמירה מקבילה לזו המופיעה במאמר בנוגע לגבע, כי 'כל צבא צריך שיהיה לו "אזריה" משלו? תמהנו.

מקורות

אנגלמן, מ. (2025). הניהול הממשלתי של התחום האזרחי במהלך מלחמת חרבות ברזל. מבקר המדינה, ירושלים.

ארז, י. (1982). ריאיון עם אל"ם אלי גבע. מעריב, 26.9.1982.

בורר, ז. (2004). ברור וגלוי? כיצד יזהה חייל פקודה בלתי חוקית בעליל. משפט וצבא, יז 351 (תשס"ד), 1-31.

גל, ר., ליבל, ת. (עורכים; 2012). בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל. הוצאת מודן.

כהן, ס., כהן, ע. (2025). המדרון החלקלק המוביל מ"כפיפות יתר" לעבר ה"פרגמנטציה" של הצבא בישראל. חברה, צבא וביטחון לאומי, גיליון 9, 133-158.

לברטוב, ג. (2025). בין חובת הציות לחובה שלא לציית. הארץ, 19 באוגוסט 2025 לוי, י. (2015). המפקד האליון: התאוקרטיזציה של הצבא בישראל. הוצאת עם עובד.

נאון, ר., בן שלום, ע. (2025). האם אכן "אל מול פני המלחמה החזקה"? ניתוח דמוגרפי של נופלים במלחמת חרבות ברזל והמחקר הישראלי על המבנה החברתי של צה"ל. חוסן לאומי, פוליטיקה וחברה, 7(1), 69-74.

סטטמן, ד. (2019). ממלכתיות, "הדתה" ודתיים בצה"ל. מחקר מדיניות 139. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

קדרון, פ. (2004). תנועת הסרבנות בישראל. בתוך: פרץ קדרון (עורך), עד כאן! עדויות של סרבנים. תל אביב: חרגול הוצאה לאור, עמ' 13–23.

רוטנברג, נ. (2007). שירות, סרבנות או מרד? על המעשה הנאות הנובע מן החובה הערכית ומן הנאמנות האזרחית. בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), ישעיהו ליבוביץ: בין שמרנות ורדיקליות - דיונים במשנתו. הוצאת מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 366–387.

Etzioni, A. (1964). *Modern Organizations*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, Inc.

Gabriel, R. A. (1982). *To Serve with Honor*. Westport, Conn.: Greenwood Press.

Gabriel, R. A. and Savage, P. L. (1978). *Crisis in Command*. New York: Hill and Wang.

Gal, R. (1986). Unit morale: From a theoretical puzzle to an empirical illustration—an Israeli example 1. *Journal of Applied Social Psychology*, 16(6), 549-564.

Harel, A. (2024). Refusal to serve in the Israel Defense Forces reserves: Political polarization and moral protest. *Armed Forces & Society*, 50(4), 885–903.

Janowitz, M. (1976). Military institutions and citizenship in western societies. *Armed forces & society*, 2(2), 185-204.

Kalay, E. (1983, January). The commander in stress situations in IDF combat units during the "Peace for Galilee" campaign. In *Third International Conference on Psychological Stress and Adjustment in Time of War and Peace*, Tel Aviv, Israel (Vol. 2, No. 6).

Kasher A. (2002). Refusals: Neglected Aspects. *Israel Law Review*, 36(3), 171-180.

Linn, R. (2002). Soldiers with conscience never die—they are just ignored by their society: Moral disobedience in the Israel Defense Forces. *Journal of Military Ethics*, 1(2), 57–76.

Medina, B. (2002). Political disobedience in the IDF: The scope of the legal right of soldiers to be excused from taking part in military activities in the occupied territories. *Israel Law Review*, 36(3), 73–104.

Milgram, S. (1965). Liberating effects of group pressure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1(2), 127.

Moskos Jr, C. C. (1977). From institution to occupation: Trends in military organization. *Armed forces & society*, 4(1), 41-50.

Navot, D., & Goldshmidt, Y. (2025). The deconstruction of the Israeli state. *Frontiers in Political Science*, 7, 1553516.

Rose, E. (1982). The anatomy of mutiny. *Armed Forces & Society*, 8(4), 561-574.

Sarkesian, S. C. (1981). "Moral and Ethical Foundations of Military Professionalism". In: J. Brown and M. Collins (Eds.), *Military Ethics and Professionalism: A Collection of Essays*. Washington, D.C.: National Defense University Press, p. 15

Sofrin, A. (2025). Decision-Making Processes in the Swords of Iron War with Hamas.

Journal of Political Science and International Relations 8(4):238-249.

Stormer, J. A. (1990). *None Dare Call it Treason: 25 Years Later*. Liberty Bell Press.

Zimbardo, P. G. (1977). The psychology of imprisonment: Privation,

power and pathology. Contemporary issues in social psychology.

VanDoorn, J. (1976). The Military and the Crisis of Legitimacy. In: G. Harries-Jenkins and J. vanDoorn (Eds), The Military and the Problem of Legitimacy. (Beverly Hills, Calif.: Sage Publications.

Watt, R. M. (1963). Dare call it treason. New York: Simon and Schuster.

Weber, M. (1964). The Theory of Social and Economic Organizuion. Translated by A.M. Henderson and T. Parsons. New York: The Free Press.

תקציר עבודת מחקר

המוטיבציות של נשים לשירות קרבי בגדוד קרקל

**יעל סנה, התוכנית לניהול ויישוב סכסוכים, אוניברסיטת בן-גוריון
בנגב**

בהנחייתן של פרופ' אילת הראל ופרופ' שיר דפנה תקוע

המחקר בוחן את המוטיבציות של נשים לשירות קרבי בתפקידי לוחמה בצה"ל ובגדוד קרקל בפרט, תוך התמקדות בחוויותיהן הסובייקטיביות ובמשמעויות שהן מייחסות לבחירתן. בשנת 2000 הוקדם הגדוד במטרה להגן על גבולותיה הדרומיים של ישראל, ומייצג מאז מהפכה שקטה בגישה הצבאית כלפי נשים בתפקידי לוחמה. הגדוד הוקם בתחילתו כיחידה מעורבת לגברים ולנשים, ומשמש כמעבדה חיה לבחינת השתלבותן של נשים בתפקידים קרביים.

במחקר זה ביקשנו להבין מדוע נשים בוחרות בשירות קרבי, כיצד הן חוות את השירות, מהן המשמעויות שהן מייחסות לו וכיצד השירות משפיע על זהותן האישית והמקצועית לאורך זמן. שאלות המחקר הן מה המוטיבציות העיקריות של הנשים לבחירתן בשירות קרבי, ובגדוד קרקל בפרט? כיצד מתפתחות ומשתנות המוטיבציות שלהן במהלך תקופת השירות? והאם ועד כמה השירות הקרבי משפיע על זהותן האישית, המקצועית והמגדרית של החיילות ששירתו בו?

מבחינת הקשר היסטורי ותרבותי, מעורבותן של נשים בצה"ל החלה עוד בתקופת ההתיישבות ובמלחמת העצמאות, אולם לרוב הן שימשו בתפקידים תומכים - מזכירות, תקשוב, הוראה ותפקידי מטה. מדיניות זו נבעה מתפיסות מגדריות מסורתיות שראו בנשים ככאלה הזקוקות להגנה, ולא ככאלה היכולות להגן על אחרים. בשנות ה-90 של המאה ה-20 חל שינוי מהותי בתפיסות אלה בעקבות פסיקת בג"ץ בעניינה של אליס מילר, ולפיה אין להפלות נשים בקבלה לקורס טיס וליחידות קרביות על בסיס מינן ומגדרן.

המושג המרכזי במחקר זה הוא "מוטיבציה לשירות קרבי", ומתייחס למכלול הגורמים

הפסיכולוגיים, החברתיים, התרבותיים והאידיאולוגיים הדוחפים נשים לבחור לשרת בתפקידים קרביים. זהו תהליך מורכב הכולל רבדים מודעים ובלתי־מודעים, הפועל ברמות השונות של הפרט ושל החברה (וולדמן ועמיתיה, 2021). מושג נוסף הוא "זהות מקצועית קרבית" המשקף את התהליך הדינמי שבו נשים צעירות מפתחות תפיסה עצמית כלוחמות, ומשלבות זהות זו עם זהותן האישית והמגדרית (Enloe, 2013).

המושג השלישי הוא "השתיקה המגדרית" הנגזרת מהביקורת הפמיניסטית של קרונסל (Kronsell, 2006), ומתייחסת לאופן שבו נשים במוסדות גבריים (למשל צבא) מתמודדות עם הנחות היסוד המגדריות, וטוענת שהמוטיבציה של נשים לשירות קרבי עשויה לנבוע מהרצון להיאבק באי צדק חברתי ולאתגר תפיסות חברתיות ותרבותיות.

המחקר נערך בגישה איכותנית־נרטיבית, הממוקדת בסיפורים ובהתנסויות האישיות של המשתתפות. הבחירה בגישה זו נבעה מהרצון להבין לעומק את המשמעויות הסובייקטיביות שמשתתפות המחקר מייחסות לחוויותיהן (Denzin & Lincoln, 2011). במסגרת המחקר ערכנו 21 ראיונות עומק מובנים למחצה עם נשים שהתגייסו לגדוד קרקל בין השנים 2014–2016. הראיונות נמשכו בין 45–90 דקות וכללו שאלות פתוחות בנושאים, כגון המוטיבציה הראשונית לבחירה בשירות קרבי, חוויות משמעותיות במהלך השירות בגדוד קרקל, התמודדות עם אתגרים ועם קשיים, יחסים עם עמיתים גברים ונשים, השפעת השירות על הזהות האישית ותוכניות לעתיד. המשתתפות במחקר מייצגות מגוון רחב של אוכלוסיות מבחינת גיל, מצב משפחתי, מקום מגורים והתפקידים הצבאיים הספציפיים שמילאו. עוד עולה מניתוח הנתונים הדמוגרפי, שלמעלה מ־70% מהמראיינות ממשיכות לשרת במילואים או בקבע - נתון שמעיד על מחויבות גבוהה לשירות הצבאי.

שלוש המוטיבציות העיקריות לשירות

הרצון להגן על המדינה ועל המולדת

המוטיבציה הראשונה והמרכזית ביותר שזיהינו מתוך הראיונות הייתה הרצון להגן על המדינה ועל המולדת. מוטיבציה זו באה לידי ביטוי בשלושה מישורים עיקריים: תחושת מחויבות אזרחית עמוקה; ציונות ואהבת הארץ; ורצון להשפעה משמעותית. המשתתפות ביטאו תחושה חזקה של חובה אזרחית כלפי המדינה והחברה, בדומה למחקרן של הראל-שלו ודפנה-תקוע (2020) תחושה זו אינה נובעת מכפייה חיצונית, אלא מהזדהות פנימית עמוקה עם הערכים הלאומיים. כפי שציינה אחת המרואיינות: "הרגשתי שיש לי חובת אזרחית להגן על המדינה. ברור שהייתה לי ציפייה". המילה "ברור" מצביעה שעבור אותה מרואיינת זו איננה דילמה, כי אם החלטה מובנת מאליה.

אהבת המדינה והמולדת היא מניע רגשי מרכזי עבור רבות מהמרואיינות. זו אינה רק התייחסות מופשטת או אידיאולוגית, אלא בעיקר קשר רגשי עמוק ואישי למדינה, לנוף, לתרבות ולאזרחים. המשתתפות תיארו תחושת אחריות אישית לשמור על ביטחון הציבור ועל המדינה כערך שמנחה אותן בחיים, ולא רק במהלך השירות הצבאי. השירות הקרבי נתפס בהקשר זה כדרך להשפיע ישירות על המציאות הביטחונית. בן-אליעזר וקמפ (2006) הדגישו אף הם את הייחודיות של הגיוס הנשי בישראל, שכן בניגוד לרוב המדינות בעולם - נשים נדרשות להתגייס לצבא מתוקף חוק, כאשר השירות הקרבי נראה למלש"ביות רבות כמשפיע ישירות על הגנת המדינה והמולדת. כפי שאמרה מירב בריאיון שערכנו איתה: "אמרתי לעצמי שעכשיו זה הזמן שלי להקדיש למדינה". המילים "הזמן שלי" מצביעות על תחושת בעלות ועל אחריות אישית.

יוקרה חברתית ואישית

המוטיבציה השנייה מתמקדת ביוקרה החברתית והאישית הנלווית לשירות הקרבי בעיניהן של המרואיינות, ומורכבת משלושה ממדים עיקריים: אתגר והתפתחות אישית; הכרה חברתית וסטטוס; והיבט פסיכולוגי כמנגנון התמודדות. וולדמן ועמיתיה (2021) וכן ששון-לוי ועמרם-כץ (Sasson-Levy & Amram-Katz, 2007) מצביעים על היררכיה של מקצועות צבאיים, שבה ליחידות הלוחמות יש עליונות

סימבולית על פני יחידות אחרות. יוקרה זו עשויה להיות מוטיבציה גדולה לבחירה בתפקידי לוחמה, במיוחד בחברה הישראלית שבה השירות הצבאי משמש מסלול חשוב לאזרחות מלאה ולמוביליות חברתית.

המרואיינות במחקר ראו בשירותן הקרבי הזדמנות לגדול, להתפתח ולגלות יכולות שלא היו מודעות להן קודם לכן. ההצלחה בהתמודדות עם אתגרים שנחשבו גבריים חיזקה את ביטחונן העצמי ונתפסה ככזו שמשפיעה על כל היבטי החיים שלהן. כפי שהביעה אחת מהמרואיינות: "זה כבוד להיות לוחמת [...] כאילו, כבוד זו אפילו המילה". החזרה על המילה "כבוד" מדגישה את עומק הרגש ואת הקושי של המרואיינת למצוא מילים שיביאו לידי ביטוי את מלוא המשמעות. ההכרה החברתית מתבטאת בתגובות חיוביות מהסביבה וביוקרה בקבוצות חברתיות שונות. השירות הקרבי והיוקרה הנלווית משמשים כמקור כוח נפשי שעוזר לנשים להתמודד עם קשיים שונים בחיים. כפי שתארה אחת המשתתפות: "אני מי שאני היום בעיקר בזכות השירות הצבאי". המילים "מי שאני היום" מצביעות על השפעה מעצבת עמוקה על הזהות הבסיסית.

שוויון מגדרי ואתגר חברתי

המוטיבציה השלישית והמורכבת ביותר קשורה לשאיפה לשוויון מגדרי ולאחר מכן של הסדרים חברתיים מסורתיים. הזרם הפמיניסטי הליברלי (Friedan, 1963; Tong, 2009) רואה בשילוב נשים בכל תחומי החיים, כולל במוסדות צבאיים, צעד הכרחי לקידום שוויון מגדרי. מוטיבציה זו משקפת רצון עמוק לשנות את המציאות החברתית ולפרוץ מחסומים מגדריים שהיו במשך דורות. זו אינה רק שאיפה אישית, אלא ראייה של השירות הקרבי כאמצעי לשינוי חברתי רחב יותר.

המרכיב הראשון במוטיבציה הזו הוא הרצון להוכיח לסביבה שגם נשים מסוגלות לבצע תפקידים שנחשבו מסורתיים כגבריים באופן בלעדי. זהו אתגר ישיר, מכון ומודע לסטריאוטיפים המגדריים הרווחים בחברה ובצבא. רוסמן־סטולמן וריקובר (2025) הראו שאימוץ קריטריונים אובייקטיביים ושקופים להערכת ביצועים הוא צעד חשוב המסייע לצמצום הטיות מגדריות, להגביר את תחושת המסוגלות והביטחון העצמי של נשים ולחזק את הלגיטימציה שלהן בשירותן הצבאי. כפי שהביעה אחת המשתתפות: "ביקשתי שיוכיחו לי למה לא", כאשר התייחסה לעובדה שיש אנשים שסבורים שנשים לא יכולות לשרת בתפקידים קרביים. ציטוט זה קורא תיגר

על ההנחות החברתיות המקובלות. המילה "ביקשתי" מציינת יוזמה אקטיבית ואגרסיבית, ולא רק התמודדות פסיבית עם הגבולות. הביטוי "למה לא" מעיד על גישה רציונלית וביקורתית שדורשת הצדקות לוגיות ומבוססות להגבלות מגדריות.

המרכיב השני במוטיבציה זו קשור למאבק בחסמים המבניים והמוסדיים שמנציחים את אי השוויון המגדרי. הנשים מבינות שהבעיה איננה רק בדעות קדומות של אדם כזה או אחר, אלא נטועות במבנים חברתיים ומוסדיים. המרכיב השלישי קשור לראייה ארוכת-טווח של שינוי חברתי מכוון ומתוכנן. הנשים רואות בשירותן הקרבי כהשקעה מודעת בעתיד הקולקטיבי של הדורות הבאים של נשים.

גורמים נוספים המסבירים את המוטיבציה של חיילות לשירות קרבי

מעבר לשלוש המוטיבציות העיקריות, זיהינו במחקר גורמים נוספים שיוכלו להסביר את המוטיבציה של חיילות לשרת בתפקידי לוחמה. אחד הגורמים המשמעותיים בהקשר זה היה הרקע המשפחתי הצבאי - כאשר למשפחות עם היסטוריה צבאית (לרוב של ההורים) יש השפעה עמוקה ומכוננת על המוטיבציות של הבנות. לשם המחשה, מתוך 21 המשתתפות במחקר 15 גדלו במשפחות עם אוריינטציה צבאית ברורה וחזקה. הרקע המשפחתי המתואר חושף את הנשים לעולם הצבאי עוד בהיותן ילדות ונערות, ומקנה להן מערכת ערכים רחבה של המשמעויות הנגזרות משירות קרבי ומתרומה פעילה למדינה ולמולדת. רבות מן המשתתפות הזכירו אחים, אחיות או קרובי משפחה אחרים, שהתגייסו לתפקידים צבאיים חשובים והשפיעו ישירות על החלטתן. המודלים הללו היו מביינתן הוכחה קונקרטיה שהדבר אפשרי, וסיפקו מידע פרקטי על מה שאפשר לצפות לו במהלך השירות.

גורם נוסף המסביר את המוטיבציה לשירות קרבי של נשים היה תמיכה משפחתית בהחלטתן. המרואיינות תיארו בהרחבה את החשיבות הרבה של קבלת עידוד, הכרה ותמיכה פעילה מההורים ומהסביבה הקרובה. העידוד המשפחתי בא לידי ביטוי במישורים מעשיים כמו תמיכה רגשית בבחירה בשירות קרבי, עזרה מעשית וקונקרטיה וחזוק רגשי ומנטלי מתמשך. ללא התמיכה האקטיבית הזו, הביעו רבות מהמשתתפות ספק עמוק אם היו מעזות לבחור בשירות קרבי.

הגורם האחרון הוא מתן ההזדמנויות שהשירות הקרבי מעניק. משתתפות רבות ראו בשירותן הקרבי אמצעי חשוב לפיתוח מיומנויות שימושיות וחשובות לעתיד האישי

והמקצועי כמו כישורי מנהיגות; מיומנויות טכניות מתקדמות; מיומנויות בין-אישיות ותקשורת; עמידות נפשית וחוסן פסיכולוגי. כמה מהן סברו שהמיומנויות יוכלו לסייע להן לפתח קריירה מקצועית, לדעת לקבל ולתת תמיכה אישית ורגשית וכדומה.

שינויים ותמורות במוטיבציות במהלך השירות

אחד הממצאים המרכזיים במחקר הוא שהמוטיבציות אינן סטטיות, אלא עוברות תהליך דינמי ומורכב של התפתחות, של שינויים ושל העמקה במהלך השירות. זהו תהליך רב-שלבי שכל שלב בו מתאפיין בתכונות ייחודיות ובאתגרים ספציפיים. בתחילת השירות ובתהליך ההחלטה על הגיוס לתפקידי לוחמה, המוטיבציות הן לרוב ישירות ופשוטות – רצון להוכיח יכולות אישיות ולאתגר את הגבולות האישיים והמגדריים, תחושת חובה לאומית כללית, רצון לחוויה שונה ומיוחדת וציפייה ליוקרה ולהכרה חברתית. עם זאת, בחודשים הראשונים של השירות המוטיבציות עוברות מבחן מציאות קשה ומאתגר לנוכח ההתנגשות החזיתית בין התפיסות המוקדמות והקשיים הפיזיים והנפשיים של השירות. בתקופה זו החיילות מכירות לעומק את המשמעות ואת המחירים של השירות הקרבי, ומתמודדות עם הציפיות והסטריאוטיפים השליליים כלפיהן. בשלב זה כמה מהן חוות ספקות, קשיים ולעיתים אף חרטה, על בחירתן.

בסוף השירות ולקראת היציאה לחיים האזרחיים, המוטיבציות מגיעות לשלב של אינטגרציה מלאה ושלמה. הן מתאחדות לתמונה כוללת שכוללת את כל ההיבטים והממדים של החוויה הצבאית. שלב זה כולל אינטגרציה של כל המוטיבציות השונות למערכת אחידה ושלמה, הבנה מלאה ועמוקה של התרומה האישית והחברתית של השירות ותכנון ויישום של המשכיות בחיים האזרחיים.

אתגרים ודילמות בשירותן הקרבי של נשים

המחקר חשף מגוון רחב של אתגרים ושל דילמות ייחודיות שמשתתפות המחקר התמודדו איתן כנשים בסביבה הצבאית הגברית. דילמות אלה משפיעות על חוויות השירות, על המוטיבציה ועל הזהות האישית והמקצועית של החיילות הלוחמות, שכן הן נדרשות ומצופות להתמודד יום-יומית עם מערכת מורכבת של ציפיות חברתיות סותרות שיוצרות מתח פנימי קבוע וקושי בהגדרה עצמית. מצד אחד הן נדרשות

להיות חזקות, לוחמניות, נחושות ועמידות כמו עמיתיהן הגברים. מצד אחר יש כלפיהן ציפייה חברתית ומשפחתית לשמירה על תכונות שנחשבות נשיות מסורתיות - רוך ועדינות. כמו כן, אחד האתגרים הקשים ביותר הוא הצורך המתמיד והבלתי פוסק להוכיח את יכולותיהן ואת כישוריהן.

מנגנוני התמודדות

לצד האתגרים והמורכבויות סיפרו משתתפות המחקר שפיתחו ועודן מפתחות מגוון מנגנונים יצירתיים ויעילים להתמודדות. בניית הזהות ההיברידית של הנשים הלוחמות משלבת בהרמוניה יחסית תכונות שנחשבות לגבריות, לצד תכונות שנחשבות לנשיות. אפשר לעשות זאת באמצעות מציאת תמיכה קבוצתית חזקה מחיילות אחרות שנמצאות באותו מצב, וחיזוק הדדי של הקבוצות השונות. תמיכה זו מובילה במקרים רבים לפיתוח של חוסן נפשי ושל ביטחון עצמי שאינו תלוי באישורים חיצוניים.

המלצות למדיניות של מערכת החינוך ושל צה"ל ומגבלות המחקר

ממצאי המחקר מצביעים על החשיבות לפתח תוכניות חינוכיות שמציגות מגוון רחב של אפשרויות קריירה עבור בנות, תוך הכללת סיפוריהן של נשים בתפקידים קרביים בתוכניות הלימוד, והכשרת מורים להתמודדות עם סטריאוטיפים מגדריים. בכל הנוגע לצה"ל, ממצאי המחקר מעידים על חשיבותן של תוכניות גיוס ממוקדות המתבססות על הבנת המוטיבציות, תוך שיפור מערכות התמיכה לנשים בשירות קרבי, והרחבת ההזדמנויות לנשים ביחידות קרביות נוספות. לבסוף, המחקר יוכל לקדם את הדיון הציבורי על ערכי השוויון המגדרי בצבא, על תמיכה במשפחות שבנותיהן בוחרות לשרת בשירות קרבי, ועל פיתוח מנגנוני תמיכה חברתית עבור החיילות עצמן.

המחקר מזווית החוקרת

7 באוקטובר והמציאות הביטחונית הנוכחית שינו את חיינו באופן קיצוני, ולא אפשרו

מנוח נפשי ופיזי. מציאות זו הובילה אותי למסע פנימי עמוק של חקירה וחיפוש אחר דרכי התמודדות. כמטפלת מקצועית מצאתי עצמי מתמודדת עם שאלות קיומיות חדשות הן ברמה האישית הן ברמה המקצועית, כאשר אני מנסה להבין את המנגנונים הפסיכולוגיים שמאפשרים לאנשים להמשיך לתפקד בתנאי לחץ קיצוניים. הממד האישי של המחקר התחדד מהותית כאשר נכדתי בחרה לשרת כלוחמת בגזרת עזה. בחירה זו, שעוררה בי גאווה רבה לצד חרדות טבעיות, הובילה אותי לבחון מקרוב את המוטיבציה העמוקה בקרב נשים צעירות הבוחרות במסלול זה. השאלות שעלו היו רבות: מה מניע אותן לבחור בתפקידי לחימה? איך הן מתמודדות עם הלחצים הייחודיים הכרוכים בשירות זה? מה המשמעות הפסיכולוגית והחברתית של בחירה זו?

הבחירה לחקור דווקא את הנשים שבחרות לשרת בגדוד קרקל הייתה תולדה של מקריות מחקרית מעניינת. בעת חיפוש אחר יחידות צבאיות שאפשר למצוא בהן ריכוז גבוה יותר של נשים לוחמות, בלט הגדוד בשל אופיו הייחודי והמורכב. תהליך הראיונות עם הלוחמות היה חוויה מרתקת ומשנה תפיסה. הם אפשרו לי לא רק לאסוף נתונים מחקריים, אלא להתחבר למציאות החיים של נשים אלה. היכולת לחוות את הלוחמות מנקודת מבטן פתחה בפניי חלון ייחודי להבנת העולם הפנימי שלהן - הפחדים, התקוות, המוטיבציות והאתגרים היום-יומיים.

סיכום

המחקר על המוטיבציות של נשים בגדוד קרקל מספק תמונה מקיפה ומעמיקה על תופעה חברתית מרתקת. הוא חושף את המורכבות והעושר של החוויה הנשית בסביבה הצבאית, ואת הפוטנציאל לשינוי חברתי דרך בחירות אישיות אמיצות ומחושבות. התובנות המרכזיות של המחקר כוללות הבנה שהמוטיבציות לשירות קרבי משתלבות זו בזו בצורה מורכבת, עוברות התפתחות דינמית במהלך השירות ויש להן השפעה ארוכת-טווח על הזהות האישית והמקצועית. המחקר גם מדגיש את האתגרים המגדריים הייחודיים הדורשים פיתוח מנגנוני התמודדות ויצירתיים.

הוא תורם להבנה חיונית לנושא שלא נחקר מספיק בעבר ומספק בסיס מוצק למחקרים עתידיים, ולפיתוח מדיניות מתקדמת ויעילה לשילוב מיטבי של נשים בתפקידי לוחמה. אפשר לראות כי שילוב נשים בתפקידי לוחמה אינו רק שינוי ארגוני, אלא תהליך חברתי עמוק המשפיע על תפיסות מגדריות, על זהויות אישיות

ועל שוויון חברתי. בעידן של שינויים מהירים בתפיסות מגדריות ובתפקידי נשים בחברה, מחקר מסוג זה חיוני להבנת התהליכים החברתיים ולקידום שוויון ואיכות חיים, במיוחד בעת זו שבה החברה בישראל חשופה לעוינות מכל עבר ולתחלופה מוגברת של לוחמים ושל לוחמות בשדה הקרב בגין שהות ממושכת בשטח הקרב.

מקורות

בן־אליעזר, א., וקמפ, א. (2006). סודיות ועמימות גרעינית כצורה של אינטימיות תרבותית: חברת הסיכון העולמית ופרשת ואנונו במודרניות הרפלקסיבית. סוציולוגיה ישראלית, ז' (2), 281-315.

הראל־שלו, א., ודפנה־תקוע, ש. (2020). על מחקר והקשבה: המקרה של נשים לוחמות באזורי עימות. בתוך ע. קינן, וע. הרבון (עורכות), הביטחון כסוגיה אזרחית: התרופפות הביטחון האזרחי־פוליטי תרבותי בישראל (עמ' 183-210). פרדס.

וולדמן, ע., טיארג'אן־אור, ר., וגל, ר. (2021). האמנם רצון הפרט? מרכיבי המוטיבציה לבחירת מסלול השירות בצה"ל. חברה, צבא וביטחון לאומי, ב', 1-32.

רוסמן־סטולמן, א., וריקובר, א. (2025). נשים בתפקידי לחימה: השפעת מלחמת חרבות ברזל על שילוב נשים בלחימה. בתוך א. רוסמן־סטולמן, וא. ריקובר (עורכות), בין הקטבים: מלחמת "חרבות ברזל" (עמ' 1-20). אוניברסיטת בר־אילן.

Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.). (2011). The Sage handbook of qualitative research. Sage.

Enloe, C. (2013). Combat and 'combat': A feminist reflection. Critical Studies on Security, 1(2), 260-263. <https://doi.org/10.1080/21624887.2013.814857>

Friedan, B. (1963). The feminine mystique. W. W. Norton & Company.

Kronsell, A. (2006). Methods for studying silences: Gender analysis in institutions of hegemonic masculinity. In B. A. Ackerly, M. Stern, & J. True (Eds.), Feminist methodologies for international relations (pp. 108-128). Cambridge University Press.

Sasson-Levy, O., & Amram-Katz, S. (2007). Gender integration in Israeli officer training: Degendering and regendering the military. *Signs: Journal of Women in Culture & Society*, 33(1), 105-133.

<https://doi.org/10.1086/518262>

Tong, R. (2009). *Feminist thought: A more comprehensive introduction* (3rd ed.). Routledge

תקציר עבודת מחקר

מקומם של גורמים אישיים, קהילתיים ולאומיים בעיצוב מדיניות ציבורית של פינוי אוכלוסייה בעימות ביטחוני – ישראל כמקרה בוחן

אל"ם (מיל') ד"ר שי בלאיש

המחלקה ללימודי המזרח התיכון, החוג למדעי המדינה,
אוניברסיטת אריאל

בהנחייתם של פרופ' איל לזין וד"ר ארז כהן

בעולם מתרחשים פינויים רבים של תושבים מאזורי סכנה, כאשר רק בשנים האחרונות היינו עדים לתופעות דומות בישראל ובאוקראינה. במהלך מלחמת רוסיה-אוקראינה (2022-) התפנו כעשרה מיליון תושבי אוקראינה מבתיהם בשל איום ביטחוני על חייהם, ומצאו עצמם פליטים בתוך מדינתם או מחוצה לה (Ganid & Else, 2022). מלחמת "חרבות ברזל" שפרצה באוקטובר 2023 אילצה עשרות אלפי אזרחים להתפנות מבתיהם ולהפוך עקורים לתקופה ממושכת (היימן וברקמן, 2024). על אף שפינוי אוכלוסייה נחקר רבות בעולם, עד כה פורסמו רק מחקרים מעטים שבוחנים את ההיבטים השונים הקשורים לפינוי אוכלוסייה בישראל.

מחקר זה דן בניתוח מקרה בוחן של החברה הישראלית ההטרוגנית, המגוונת והמורכבת, שמתמודדת עם פינוי עצמאי או מנוהל בעת עימות ביטחוני. המחקר הציע התבוננות ממוקדת על מקומם של גורמים אישיים, קהילתיים ולאומיים בפינוי אוכלוסייה בעת עימות ביטחוני, ובחן את השפעתם על תופעת הפינוי ועל החוסן. במחקר הצגתי מודל שבאמצעותו אפשר לבחון שלושה מעגלי השפעה מרכזיים על הפינוי: הרמה הלאומית, הרמה הקהילתית והרמה האישית. נוסף על כך, הראיתי במחקר את מודל "פירמידת הצרכים של המפונים". צרכים אלה, שחלקם פיזיים וחלקם קשורים למשאבי ההתמודדות, הם "השלם" ביצירת קליטה נוחה ושהייה במתקני הקליטה. המחקר פיתח מודל המאפיין את מדרג הצרכים של המפונה, שבו

כל רמה מייצגת את התקדמותו מפסיביות לאקטיביות, כולל יכולתו ליזום, לקחת אחריות ולהיות גורם מסייע לסביבתו. גישה זו משקפת את תפיסת פיקוד העורף, ולפיה יש לשאוף להפוך את האזרחים לפעילים ולאפשר להם לעזור לעצמם בשעת חירום (פיקוד העורף, 2008). המודל המוצע כולל שבעה שלבים עיקריים, המדרגים את צורכי המפונה מהבסיסיים ביותר ועד לגבוהים יותר: ביטחון פיזי; צרכי יסוד; שהייה בקרב משפחה או קהילה; מענה רפואי ותמיכה נפשית-מנטלית; מענה חינוכי רב-גילי; פעילות חברתית והפוגה; עבודה (ראה תרשים).

תרשים – מודל פירמידת הצרכים של המפונים

המחקר נערך במהלך מלחמת "חרבות ברזל" והיה הזדמנות יוצאת דופן לבחון את תופעת המפונים בזמן אמת. ערכתי אותו במתקני קליטה זמניים שמפונים שנאלצו לעזוב את בתיהם שהו בהם. הייתה זו הזדמנות נדירה לנתח את התמודדותם עם השהות במתקני חירום, את התהליכים החברתיים, הפסיכולוגיים והלוגיסטיים הכרוכים בכך, ולבחון את התמיכה המוסדית והקהילתית שניתנה להם. המחקר תרם להבנה כיצד מוסדות המדינה, גורמי רווחה והקהילות המקומיות, פועלים יחד

במצבי משבר לאומי, ונבחנו בו הגורמים המסייעים לעקורים לשמר תחושת יציבות וזהות, למרות הניתוק שהם חווים מהמוכר והבטוח.

מטרת המחקר הייתה לעמוד על השיקולים שהאחראים להחלטה לפינוי בדג המדיני נדרשים להתחשב בהם כאשר מתרחש עימות ביטחוני. המחקר בחן את הגורמים המשפיעים על האזרחים, שעלולים להתפנות בעת אירוע שכזה באמצעות פילוח של מעגלים: החל מהרמה הלאומית, עבור לרמה הקהילתית וכלה ברמה האישית. שאלת המחקר המרכזית: מה מקומם של גורמים אישיים, קהילתיים ולאומיים בעיצוב מדיניות ציבורית של פינוי אוכלוסייה בעת מצבי חירום וביטחון? השאלה מבקשת לברר כיצד משתלבות זה בזה חוויותיהם ותפיסותיהם של יחידים, רמת החוסן והארגון של הקהילה ומנגנוני הניהול והמשילות ברמה הלאומית, וכיצד מכלול רב-ממדי זה מעצב בפועל את המדיניות הננקטת במצבי פינוי. בחינה שיטתית של שאלה זו מאפשרת להבין את ההשפעה היחסית של כל שכבת גורמים, את האינטראקציות ביניהן ואת האופן שבו הן מכתיבות את אופייה ויעילותה של מדיניות הפינוי בישראל.

מחקר זה התבסס על שילוב ייחודי בין שתי גישות מחקריות מרכזיות: הגישה האיכותנית והגישה הכמותית. (Stake, 2000; Morgan, 1988) שילוב זה מבוסס על גישת החיתוך השיטתי, (Methodological Triangulation) שאפשרה מחקר מעמיק ומקיף של הסוגיות הנדונות באמצעות אינטגרציה של שיטות מחקר מגוונות. הגישה נשענה על הרעיון כי שילוב בין מתודולוגיות כמותיות ואיכותניות מספק תמונה רחבה ועשירה יותר של התופעה הנחקרת (Patton, 1980), ובה בעת מצמצם הטיה שעלולה הייתה להיווצר אילו נבחרה שיטת מחקר אחת בלבד.

המחקר הכמותי – ממצאים עיקריים

מאפיינים דמוגרפיים וגיאוגרפיים של המדגם. המחקר הכמותי התבסס על נתונים של 523 מפונים ששהו במתקני קליטה שונים ברחבי הארץ. מרבית המשתתפים (59.1%) היו בני 31–59, כרבע מהם (25.6%) בני 60 ומעל, ו-75.7% דיווחו כי יש להם ילדים. מרביתם הגיעו מיישובי קו העימות בצפון ומאזור הדרומי-מזרחי של עוטף עזה.

נתוני המחקר מראים כי תהליך הפינוי לא היה אחיד: 51.96% מהמפונים פונו

שרירותית ללא קשר למקום מגוריהם; 33.5% פונו כקהילה שלמה לאותה עיר או לאותו קיבוץ ו-14.9% נשארו יחד באותו מתקן קליטה. כ-60% עברו לפחות שני מקומות; 24.9% עברו שלושה מקומות ויותר.

נזקי המלחמה והשפעתם על חזרה לשגרה. כ-70% מהבתים של המפונים נפגעו, אך רק 9.7% נפגעו בצורה שהצריכה שיפוץ משמעותי; פגיעה זו משפיעה על המוכנות לשוב הביתה ועל תחושת הביטחון הכללית שלהם.

ניתוח משתנים והשפעתם על תחושת הביטחון. באמצעות רגרסיה היררכית, זיהיתי כמה גורמים מרכזיים המשפיעים על תחושת הביטחון של המפונים: קיומם של ילדים במשפחה הפחית את תחושת הביטחון ($\beta = -0.203$); אנשים שעברו שלושה פינויים ומעלה חוו תחושת ביטחון נמוכה יותר; מצב בריאותי ירוד הפחית דרמטית את תחושת הביטחון. ממצא נוסף הוא שמרבית המפונים לא הביעו רצון חד-משמעי להישאר במקום החדש. זאת ללא תלות במיקום הפינוי, סוג היישוב או קרבה לקו העימות. המשתנה המרכזי שהשפיע על רצון ההישארות הוא ילדים מתחת לגיל 18.

מוכנות פיזית ומנטלית לפינוי. משפחות עם ילדים קטנים היו מוכנות פחות מבחינה פיזית ומנטלית לפינוי, ואנשים שעברו שלושה פינויים או יותר הפגינו חוסן נמוך יותר. המוכנות הכללית לפינוי נמצאה ברמה בינונית-נמוכה עם ממוצע של 2.67 מתוך 5.

פערים בזכויות ותנאי הפינוי. מפונים מאזורים שונים זכו להטבות שונות. לדוגמה מפוני עוטף עזה זכו לתחבורה ציבורית חינם, בעוד מפוני אשקלון לא. גם תנאי הדיור והשהייה היו שונים. בחלק מהמלונות קיבלו שלוש ארוחות ביום, בעוד באחרים קיבלו רק שתיים. אי השוויון בזכויות יצר תחושת כעס ומרמור בקרב המפונים, שחלקם חשו כי אינם מקבלים יחס שווה מהמדינה.

המחקר האיכותני – ממצאים עיקריים

במחקר האיכותני שילבתי ראיונות עומק, ותצפיות משתתפות (Guba & Lincoln, 1989), כמו גם שאלה פתוחה במסגרת המחקר הכמותי. שיטות אלה אפשרו להבין לעומק את חוויתם של המפונים (Marshall & Rosman, 1981), ולספק הסבר טוב יותר על תופעות קהילתיות והשפעותיהן על החוסן בעת משבר ומצב ביטחוני, פינוי וריחוק מהבית לתקופה של חודשים מספר. חלק מהראיונות נעשו פרונטלית במלונות המפונים ברחבי הארץ, וחלק נעשו בפורמט מקוון של

שיחת "זום".

למחקר האיכותני ראייתי בסך הכול 20 אינפורמטיביים. לנוכח מגוון האוכלוסיות במחקר זה, ובהתייעצות עם גורמים אקדמיים, החלטתי כי המרואיינים יהיו מעל לגיל 20 – חצי מן הנשאלים מפונים וחצי בעלי תפקידים שעובדים ביישובים או ברשויות המפונות; או עבדו/התנדבו במתקני הקליטה של המפונים. המחקר נערך באמצעות ראיונות עומק בשיטת שאלות משמעות, דהיינו – סוג שאלות שהנשאלים נדרשו להסביר את משמעותן ואת וההיגיון שעומד מאחורי התיאורים שבתשובותיהם (שקדי, 2003, עמ' 75).

במסגרת המחקר האיכותני ערכתי גם תצפית משתתפת, במסגרת פעילות במנהלת המפונים של אשקלון. כך, למעשה, אפשר היה להיחשף ממקור ראשון לאתגרי הפינוי. מתוך 523 משתתפי הסקר, 134 בחרו לנצל אפשרות זאת ולהביע את עמדותיהם בכתב. ניתוח התשובות הפתוחות אפשר לזהות תמות מרכזיות ותתי-תמות, שתרמו להבנת הצרכים הייחודיים של המפונים במתקני הקליטה.

הפער בין התכנון והביצוע של תהליך הפינוי. המחקר העלה ביקורת נוקבת מהמפונים על חוסר המוכנות של המדינה לניהול פינוי בהיקף רחב. הם דיווחו כי תוכניות הפינוי שהיו קיימות טרם המלחמה לא הופעלו בפועל, ושהיערכות הרשמית הייתה מאוחרת ולא מספקת. נציגי רשויות מקומיות ציינו כי נאלצו לחתום עצמאית על חוזים עם בתי מלון כדי לספק מגורים למפונים, במקום להסתמך על תשתית ממשלתית קיימת.

אובדן הקהילתיות והשפעתו על המפונים. אחד הממצאים המרכזיים הראה שהמפונים חוו אובדן של תחושת הקהילה, שפגעה בתחושת הביטחון והיציבות שלהם. מפונים ששוכנו בבתי מלון יחד עם קהילתם המקורית, דיווחו על חוויות טובות יותר בהשוואה לאלה שפוזרו שרירותית.

השפעת הפינוי על האוכלוסייה המבוגרת. אוכלוסיית הקשישים נפגעה באופן הקשה ביותר מהפינוי. רבים מהם חוו החמרה במצבם הבריאותי בשל חוסר נגישות לשירותי רפואה מתאימים. כמה מהם סירבו להתפנות ונשארו בבתיהם גם תחת סכנת ירי, בעוד אחרים העדיפו לחזור לביתם לאחר תקופה קצרה בבתי המלון, למרות האיומים הביטחוניים.

חזרת מערכת החינוך כגורם מרכזי ליציבות. הורים רבים ציינו כי שגרה חינוכית

לילדיהם הייתה קריטית להחלטותיהם בנוגע לשהייה במקום הפינני או חזרה לביתם. תושבי היישובים הצליחו לארגן מסגרות חינוכיות במהירות, בעוד תושבי הערים חוו עיכובים גדולים בקבלת פתרונות.

קשיים בפן הנפשי והחברתי של הפינני. המפונים חוו תחושות קשות של חוסר ודאות, פחד וחרדה, במיוחד בשל הקושי לדעת מתי תסתיים תקופת הפינני. הורים רבים דיווחו על קריסה של התא המשפחתי, כאשר ילדים נשארו ערים עד שעות מאוחרות, לא שמרו על סדר יום ושהו לבד ללא פיקוח הוריהם. תופעות פוסט-טראומטיות היו נפוצות בקרב ילדים ומבוגרים כאחד, והביקוש לטיפולים פסיכולוגיים עלה משמעותית.

דינמיקה חברתית במלונות הפינני. מצב ייחודי התגלה בבתי המלון שבהם שוכנו מפונים: התנגשות בין תפיסת המלון כמקום חופשה, למציאות של פינני ובידוד מהבית. במצב זה, חלק מפעילויות ההפגה שערכו במלונות, בהן גם מופעי בידור, לא התאימו למצבם הרגשי של חלק מהמפונים ואף נתפסו בעיניהם כמפריעות וכחסרות רגישות לצורכיהם באותה עת.

מסקנות והמלצות

ממצאי המחקר מצביעים שהפינני אינו רק פעולה לוגיסטית, אלא תהליך מורכב עם השפעות רחבות על הפרט, הקהילה והמדינה.

הצורך בגישה הוליסטית לפינני אוכלוסייה. התמודדות עם פינני אוכלוסייה דורשת גישה רחבה הכוללת מענה לצרכים הפיזיים, הפסיכולוגיים, הקהילתיים והתעסוקתיים של המפונים. המודל שפותח – פירמידת הצרכים של המפונים – ממחיש את הצורך בסיפוק ביטחון פיזי ראשוני. לאחר מכן התקדמות למענה על צרכים בסיסיים, חברתיים וכלכליים. מדיניות פינני יעילה חייבת להתייחס לכל היבטי החיים של המפונים ולא להסתפק בהיבטים הלוגיסטיים בלבד.

החשיבות של פינני קהילתי ולא פיזור רנדומלי. קהילות שהועברו כיחידה אחת הצליחו לשמר את החוסן החברתי והנפשי שלהן, בעוד קבוצות שפוזרו ללא תכנון סבלו מקשיים גדולים יותר. יש לקבוע פרוטוקולים שיבטיחו פינני קהילתי ככל האפשר, לרבות הקצאת מתחמי קליטה לפי שיוך קהילתי ותכנון מראש של אזורי פינני מבוססי קהילה.

הצורך בתכנון מוקדם וסטנדרטיזציה של מדיניות הפינוי. המחקר זיהה פערים גדולים בין קבוצות אוכלוסייה שונות בכל הנוגע למענים שקיבלו במהלך הפינוי. חלק מהמפונים זכו לתנאים עדיפים על אחרים, דבר שהוביל לתחושות של חוסר שוויון וחוסר אמון במערכת. נדרש לקבוע סטנדרטים אחידים לזכויות ולמענים של מפונים, שיבטיחו מענה שוויוני ויעיל לכלל האוכלוסייה.

הצורך בהיערכות מוקדמת ובהעלאת המודעות לאיומים. היעדר האמונה של הציבור באיום הפחית את רמת המוכנות לפינוי. המחקר הצביע על העובדה שמודעות לחירום והיערכות מוקדמת יכולות להפחית משמעותית את תחושת חוסר האונים בעת משבר. יש לפתח תוכניות חינוך לחירום הכוללות תרגולים, הנחיות ברורות ושיתוף הקהילה בתהליכי ההיערכות.

הצורך בהכשרת צוותי קליטה למניעת "טראומה תפקודית". המחקר זיהה כי צוותי המלונות ומתקני הפינוי לא הוכשרו להתמודד עם מצבי טראומה וחרדה של המפונים. בשל כך חוו עומסים רגשיים ותפקודיים שפגעו ביכולתם לספק שירות יעיל. יש לפתח מערכי הכשרה ייעודיים למנהלי מתקני קליטה, שיקנו כלים לניהול משברים רגשיים ולסיוע פסיכוסוציאלי למפונים.

חשיבות שימור שגרה במסגרות חינוכיות ותעסוקתיות. מסגרות חינוך לילדים, פעילויות חברתיות ומתן מענה תעסוקתי למבוגרים, נמצאו כמקדמי יציבות וחוסן אישי. יש לפתח מדיניות, שתבטיח את המשכיות המסגרות החינוכיות והתעסוקתיות גם בזמן פינוי.

הצורך במדיניות חזרה לשגרה לאחר הפינוי. יש לפתח מגגנונים שישמרו על שלמות קהילתית גם במהלך החזרה, לצד מענים לתמיכה נפשית, שיקום כלכלי והחזרת שירותים ציבוריים ליישובים שפונו.

סיכום

מחקר זה עסק בתהליכי פינוי אוכלוסייה בעת עימותים ביטחוניים, תוך בחינת השפעותיו ברמה האישית, הקהילתית והלאומית. המסקנות המרכזיות של המחקר הצביעו על הצורך בגישה הוליסטית לניהול פינויים, תוך שמירה על קהילתיות, סטנדרטיזציה של מדיניות הפינוי, הכשרה מקצועית לצוותי קליטה ומתן דגש לשמירה על מסגרות חינוכיות ותעסוקתיות. החזרה לשגרה נמצאה כשלב קריטי

בתהליך, אך המחקר מצביע שאין כיום מדיניות סדורה. כמו כן, המחקר הציג מודל של פירמידת צרכים של מפונים המבוסס על המחקר המשולב, הן הכמותי והן האיכותני.

מסקנות המחקר מדגישות את חשיבות הקהילות ככלי מרכזי לחיזוק החוסן האישי, הקהילתי והלאומי בעיתות משבר. עם זאת, המחקר חשף פערים גדולים בין התוכניות האופרטיביות של המדינה לצרכים הממשיים של אוכלוסיות המפונים. פערים אלה מדגישים את הצורך בגישה אינטגרטיבית, המשלבת תכנון מדינתי עם הבנה מעמיקה של המציאות בשטח.

מקורות

היימן, א', וברקמן, א'. (2024). פינוי הישובים במלחמת "חרבות הברזל" - תכניות, ביצוע, וחשיבה מחדשת על הקריטריונים לפינוי. תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי - INSS, מבט על, גיליון 1838, 19 במארס 2024.

שקדי, א' (2003). מלים המנסות לגעת, מחקר איכותני- תיאוריה ויישום. תל-אביב: הוצאת רמות, אוניברסיטת תל אביב.

Gaïnd, N., and H. Else, (2022). Global Research Community Condemns Russian Invasion of Ukraine.

Guba, E.G. and, Y.S Lincoln. (1989). Fourth Generation Evaluation. Newbury Park, CA: Sage Publications

Marshall, C. and G.B. Rosman. (1989). Designing Qualitative Research, London: Sage Publications.

Mason, J. (1996). Qualitative researching. London: SAGE Publications.

Morgan, D.L. (1988). Focus Groups as Qualitative Research. Beverley Hills, CA: Sage Publication.

Patton, M. Q. (1980). Qualitative evaluation methods. Beverly Hills, CA:

Sage Publications.

Putnam, R.D. (2000) Bowling Alone: America's Declining Social Capital. In: Culture and Politics, Palgrave Macmillan, New York, 223-234.

Stake, R.E. (2000). Case studies. In N.K. Denzin & S.L. Lincoln (Eds.). Handbook of Qualitative Research (Second Edition). London, U.K: Sage Publications. pp. 435-454

ביקורת ספרים

AI, Automation, And War - The rise of military-tech complex / Anthony King, Princeton University Press

יוסי גולדברג

בעל תואר ראשון במתמטיקה ומדעי המחשב מאוניברסיטת בר אילן, בעל ניסיון של 25 שנים בתכנות מחשבים וניהול צוותי פיתוח בפרויקטים בתחומי התקשורת, תשתיות תוכנה וסייבר, וכן בעל ידע עצמאי בהיסטוריה צבאית. לאחרונה מתעניין בשימושים של בינה מלאכותית כחלק מפיתוח תוכנה

בעשור האחרון עובר עולם המחשבים מהפכה של ממש. תוכנות מבוססות בינה מלאכותית מציגות יכולות מתקדמות שרק לפני שנים מעטות נחשבו בלתי אפשריות, ואף עוקפות את המין האנושי בכמה תחומים. המהפכה הזאת, אשר אנחנו נמצאים במהלכה, משפיעה על כמעט כל תחום ומשנה את דרכי העבודה והרגלי החיים. הבינה המלאכותית מעוררות שאלות רבות כגון איזה תחומי תעסוקה יוחלפו על ידי מחשבים או רובוטים, האם אמנות שנוצרה על ידי בינה מלאכותית תהיה שווה ערך לאמנות שיצרו אנשים, והאם מדינה שאין לה יכולות בינה מלאכותית תצליח לשרוד בשנים הבאות?

בספר שלפנינו המחבר רוצה לבדוק כיצד המהפכה הזאת, שיש שמשווים אותה לגילוי האש על ידי פרומתאוס, משפיעה על הצבא. הוא רוצה לבדוק שתי טענות שמושמעות במחקר ובדיונים ציבוריים - האם הבינה המלאכותית תנהל את המלחמה הבאה ותקבל החלטות אסטרטגיות כמו פתיחה במלחמה, או ניהול קרב, והאם נראה בעתיד הקרוב כלי נשק אוטונומיים המופעלים על ידי מחשבים ללא התערבות אנושית? הוא מביא את ספרם של קיסינג'ר, שמידט והוטנלוך מ־2021, שבו קראו למקבלי ההחלטות להטיל מגבלות על הבינה המלאכותית כדי שלא נגיע

למצב בו מחשב יכול להחליט לפתות במלחמה ללא התערבות אנושית (Kissinger, Schmidt, & Huttenlocher, 2021).

כדי לבדוק את השאלות הללו הכותב סוקר את ההישגים של הבינה המלאכותית, הן בתעשייה האזרחית הן בשימושים הצבאיים שלה כיום, כדי לראות האם היא בדרכה להשתלט על הצבא. מטבע הדברים הוא בוחן רק את אופן השימוש של הצבאות המערביים, בעיקר ארצות הברית, בריטניה וישראל. עקב כך יש סימן שאלה בנוגע ליכולות הבינה המלאכותית של צבאות סין ורוסיה שהספר אינו מתייחס אליהם, אולם לדעתי סביר להניח כי לנוכח היכולות של התעשייה האזרחית שלהם, שאינן שונות במהותן מהיכולות בתעשייה האזרחית המערבית, אין פריצת דרך בשימושים צבאיים שלהם לעומת צבאות המערב.

הספר מראה כי כיום השימושים העיקריים של הבינה המלאכותית הם ניתוח ועיבוד מאגרי ענק של נתונים לצורך הפקת מודיעין מדויק בזמן קצר; עזרה בניתוח שדה הקרב; ותכנון צבאי ויכולות סייבר התקפיות והגנתיות. לדבריו, ערפל הקרב שדיבר עליו קרל פון קלאוזביץ בא לידי ביטוי כיום בעודף מידע, ורק בעזרת בינה מלאכותית אפשר לפזרו. המשותף לכל השימושים הללו - הם באים לעזור למפקד ולמקבל ההחלטות, אבל לא להחליפו. הבנה זאת מתיישבת עם השימוש של בינה מלאכותית בתעשייה האזרחית היום, כאשר ה-AI הם כלי עזר ולא תחליף. לדוגמה מודלי השפה החדשים (Chat Gpt ודומיו) יודעים לכתוב קוד לזיהוי שגיאות בקוד קיים באופן שאולי מייתר את הצורך במתכנתים, אולם כרגע רואים שהתוכנות האלו רק מיעלות את עבודת המתכנתים אך לא מחליפות אותם. לדוגמה חברה אמריקנית שהחליטה לפני כמה חודשים להחליף את המתכנתים שלה בבינה מלאכותית, ולאחרונה פרסמה כי היא חוזרת בה ומגייסת מתכנתים אנושיים בחזרה.

הכותב מציין, באופן נכון, כי הלוגיקה שבונה את הבינה המלאכותית מורכבת מאלגוריתמים הסתברותיים, ללא הבנה של הקשר, וכי הם תלויים לחלוטין בנתונים שסופקו להם על ידי המפתחים לצורך האימון שלהם. לנוכח עבודה זאת, טוען הכותב כי הבינה המלאכותית לא תתאים לקבל החלטות אסטרטגיות מכיוון שקשה להשיג מאגר נתונים מספיק גדול כדי לאמן מודל על החלטות כאלה. הוא אף מאפיין נכון כי בניגוד לתעשייה האזרחית, בשימושים צבאיים יש אויב המנסה למצוא את החולשות בבינה המלאכותית ולגרום לה לטעות, ולכן יהיה קשה להסתמך עליה בלעדית. לדעתי הוא נוגע פה בנקודה נכונה - הרבה יכולות מחשוב יצאו לשימוש ללא מחשבה מספיקה על הגנה בטיחות - לדוגמה כאשר פרוטוקול הרשת IP

התפרסם, הוא נכנס לשימוש בכל העולם במהירות מרבית ללא מחשבה על הגנה מפני התחזות והעתקת מידע לא מאושרת, והיה צורך לפתח כלים רבים שיגנו על הרשת (כמו firewall, vpn ועוד רבים). כבר היום יש דוגמאות כיצד ניתן לנצל בקלות חולשות של בינה מלאכותית, ואי אפשר לסמוך עליה ללא פיקוח אנושי.

בספר סוקר הכותב את התחומים שכיום משתמשים בבינה מלאכותית - תכנון, מציאת מטרות ומבצעי סייבר, ומנסה ללמוד מהם על יכולות הבינה המלאכותית. הפרויקטים שהוא סוקר הם לדוגמה מודל שמנסה לנבא תוצאות קרב לפני נתוני הצבאות המשתתפים, ומודל אחר שמנבא תוצאות קרב אויר אוויר. שני אלה יכולים לעזור במשחקי מלחמה ובבדיקת תוכניות קרב. פרויקט Maven של הצבא האמריקני שפיתחה חברת גוגל, משתמש בבינה מלאכותית כדי לנתח סרטי וידאו ולהפיק בצורה מהירה מטרות ומודיעין ממספר רב של סרטים; פרויקט אחר שהצבא האמריקאי מקדם בעזרת כלי בינה מלאכותית הוא יכולת לנבא איפה יניח האויב מטעני צד. הכותב מביא גם דוגמה מהצבא הבריטי שם השתמשו במודל בינה מלאכותית על מנת למצוא ביעילות חולי קורונה בליברפול בזמן המגפה.

פרויקט אחר מנסה לנבא איפה יניח האויב מטעני צד; מציאת חולי קורונה בליברפול על ידי הצבא הבריטי. גם במבצע "שומר החומות" שערכה ישראל (מאי 2021) הוא מוצא דוגמה לשימוש בבינה מלאכותית - הוא מצטט את הרמטכ"ל דאז, רא"ל אביב כוכבי, שאמר כי בעזרת תוכנה מבוססת בינה מלאכותית שפיתחו בצה"ל, ומייצרת מטרות מתוך כמויות מידע גדולות, היה הצבא מסוגל לייצר 100 מטרות לתקיפה בכל יום, לעומת 50-100 מטרות חדשות בשנה. המחבר מצטט גם את מפקד 8200 לשעבר, תא"ל יוסי שריאל, שטען כי צוות של אנשים ותוכנות יהיו מסוגלים לתת לצבא 80 אלף מטרות לפני המלחמה ו-1,500 מטרות חדשות מדי יום במהלכה, וכי הוא מעריך שצוותים כאלה ידעו גם לזהות טרוריסטים פוטנציאליים.

המשותף כמעט לכל הדוגמאות שהספר מציין הוא שהם פותחו לפני שמודלי בינה מלאכותית ג'נרטיביים נוצרו, ולפני שהחל השימוש הרחב בהם. הדבר מובן מכיוון שלוקח זמן מרגע שטכנולוגיה חדשה יוצאת ועד שהיא מבשילה לכדי שימושים צבאיים, וכנראה שתידרש בדיקה נוספת בעתיד הקרוב לראות אם כלים ג'נרטיביים יהיו מוגבלים או שיפתחו יכולות חדשות שעוקפות את המגבלות שיש כיום לבינה המלאכותית.

חלק מהספר מוקדש לאופן הבנייה של כלי הבינה המלאכותית ואיך הוא משפיע על התעשייה האזרחית ועל הצבא עצמו. הכותב טוען שכיום עולה תעשייה חדשה

- הקומלפקס הצבאי־טק (או דיפנס־טק). מכיוון שאין לצבא ולגופי הביטחון את האנשים והתקציבים לפתח בינה מלאכותית בעצמם, הם נדרשים לרכוש את הכלים הללו מחברות אחרות. בניגוד לרכש כלי נשק "מסורתיים", הבינה המלאכותית דורשת מעורבות עמוקה של המפתחים לאורך חיי הפרויקט, והדבר מביא לאתגרים חדשים ולא מוכרים. הדיפנס־טק שונה מהתעשייה הצבאית בהרכב האנשים - הבינה המלאכותית מפותחת בעמק הסיליקון עם חברות בעלות מאפיינים דומים ואידיאולוגיה אנטי־מלחמתית לרוב. הדבר מסכן את השימוש הצבאי בפרויקטים אלה, מכיוון שהחברות יכולות יום אחד להפסיק את הפרויקט משיקולים כלכליים או אידיאולוגיים. לדוגמה פרויקט Maven שפיתחה גוגל עבור צבא ארצות הברית, ובעקבות מחאות של עובדים החליטה להפסיקו. דוגמה טרייה לכך ראינו לפני כמה שבועות, כאשר מיקרוסופט הקפיאה את השימוש של יחידת 8200 בשירותי הענן שלה, וכנראה גרמה לבעיות עיכובים בפרויקטים מסוימים.

הכותב מראה כי בשנים האחרונות יש שינוי בהתייחסות של הממסד הביטחוני האמריקני לבעיות מסוג זה, וניסיון להגברת השליטה של הצבא על הפרויקטים כדי למנוע מצבים כאלה. על רקע זה הוא מציין לטובה את ישראל שבה הקשר בין המגזר הטכנולוגי לממסד הצבאי הוא הדוק ביותר על רקע איומים המיידיים, הרקע האתני המשותף ושירות החובה בצבא, ולכן הדיפנס־טק הישראלי רואה באופן שווה עם הממסד הביטחוני את הצורך בפיתוח משותף. לדוגמה פרויקט משואה של אלביט שבה החברה נהנית מקשר ישיר ללקוח, המאפשר פיתוח שמתאים לצה"ל ולאתגרים הספציפיים שלו. כמו כן, צה"ל סומך על אלביט לשיתוף פעולה גם בזמן מלחמה או עימות מוגבל, שיכולים לעורר בעיות אתיות או מוסריות. לקורא הישראלי תתעורר פה השאלה האם לנוכח חוסר הסכמות בחברה בעת האחרונה, והוויכוח הפוליטי העז וערעור על הלגיטימיות של פעולות הממשלה, נראה בעתיד סירובים של חברות אחרות לעבוד עם הצבא והממסד הביטחוני בכלל.

נקודה נוספת שהכותב מעלה היא הכוח הרב, לעיתים ברמת מדינות, שחברות כאלה צוברות. הוא חושב שיכול להיות שהקומפלקס הנ"ל מערער את ההגדרה של מדינה כפי שהגדיר אותה מקס וובר (מונופול על הפעלת כוח) ויהיה צריך לראות איך מתמודדים עם חברות אחרות שמחזיקות בכוח שווה ערך למדינה. לדוגמה המקרה של חברת סטרלינק של אילון מאסק, המאפשרת תקשורת לוויינית לאוקראינה אחרי שרוסיה השביתה את התקשורת שם, ובהחלטה אחת של מייסדה סגרה את התקשורת לכל הצבא שלהם.

אספקט נוסף הוא צורך בשילוב המפתחים בעת השימוש במודל - דבר המשותף לפרויקטים רבים מבוססי תוכנה, אך בבינה מלאכותית הצורך גובר עקב הצורך בכוונון המודל לפני הנתונים בשטח והבעיות המשתנות, ולכן ניתן לראות כיום צוותי טכנולוגיה אזרחיים שנמצאים במפקדות מבצעיות ומשתתפים בפועל בזמן פעילות. הכותב מתאר בפירוט את ההקמה והפעילות של הגוף שהיה אחראי לאיתור המיקום של גנרל ולרי גרסימוב מפקד הצבא הרוסי באוקראינה במאי 2022, ומראה שהקבוצה הזאת הייתה מורכבת מאנשי צבא שהיו אחראים לצד המבצעי, ומאזרחים שהיו נוכחים במפקדות ואחראים לפיתוח התוכנה, טיובה ופתרון בעיות בזמן אמת ככל שקרו. לטענתו אנו רואים שינוי בהרכב המפקדות וככל שהבינה המלאכותית תוטמע בצבאות - יותר אזרחים יהיו נוכחים שם ושותפים לפעילות הצבאית. השיתוף מוביל לשאלות כמו איזו אחריות ניתן להטיל על המפתחים של הבינה המלאכותית? האם הם נחשבים כמפעילים כוח צבאי על אף שאינם חיילים? האם אפשר לסמוך עליהם כמו על חיילים? הספר משאיר את השאלות אלו פתוחות ולא נותן להם תשובות.

השאלה בנוגע לשיתוף של המפתחים באופן השימוש הצבאי בכלי הנשק שהם מפתחים אינה חדשה, ולאחרונה הוצגה באופן ברור ומודגש בסרט אופנהיימר על פיתוח פצצת האטום האמריקנית. במהלך כל הפיתוח קבעו המדענים את רוב ההחלטות ואת דרכי הביצוע, כאשר האחראי מטעם הצבא עומד ברקע, אולם ברגע שהושלם הפיתוח השתלט הצבא על הפרויקט וההחלטות על הנשק הופקעו למעשה מידי המדענים - דבר שגרם להם לתסכול רב ולתחושה שהנשק שפיתחו יוכל לשמש במקומות שלא היו רוצים שישתמשו בו, וכי הם חסרי אונים בקשר לזה.

בניגוד לאטום, או לשאר הנשק שאנו מכירים, מכיוון שמפתחי הבינה המלאכותית מעורבים עמוקות גם בזמן השימוש נותרת יכולת השפעתם גבוהה, אולם לדעתי ברגע שהתעשייה תתייצב ותתבגר יהיה פחות צורך בשיתוף פעולה הדוק עם המפתחים, ולכן יכולת האמברגו שלהם תפחת ותידמה לשאר התעשייה הצבאית. אפשר לראות את התהליך הזה בטכנולוגיות מבוססות תוכנה אחרות - כמו למשל מערכות הפעלה, שכיום לאחר כ-20 שנים יציבות ולא נדרשת מומחיות ברמה גבוהה לתפעולם. בשל כך הידע לשימוש מצוי אצל מספר רב של אנשים, וגם הצבאות יכולות לתת רמה של תמיכה ושימוש פנימיים ללא צורך בתלות בחברות האזרחיות בזמן אמת.

בסיכום הספר טוען המחבר כי בחמש השנים הקרובות לפחות אנחנו לא צפויים

לראות בינה מלאכותית לוקחת על עצמה את ההחלטות בשדה הקרב, והמלחמה לא בדרך להיפך למלחמה אוטומטית שמופעלת על ידי כלי בינה מלאכותית. יתרה מכך, היא איננה "תרופת קסם" וכראיה לדבר הוא מביא את מתקפת 7 באוקטובר 2023, שבה ברגע שנטרלו בחמאס את המצלמות והחיישנים בגבול עזה הם פגע במידע, ולכן האלגוריתם מבוסס בינה מלאכותית לא יכול להפיק מטרות חדשות בזמן אמת ולא היה בו שימוש בזמן שהכי נדרש.

במבט לעתיד, הוא צופה כי הקרב הימי ישתנה עקב היכולת של כלי בינה מלאכותית לנתח מידע ממספר רב של חיישנים, לעקוב אחרי כלי השייט בזמן אמת ולרכוש מטרות באמצעות בינה מלאכותית, ובשל פיתוח טילים מהירים ארוכי טווח יש סיכוי שכלי השייט יהפכו לפגיעים הרבה יותר מהמצב היום.

תחום המ חשוב, ללא ספק, עובר מהפכה בשנים האחרונות שהתגברה בעקבות יציאת כלי בינה מלאכותית ג'נרטיבית. העדכונים והחידושים צצים בתדירות שבועית, חברות הטכנולוגיה המובילות בעולם משקיעות הון רב בפיתוח ובטיוב המודלים ושוקי עבודה רבים מתמודדים עם השאלה איך להפיק את המיטב מהכלים החדשים. סביר להניח שהצבאות יגבירו אף הם את השימוש, ויהיה מעניין לראות בתוך כמה שנים האם הניתוח של הספר על תחומי השימוש על ההשפעה על המערכת הצבאית בכללותה הייתה מדויקת או לא.

מקורות

King, A. (n.d.). AI, automation, and war: The rise of the military-tech complex. Princeton University Press.

Kissinger, H. A., Schmidt, E., & Huttenlocher, D. (2021). The age of AI: And our human future. Little, Brown and Company.

על הכותבים

אברהם סלע

פרופסור אמריטוס במחלקה ליחב"ל באוניברסיטה העברית וחוקר במכון טרומן.

מחקריו עוסקים בפוליטיקה הבין-ערבית ובממדים האזוריים של הסכסוך הישראלי-ערבי, היסטוריה ופוליטיקה של החברה הערבית-פלסטינית, הסכסוך עם ישראל והמאמצים ליישובו. תחום מחקר נוסף הוא מתנדבים במלחמות פנימיות במאה ה-20 במבט השוואתי.

בין שאר פרסומיו, הספר (עם שאול משעל): זמן חמאס, אלימות ופשרה (1999 ו-2006).

דוא"ל: avraham.sela@mail.huji.ac.il

אריק רימרמן

פרופסור אמריטוס, ראש הקתדרה ע"ש ריצ'ארד קרוסמן לרווחה ותכנון חברתי, אוניברסיטת חיפה.

דוא"ל: rimmerman@gmail.com

יוסי גולדברג

בעל תואר ראשון במתמטיקה ומדעי המחשב מאוניברסיטת בר אילן, בעל ניסיון של 25 שנים בתכנות מחשבים וניהול צוותי פיתוח בפרויקטים בתחומי התקשורת, תשתיות תוכנה וסייבר, וכן בעל ידע עצמאי בהיסטוריה צבאית. לאחרונה מתעניין בשימושים של בינה מלאכותית כחלק מפיתוח תוכנה.

דוא"ל: yosi.gold@gmail.com

יעל סנה

חוקרת לתואר דוקטור באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, מרצה באקדמיה ובמסגרות מקצועיות מגוונות. מחקרה הנוכחי עוסק בזוגיות ומיניות בקרב מילואימניקים ומילואימניקיות בעקבות אירועי 7 באוקטובר, ומתמקד בהשפעות הפסיכולוגיות, הבינאישיות והארגוניות של חזרה משירות מילואים אינטנסיבי על מערכות יחסים.

מטפלת במיומנויות CBT ביחידים ובזוגות, ומגשרת זוגית, משפחתית וארגונית, תוך שילוב בין גישות טיפוליות לבין כלים מעולם הגישור ופתרון הקונפליקטים. היא מחברת הספר אדם לאדם גשר, העוסק במיומנויות תקשורת, תהליכי גישור ובניית חוסן ביחסים.

בעברה שימשה כנשיאת הארגון הבינלאומי לאימון (ICF), מכהנת כחברת הנהלה בארגון מגשרי ישראל ובאיפ"א PAI – (פיתוח ארגוני ישראלי), ומובילה קהילות מקצועיות בתחומי הגישור, הפיתוח האישי והארגוני.

דוא"ל: sneya@post.bgu.ac.il

מוטי ספראי

מרצה בכיר וראש היחידה למדידה ולהערכה במכללת הרצוג. שירת כקצין בתחום המחקר במרכז למדעי ההתנהגות בקבע ובמילואים. עבודת הדוקטורט שלו עסקה במדיניות ניהול כוח האדם בעקבות מלחמת יום הכיפורים.

דוא"ל: motty.ariella@gmail.com

עוזי בן שלום

דיקן הפקולטה למדעי החברה והרוח באוניברסיטת אריאל. הוא חוקר בתחומים של פסיכולוגיה וסוציולוגיה צבאית.

דוא"ל: uzibs@ariel.ac.il

ראובן גל

פסיכולוג, פעיל חברתי, חוקר החברה הישראלית. עמית מחקר בכיר במוסד שמואל נאמן בטכניון. לשעבר הפסיכולוג הראשי של צה"ל, סגן ראש המל"ל, מנכ"ל הרשות לשירות אזרחי-לאומי; מייסד ויו"ר אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל.

דוא"ל: reuvgal@sni.technion.ac.il

רועי נאון

פוסט־דוקטורנט בפקולטה למדעי החברה והרוח באוניברסיטת אריאל. הוא חוקר בתחומים של קיבוצים, יחסי צבא־חברה בישראל ואסטרטגיה.

דוא"ל: roi.naon@gmail.com

רינת גולד

מומחית בזכויות נכי צה"ל ומשפחות שכולות. מחברת הספר זכויות נכי צה"ל, בני־ברק: בורסי הוצאה לאור 2019.

דוא"ל: rinat.law@gmail.com

שי בלאיש

משמש כמרצה בחוג לביטחון והגנת העורף במכללת בית ברל ועמית מחקר במרכז לחקר המזרח התיכון ומרכז אסיה באוניברסיטת אריאל. את מרבית שירותו ביצע בחטיבת גבעתי ופיקוד העורף, ובמהלכו כיהן בין היתר כמפקד מחוז ירושלים וכקצין אג"ם פיקוד העורף. בלאיש הוא בוגר המכללה לביטחון לאומי של צה"ל, ואת עבודת הדוקטורט שלו השלים באוניברסיטת אריאל, שם חקר את תופעת המפונים בעימות ביטחוני. במהלך מלחמת "חרבות ברזל" עמד בראש מנהלת המפונים בעיר אשקלון.

דוא"ל: shaibelaish@gmail.com

